

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammatthasaṅgaho

Ganthārambhakathā

1. Sammāsambuddhamatulaṃ, sasaddhammagāṇuttamaṃ.

Abhivādiya bhāsissaṃ, abhidhammatthasaṅgahaṃ.

Catuparamatthadhammo

2. Tattha vuttābhidhammatthā, **catudhā paramatthato**.

Cittaṃ cetasikaṃ rūpaṃ, nibbānamiti sabbathā.

1. Cittaparicchedo

Bhūmibhedacittaṃ

3. Tattha **cittaṃ** tāva catubbidhaṃ hoti kāmāvacaraṃ rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ lokuttarañceti.

Akusalacittaṃ

4. Tattha katamaṃ **kāmāvacaraṃ**? Somanassasahagataṃ dīṭṭhigatasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ dīṭṭhigatavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ dīṭṭhigatasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ dīṭṭhigatavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi lobhasahagatacittāni nāma.

5. Domanassasahagataṃ paṭighasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni dvepi paṭighasampayuttacittāni nāma.

6. Upekkhāsahagataṃ vicikicchāsampayuttamekaṃ, upekkhāsahagataṃ uddhaccasampayuttamekanti imāni dvepi momūhacittāni nāma.

7. Icevaṃ sabbathāpi **dvādasākusalacittāni** samattāni.

8. Aṭṭhadhā lobhamūlāni, dosamūlāni ca dvidhā.

Mohamūlāni ca dveti, dvādasākusalā siyuṃ.

Ahetukacittaṃ

9. Upekkhāsahagataṃ cakkhaviññānaṃ, tathā sotaviññānaṃ, ghānaviññānaṃ, jivhāviññānaṃ, dukkhasahagataṃ kāyaviññānaṃ, upekkhāsahagataṃ sampaṭicchana-cittaṃ, upekkhāsahagataṃ sanfirāṇacittañceti imāni sattapi akusalavipākacittāni nāma.

10. Upekkhāsahagataṃ kuslavipākaṃ cakkhaviññānaṃ, tathā sotaviññānaṃ, ghānaviññānaṃ, jivhāviññānaṃ, sukhasahagataṃ kāyaviññānaṃ, upekkhāsahagataṃ sampaṭicchana-cittaṃ, somanassasahagataṃ sanfirāṇacittaṃ, upekkhāsahagataṃ sanfirāṇacittañceti imāni aṭṭhapi kuslavipākāhetukacittāni nāma.

11. Upekkhāsahagataṃ pañcadvārāvajjanacittaṃ, tathā manodvārāvajjanacittaṃ, somanassasahagataṃ hasituppādacittañceti imāni tīnapi ahetakakiriyacittāni nāma.

12. Iceva sabbathāpi **aṭṭhārasāhetukacittāni** samattāni.

13. Sattākusalapākāni, puññapākāni aṭṭhadhā.

Kriyacittāni tīṇi, aṭṭhārasa ahetakā.

Sobhanacittaṃ

14. Pāpāhetukamuttāni, **sobhanānīti** vuccare.

Ekūnasatṭhi cittāni, athekanavutṭhi vā.

Kāmāvacarasobhanacittaṃ

15. Somanassasahagataṃ nīṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ nīṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ nīṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ. Upekkhāsahagataṃ nīṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi kāmāvacarakusalacittāni nāma.

16. Somanassasahagataṃ nīṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ nīṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ nīṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ nīṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi sahetukakāmāvacaravipākacittāni nāma.

17. Somassasahagataṃ nīṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ nīṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ,

sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ṇāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ṇāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ imāni aṭṭhapi sahetukakāṃvāvacarakiriyacittāni nāma.

18. Icevevaṃ sabbathāpi **catuvisati sahetukakāṃvāvacarakusalavipākakiriyacittāni** samattāni.

19. Vedanāṇāsasaṅkhārabhedena catuvisati.

Sahetukāṃvāvacarapuññapākakriyā matā.

20. Kāme tevīsa pākāni, puññāpuññāni vīsati.

Ekādasa kriyā ceti, catupaññāsa sabbathā.

Rūpāvacaracittaṃ

21. Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānakusalacittam, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānakusalacittam, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānakusalacittam, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānakusalacittam, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānakusalacittañceti imāni pañcapī rūpāvacarakusalacittāni nāma.

22. Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānavipākacittam, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānavipākacittam, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānavipākacittam, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānavipākacittam, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānavipākacittañceti imāni pañcapī rūpāvacaravipākacittāni nāma.

23. Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānakiriyacittam, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānakiriyacittam, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānakiriyacittam, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānakiriyacittam, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānakiriyacittañceti imāni pañcapī rūpāvacarakiriyacittāni nāma.

24. Icevevaṃ sabbathāpi **pannarasa rūpāvacarakusalavipākakiriyacittāni** samattāni.

25. Pañcadhā jhānabhedena, rūpāvacaramānasam.

Puññapākakriyābhedā, taṃ pañcadasadhā bhava.

Arūpāvacaracittaṃ

26. Ākāsānañcāyatanakusalacittam, viññānañcāyatanakusalacittam, ākiñcaññāyatanakusalacittam, nevasaññānāsaññāyatanakusalacittañceti imāni cattāripi arūpāvacarakusalacittāni nāma.

27. Ākāsānañcāyatanavipākacittam, viññānañcāyatanavipākacittam, ākiñcaññāyatanavipākacittam, nevasaññānāsaññāyatanavipākacittañceti imāni cattāripi arūpāvacaravipākacittāni nāma.

28. Ākāsānañcāyatanakiriyacittam, viññānañcāyatanakiriyacittam, ākiñcaññāyatanakiriyacittam, nevasaññānāsaññāyatanakiriyacittañceti imāni cattāripi arūpāvacarakiriyacittāni nāma.

29. Icevevaṃ sabbathāpi **dvādasa arūpāvacarakusalavipākakiriyacittāni** samattāni.

30. Ālambaṇappabhedena, catudhāruppamānasam.

Puññapākakriyābhedā, puna dvādasadhā ṭhitam.

Lokuttaracittaṃ

31. Soṭāpattimaggacittam, sakadāgāmimaggacittam, anāgāmimaggacittam, arahattamaggacittañceti imāni cattāripi lokuttarakusalacittāni nāma.

32. Soṭāpattiphalaṅgacittam, sakadāgāmiphalaṅgacittam, anāgāmiphalaṅgacittam, arahattaphalaṅgacittañceti imāni cattāripi lokuttaravipākacittāni nāma.

33. Icevevaṃ sabbathāpi **aṭṭha lokuttarakusalavipākacittāni** samattāni.

34. Catumaggappabhedena, catudhā kusalam tathā.

Pākaṃ tassa phalattāti, aṭṭhadhānuttaram matam.

Cittagaṇanasāṅgaho

35. Dvādasākusalānevaṃ, kusalānekavīsati.

Chattimseva vipākāni, kriyacittāni vīsati.

36. Catupaññāsadhā kāme, rūpe pannarasāraye.

Cittāni dvādasāruppe, aṭṭhadhānuttare tathā.

37. Itthamekūnanavuttipabhedam pana mānasam.

Ekavīśasataṃ vātha, vibhajanti vicakkhaṇā.

Vitthāraggaṇā

38. Kathamekūnanavutividhaṃ cittaṃ ekavīśasataṃ hoti? Vitakkavicārapīṭisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānasotāpattimaggacittaṃ, vicārapīṭisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānasotāpattimaggacittaṃ, pīṭisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānasotāpattimaggacittaṃ, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānasotāpattimaggacittaṃ, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānasotāpattimaggacittaṃ ceti imāni pañcapi sotāpattimaggacittāni nāma.

39. Tathā sakadāgāmi maggaanāgāmi maggaarahattamaggacittaṃ ceti samavīsati maggacittāni.

40. Tathā phalacittāni ceti **samacattālīsa lokuttaracittāni** bhavanti.

41. Jhānaṅgayogabhedena, katvekekantu pañcadhā.

Vuccatānuttaraṃ cittaṃ, cattālīsavidhanti ca.

42. Yathā ca rūpāvacaraṃ, gayhatānuttaraṃ tathā.

Paṭhamādijjhānabhede, āruppañcāpi pañcame.

Ekādasavidhaṃ tasmā, paṭhamādikamīritaṃ;
Jhānamekekamante tu, tevīsatividhaṃ bhava.

43. Sattatīmasavidhaṃ puññaṃ, dvipaññāsavidhaṃ tathā.

Pākamiccāhu cittāni, ekavīśasataṃ budhā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe cittasaṅgahavibhāgo nāma

Paṭhamo paricchedo.

2. Cetasikaparicchedo

Sampayogalakkaṇaṃ

1. Ekuppādanirodhā ca, ekālambaṇavatthukā.

Cetoyuttā dvipaññāsa, dhammā cetasikā matā.

Aññasamācetasikaṃ

2. Kathaṃ? Phasso vedanā saññā cetanā ekaggatā jīvitindriyaṃ manasikāro ceti satti cetasikā **sabbacittasādhāraṇā** nāma.

3. Vitakko vicāro adhimokkho vīriyaṃ pīti chando cāti cha ime cetasikā **pakiṇṇakā** nāma.

4. Evamete terasa cetasikā **aññasamānāti** veditabbā.

Akusalacetasaikaṃ

5. Moho ahirikaṃ anottappaṃ uddhaccaṃ lobho diṭṭhi māno doso issā macchariyaṃ kukkuccaṃ thinaṃ middhaṃ vicicchā ceti cuddasime cetasikā **akusalā** nāma.

Sobhanacetasaikaṃ

6. Saddhā sati hirī ottappaṃ alobho adoso tatramajjhataṭṭā kāyapassaddhi cittaṃpassaddhi kāyalahutā cittalahutā kāyamudutā cittamudutā kāyakammaññatā cittakammaññatā kāyapāguññatā cittapāguññatā kāyujukatā cittujukatā ceti ekūnavīsati cetasikā **sobhanasādhāraṇā** nāma.

7. Sammāvācā sammākammanto sammājīvo ceti tisso **viratiyo** nāma.

8. Karuṇā muditā **appamaññāyo** nāmāti sabbathāpi paññindriyena saddhiṃ pañcavīsati cetasikā **sobhanāti** veditabbā.

9. Ettāvata ca –

Terasaññasamānā ca, cuddasākusalā tathā;
Sobhanā pañcavīsāti, dvipaññāsa pavuccare.

Sampayoganaṃ

10. Tesaṃ cittāvīyuttānaṃ, yathāyogamito paraṃ.

Cittuppādesu paccekaṃ, sampayogo pavuccati.

11. Satta sabbattha yujjanti, yathāyogaṃ pakiṇṇakā.

Cuddasākusalesveva, sobhanesveva sobhanā.

Aññasamānacetāsikasampayoganayo

12. Kathaṃ? **Sabbacittasādhāraṇā** tāva sattime cetāsikā sabbesupī ekūnanavuticittuppādesu labbhanti.
13. **Pakiṇṇakesu** pana vitakko tāva dvipaṇcaviññānavajjitakāmāvacaracittesu ceva ekādasasu paṭhamajjhānacittesu cetī pañcapaññāsacittesu uppajjati.
14. Vicāro pana tesu ceva ekādasasu dutiyajjhānacittesu cāti chasatṭhicittesu.
15. Adhimokkho dvipaṇcaviññānavicikicchāsahagatavajjitacittesu.
16. Vīriyaṃ pañcadvārāvajjanadvipaṇcaviññānasampañcchanasantīraṇavajjitacittesu.
17. Pīti domanassupekkhāsahagatakāyaviññānacatutthajjhānavajjitacittesu.
18. Chando ahētukamomūhavajjitacittesūti.
19. Te pana cittuppādā yathākkamaṃ –

Chasatṭhi pañcapaññāsa, ekādasā ca soḷasa;
Sattatī vīsati ceva, pakiṇṇakavivajjitā.

Pañcapaññāsa chasatṭhiṭṭhasattatī tisattatī;
Ekapaññāsa cekūnasattatī sapakiṇṇakā.

Akusalacetāsikasampayoganayo

20. **Akusalesu** pana moho ahirikaṃ anottappaṃ uddhaccañcātī cattārome cetāsikā sabbākusalasādhāraṇā nāma, sabbesupī dvādasā kusalesu labbhanti.
21. Lobho aṭṭhasu lobhasahagatacittesveva labbhati.
22. Diṭṭhi catūsu diṭṭhigatasampayuttesu.
23. Māno catūsu diṭṭhigatavippayuttesu.
24. Doso issā macchariyaṃ kukkuccañcātī dvīsu paṭiḡhasampayuttacittesu.
25. Thinamiddhaṃ pañcasu sasaṅkhārikacittesu.
26. Vicikicchā vicikicchāsahagatacittesvevāti.
27. Sabbāpuññesu cattāro,

Lobhamūle tayo gatā;
Dosamūlesu cattāro,
Sasaṅkhāre dvayaṃ tathā.

Vicikicchā vicikicchā-citte cāti catuddasa;
Dvādasākulesveva, sampayujjanti pañcadhā.

Sobhanacetāsikasampayoganayo

28. **Sobhanesu** pana sobhanasādhāraṇā tāva ekūnavīsatime cetāsikā sabbesupī ekūnasatṭhisobhanacittesu saṃvijjanti.
29. Viratiyo pana tissopī lokuttaracittesu sabbathāpī niyatā ekatova labbhanti, lokiyesu pana kāmāvacarakusalesveva kadāci sandissanti viṣuṃ viṣuṃ.
30. Appamaññāyo pana dvādasasu pañcamajjhānavajjitamahagatacittesu ceva kāmāvacarakusalesu ca sahetukakāmāvacarakiriyacittesu cāti aṭṭhavīsaticittesveva kadāci nānā hutvā jāyanti, upekkhāsahagatesu panettha karuṇāmudītā na santīti keci vadanti.
31. Paññā pana dvādasasu ñānasampayuttakāmāvacaracittesu ceva sabbesupī pañcatīṃsamahaggatalokuttaracittesu cāti sattacattālīsacittesu sampayogaṃ gacchatīti.
32. Ekūnavīsati dhammā, jāyantekūnasatṭhisu.
Tayo soḷasacittesu, aṭṭhavīsatiyaṃ dvayaṃ.
Paññā pakāsītā, sattacattālīsavidhesupī;
Sampayuttā catudhevaṃ, sobhanesveva sobhanā.
33. Issāmaccherakukkucca-viratikaruṇādayo.
Nānā kadāci māno ca, thina middhaṃ tathā saha.

34. Yathāvuttānusārena, sesā niyatayogino.

Saṅghaṇca pavakkhāmi, tesam dāni yathārahaṃ.

Saṅghanayo

35. Chattimsānuttare dhammā, pañcatimsa mahaggate.

Aṭṭhatimsāpi labbhanti, kāmāvacarasobhane.

Sattavīsati puññamhi, dvādasāhetuketi ca;
Yathāsambhavayogena, pañcadhā tattha saṅgho.

Lokuttaracittasaṅghanayo

36. Kathaṃ? **Lokuttaresu** tāva aṭṭhasu paṭhamajjhānikacittesu aññasamānā terasa cetasikā, appamaññāvajjitā tevīsati sobhanacetāsikā ceti chattimsa dhammā saṅghaṃ gacchanti, tathā dutiyajjhānikacittesu vitakkavajjā, tatiyajjhānikacittesu vitakkavicāravajjā, catutthajjhānikacittesu vitakkavicārapīvajjā, pañcamajjhānikacittesu upekkhāsahagatā te eva saṅgayhantī sabbathāpi aṭṭhasu lokuttaracittesu pañcakajjhānavasena pañcadhāva saṅgho hotīti.

37. Chattimsa pañcatimsa ca, catutimsa yathākkamaṃ.

Tettimsadvayamiccevaṃ, pañcadhānuttare tīthā.

Mahaggatacittasaṅghanayo

38. **Mahaggatesu** pana tīsu paṭhamajjhānikacittesu tāva aññasamānā terasa cetasikā, viratitayavajjitā dvāvīsati sobhanacetāsikā ceti pañcatimsa dhammā saṅghaṃ gacchanti, karuṇāmudītā panettha paccekameva yojetabbā, tathā dutiyajjhānikacittesu vitakkavajjā, tatiyajjhānikacittesu vitakkavicāravajjā, catutthajjhānikacittesu vitakkavicārapīvajjā, pañcamajjhānikacittesu pana pannarasasu appamaññāyo na labbhantīti sabbathāpi sattavīsatimahaggatacittesu pañcakajjhānavasena pañcadhāva saṅgho hotīti.

39. Pañcatimsa catutimsa, tettimsa ca yathākkamaṃ.

Bāttimsa ceva tīmeti, pañcadhāva mahaggate.

Kāmāvacarasobhanacittasaṅghanayo

40. **Kāmāvacarasobhanesu** pana kusalesu tāva paṭhamadvaye aññasamānā terasa cetasikā, pañcavīsati sobhanacetāsikā ceti aṭṭhatimsa dhammā saṅghaṃ gacchanti, appamaññāvīratīyo panettha pañcapi paccekameva yojetabbā, tathā dutiyadvaye ñānavajjitā, tatiyadvaye ñānasampayuttā pītivajjitā, catutthadvaye ñānapītivajjitā te eva saṅgayhanti. Kīriyacittesu viratīvajjitā tatheva catūsipi dukesu catudhāva saṅgayhanti. Tathā vipākesu ca appamaññāvīratīvajjitā te eva saṅgayhantīti sabbathāpi catuvīsatikāmāvacarasobhanacittesu dukavasena dvādasadhāva saṅgho hotīti.

41. Aṭṭhatimsa sattatimsa, dvayaṃ chattimsakaṃ subhe.

Pañcatimsa catutimsa, dvayaṃ tettimsakaṃ kriye;
Tettimsa pāke bāttimsa, dvayekattimsakaṃ bhaye;
Sahetukāmāvacarapuñña-pākakriyāmane.

42. Navijjantettha viratī, kriyesu ca mahaggate.

Anuttare appamaññā, kāmāpāke dvayaṃ tathā;
Anuttare jhānadhammā, appamaññā ca majjhime;
Viratī ñānapīti ca, parittesu visesakā.

Akusalacittasaṅghanayo

43. **Akusalesu** pana lobhamūlesu tāva paṭhame asaṅkhārike aññasamānā terasa cetasikā, akusalasādhāraṇā cattāro cāti sattarasa lobhadīṭṭhīni saddhiṃ ekūnavīsati dhammā saṅghaṃ gacchanti.

44. Tatheva dutiye asaṅkhārike lobhamānena.

45. Tatiye tatheva pītivajjitā lobhadīṭṭhīni saha aṭṭhārasa.

46. Catutthe tatheva lobhamānena.

47. Pañcame pana paṭṭhasampayutte asaṅkhārike doso issā macchariyaṃ kukkucañcāti catūhi saddhiṃ pītivajjitā te eva vīsati dhammā saṅgayhanti, issāmacchariyakukkuccāni panettha paccekameva yojetabbāni.

48. Sasāṅkhārikapañcakepi tatheva thinamiddhena viśesetvā yojetabbā.

49. Chandapītivajjitā pana aññasamānā ekādasa, akusalasādhāraṇā cattāro cāti pannarasa dhammā uddhaccasahagata sampayujjanti.

50. Vicikicchāsahagatacette ca adhimokkhavīrahītā vicikicchāsahagatā tatheva pannarasa dhammā samupalabbhantīti sabbathāpi dvādasākusalacittupādesu paccekamaṃ yojiyamānāpi gaṇanavasena sattadhāva saṅghatā bhavantīti.

51. Ekūnavīsāṭṭhārasa, vīsekavīsa vīsati.

Dvāvīsa pannaraseti, sattadhā kusaletḥitā.

52. Sādhāraṇā ca cattāro, samānā ca dasāpare.

Cuddasete pavuccanti, **sabbākusalayogino**.

Ahetukacittasaṅghanayo

53. **Ahetukesu** pana hasanacitte tāva chandavajjitā aññasamānā dvādasa dhammā saṅgahaṃ gacchanti.

54. Tathā voṭṭhabbane chandapītivajjitā.

55. Sukhasantīraṇe chandavīriyavajjitā.

56. Manodhātuttikāhetukapaṭisandhiyugale chandapītivīriyavajjitā.

57. Dvipaṅcaviññāṇe pakiṇṇakavajjitā teyeva saṅgayhantīti sabbathāpi aṭṭhārasasu ahetukesu gaṇanavasena catudhāva saṅgaho hotīti.

58. Dvādasekādasā dasa, satta cāti catubbidho.

Aṭṭhārasāhetukesu, cittuppādesu saṅgaho.

59. Ahetukesu sabbattha, satta sesā yathārahaṃ.

Iti vitthārato vutto, tetṭimsavidhasaṅgaho.

60. Itthaṃ cittāvīyuttānaṃ, sampayogaṅca saṅgahaṃ.

Ñāvā bhedaṃ yathāyogaṃ, cittaena samamuddise.

Iti abhidhammatthasaṅgahe cetasikasaṅgahavibhāgo nāma

Dutiyo paricchedo.

3. Pakiṇṇakaparicchedo

1. Sampayuttā yathāyogaṃ, tepaññāsa sabhāvato.

Cittacetasikā dhammā, tesam dāni yathārahaṃ.

2. Vedanāhetuto kiccadvārāmbaṇavatthuto.

Cittuppādasaseneva, saṅgaho nāma nīyate.

Vedanāsaṅgaho

3. Tattha **vedanāsaṅgahe** tāva tividhā vedanā sukhaṃ dukkhaṃ adukkhamasukhā ceti, sukhaṃ dukkhaṃ somanassaṃ domanassaṃ upekkhāti ca bhedenā pana pañcadhā hotī.

4. Tattha sukhasahagataṃ kuslavipākaṃ kāyaviññāṇamekameva, tathā dukkhasahagataṃ akusalavipākaṃ.

5. Somanassasahagatacittāni pana lobhamūlāni cattāri, dvādasa kāmāvacarasobhanāni, sukhasantīraṇahasānāni ca dveti aṭṭhārasa kāmāvacarasomanassasahagatacittāni ceva paṭhamadutiyaṭiyacattutthajjhānasāṅkhātāni catucattālīsa mahaggatalokuttaracittāni ceti dvāsaṭṭhividhāni bhavanti.

6. Domanassasahagatacittāni pana dve paṭighasampayuttacittāneva.

7. Sesāni sabbāni pañcapaññāsa upekkhāsahagatacittānevāti.

8. Sukhaṃ dukkhamupekkhāti, tividhā tattha vedanā.

Somanassaṃ domanassamitibhedena pañcadhā.

9. Sukhamekattha dukkhaṅca, domanassaṃ dvaye ṭhitam.

Dvāsaṭṭhīsu somanassaṃ, pañcapaññāsaketarā.

Hetusaṅgaho

10. **Hetusaṅgahe** hetū nāma lobho doso moho alobho adoso amoho cāti chabbidhā bhavanti.

11. Tattha pañcadvārāvajjanadvipaṅcaviññāṇasampācchanasantīraṇavoṭṭhabbanahasānavasena ahetukacittāni nāma.

12. Sesāni sabbānipi ekasattati cittāni sahetukāneva.
13. Tatthāpi dve momūhacittāni ekahetukāni.
14. Sesāni dasa akusalacittāni ceva nānavippayuttāni dvādasa kāmāvacarasobhanāni ceti dvāvīsati dvihetukacittāni.
15. Dvādasa nānasampayuttakāmāvacarasobhanāni ceva pañcatimsa mahaggatalokuttaracittāni ceti sattacattālīsa tihetukacittānīti.
16. Lobho doso ca moho ca,
 Hetū akusalā tayo;
 Alobhādosāmoho ca,
 Kusalābyākatā tathā.
17. Ahetukāṭṭhārasekahetukā dve dvāvīsati.
 Dvihetukā matā sattacattālīsatihetukā.

Kiccasaṅgaho

18. **Kiccasaṅgahe** kiccāni nāma
 paṭisandhibhavaṅgāvajjanadassanasavanaghāyanasāyanaphusanasampañicchanasantīraṇavoṭṭhabbanajavanatadārammaṇacutivasena cuddasavidhāni bhavanti.
19. Paṭisandhibhavaṅgāvajjanapañcaviññāṇāṇādivasena pana tesam dasadhā ṭhānabhedo veditabbo.
20. Tattha dve upekkhāsahagatasantīraṇāni ceva aṭṭha mahāvīpākāni ca nava rūpārūpavīpākāni ceti ekūnavīsati cittāni paṭisandhibhavaṅgacutikiccāni nāma.
21. Āvajjanakiccāni pana dve.
22. Tathā dassanasavanaghāyanasāyanaphusanasampañicchanakiccāni ca.
23. Tīni santīraṇakiccāni.
24. Manodvārāvajjanameva pañcadvāre voṭṭhabbanakiccaṃ sādheti.
25. Āvajjanadvayavajjitāni kusalākusalaphalakiriyacittāni pañcapaññāsa javanakiccāni.
26. Aṭṭha mahāvīpākāni ceva santīraṇattayañceti ekādasa tadārammaṇakiccāni.
27. Tesu pana dve upekkhāsahagatasantīraṇacittāni paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇasantīraṇavasena pañcakiccāni nāma.
28. Mahāvīpākāni aṭṭha paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇavasena catukiccāni nāma.
29. Mahaggatavīpākāni nava paṭisandhibhavaṅgacutivasena tikiccāni nāma.
30. Somanassasantīraṇaṃ santīraṇatadārammaṇavasena dukiccaṃ.
31. Tathā voṭṭhabbanam voṭṭhabbanāvajjanavasena.
32. Sesāni pana sabbānipi javanamanodhātuttikadvipañcaviññāṇāni yathāsambhavamekakiccānīti.
33. Paṭisandhādayo nāma, kiccabhedenā cuddasa.
 Dasadhā ṭhānabhedenā, cittuppādā pakāsītā.
34. Aṭṭhasaṭṭhi tathā dve ca, navāṭṭha dve yathākkamaṃ.
 Ekadvitīcatupañcakiccaṭṭhānāni niddise.

Dvārasaṅgaho

35. **Dvārasaṅgahe** dvārāni nāma cakkhudvāraṃ sotadvāraṃ ghānavdāraṃ jivhādvāraṃ kāyadvāraṃ manodvārañceti chabbidhāni bhavanti.
36. Tattha cakkhumeva cakkhudvāraṃ.
37. Tathā sotādayo sotadvārādīni.
38. Manodvāraṃ pana bhavaṅganti pavuccati.
39. Tattha pañcadvārāvajjanacakkhuvīññāsampañicchanasantīraṇavoṭṭhabbanakāmāvacarajavanatadārammaṇavasena chacattālīsa cittāni cakkhudvāre yathārahaṃ uppajjanti, tathā pañcadvārāvajjanasotavīññādivasena sotadvārādisupi chacattālīseva bhavanti sabbathāpi pañcadvāre catupaññāsa cittāni kāmāvacarāneva.

69. Pañcadvārāvajjanasampaticchanasaṅkhātā pana manodhātu ca hadayaṃ nissīyeva pavattanti.

70. Avasesā pana manoviññādhātusaṅkhātā ca santīraṇamahāvīpākapaṭiḡhadvayapathamamaggahasana rūpāvācaravasena hadayaṃ nissīyeva pavattanti.

71. Avasesā kusālākusalakiriyānuttaravasena pana nissāya vā anissāya vā.

72. Āruppavīpākavasena hadayaṃ anissīyevāti.

73. Chavatthūṃ nissitā kāme, satta rūpe catubbidhā.

Tivatthūṃ nissitārūpe, dhātvekā nissitā matā.

74. Tecattālīsa nissāya, dvecattālīsa jāyare.

Nissāya ca anissāya, pākārūpā anissitā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe paṇṇakasaṅgahavibhāgo nāma

Tatiyo paricchedo.

4. Vīthiparicchedo

1. Cittuppādānamiccavaṃ, katvāsaṅgahamuttaraṃ.

Bhūmipuggalabhedena, pubbāparaniyāmitaṃ.

Pavattisaṅgahaṃ nāma, paṭisaṅghapavattiyaṃ;
Pavakkhāmi samāseṇa, yathāsamabhavato kathaṃ.

2. Vīthimuttānaṃ pana kammakammaṇimittagatinimittavasena tivīdhā hoti visayappavatti.

4. Tattha vatthudvārāmmaṇāni pubbe vuttanayāneva.

Vīññāṇachakkaṃ

5. Cakkhuvīññāṇaṃ sotavīññāṇaṃ ghānavīññāṇaṃ jivhāvīññāṇaṃ kāyāvīññāṇaṃ manovīññāṇaṇceti cha vīññāṇāni.

Vīthichakkaṃ

6. **Cha vīthiyo** pana cakkhudvārāvīthi sotadvārāvīthi ghānavārāvīthi jivhādvārāvīthi kāyadvārāvīthi manodvārāvīthi ceti dvāravasena vā, cakkhuvīññāṇavīthi sotavīññāṇavīthi ghānavīññāṇavīthi jivhāvīññāṇavīthi kāyāvīññāṇavīthi manovīññāṇavīthi ceti vīññāṇavasena vā dvārappavattā cittappavattīyo yojetabbā.

Vīthibhedo

7. Atimahantaṃ mahantaṃ parittaṃ atiparittaṇceti pañcadvāre manodvāre pana vibhūtamavibhūtaṇceti chadhā visayappavatti veditabbā.

Pañcadvārāvīthi

8. Kathaṃ? Uppādāṭṭhitibhaṅgavasena khaṇattayaṃ ekacittakkhaṇaṃ nāma.

9. Tāni pana sattarasa cittakkhaṇāni rūpadhammānamāyū.

10. Ekacittakkhaṇāṭṭhitāni vā bahucittakkhaṇāṭṭhitāni vā ṭṭhitippattāneva pañcārammaṇāni pañcadvāre āpāthamāgacchanti. Tasmā yadi ekacittakkhaṇāṭṭhitakāṃ rūpārammaṇaṃ cakkhussa āpāthamāgacchati, tato dvikkhattuṃ bhavaṅge calite bhavaṅgasotaṃ vocchinditvā tameva rūpārammaṇaṃ āvajantaṃ pañcadvārāvajjanacittaṃ uppajjitvā nirujjhati, tato tassānantaraṃ tameva rūpaṃ passantaṃ cakkhuvīññāṇaṃ, sampaticchantāṃ sampaticchanacittaṃ, santīrayamānaṃ santīraṇacittaṃ, vavatthapentaṃ voṭṭhabbanacittaṇceti yathākkamaṃ uppajjitvā nirujjhati, tato paraṃ ekūnatīṃsa kāmāvacarajavanesu yaṃkiñci laddhapaccayaṃ yebhuyyena sattakkhattuṃ javati, javanānubandhāni ca dve tadārammaṇapākāni yathārahaṃ pavattanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

11. Ettāvātā cuddasa vīthiccittuppādā, dve bhavaṅgacalanāni, pubbevāṭṭitakamekacittakkhaṇanti katvā sattarasa cittakkhaṇāni paripūrenti, tato paraṃ nirujjhati, ārammaṇameṭaṃ **atimahantaṃ** nāma gocaraṃ.

12. Yāva tadārammaṇuppādā pana appahontāṭṭhitakamāpāthamāgataṃ ārammaṇaṃ **mahantaṃ** nāma, tattha javanāvasāne bhavaṅgapātova hoti, natthi tadārammaṇuppādo.

13. Yāva javanuppādāpi appahontāṭṭhitakamāpāthamāgataṃ ārammaṇaṃ **parittaṃ** nāma, tattha javanampi anuppajjitvā dvattikkhattuṃ voṭṭhabbanameva pavattati, tato paraṃ bhavaṅgapātova hoti.

14. Yāva voṭṭhabbanuppādā ca pana appahontāṭṭhitakamāpāthamāgataṃ nirodhāsannamārammaṇaṃ **atiparittaṃ** nāma, tattha bhavaṅgacalanameva hoti, natthi vīthiccittuppādo.

15. Icevaṃ cakkhudvāre, tathā sotadvārādīsu ceti sabbathāpi pañcadvāre tadārammaṇajavanavoṭṭhabbanamoghavārasaṅkhātānaṃ catunnaṃ vārānaṃ

yathākkamaṃ ārammaṇabhūtā visayappavatti catudhā veditabbā.

16. Vīthiccittāni satteva, cittuppādā catuddasa.

Catupaññāsa vitthārā, pañcadvāre yathārahaṃ.

Ayameṭtha pañcadvāre vīthiccittappavattinayo.

Manodvāravīthi parittajavanavāro

17. **Manodvāre** pana yadi **vibhūtam**ārammaṇaṃ āpāthamāgacchati, tato paraṃ bhavaṅgacalanamanodvāravajjanajavanāvasāne tadārammaṇapākāni pavattanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

18. **Avibhūte** panārammaṇe javanāvasāne bhavaṅgapātoḥ hoti, natthi tadārammaṇuppādoti.

19. Vīthiccittāni tīṇeva, cittuppādā daseritā.

Vitthārena panettheḥca-cattālīsa vibhāvaye;

Ayameṭtha parittajavanavāro.

Appanājavanavāro

20. **Appanājavanavāre** pana vibhūtāvibhūtabhedo natthi, tathā tadārammaṇuppādo ca.

21. Tattha hi ñāṇasampayuttakāmāvacarajavanānamatṭhannaṃ aññatarasmim̐ parikkammopacārānulomagotrabbhunāmena catukkhattuṃ tikkhattumeva vā yathākkamaṃ uppajjitvā niruddhānantarameva yathārahaṃ catutthaṃ, pañcamam̐ vā chabbīsati mahaggatalokuttarajavanesu yathābhinihārasena yaṃ kiñci javanaṃ appanāvīthimotarati, tato paraṃ appanāvasāne bhavaṅgapātoḥ hoti.

22. Tattha somanassasahagatajavanānantaraṃ appanāpi somanassasahagatāva pāṭikānkhitabbā, upekkhāsahagatajavanānantaraṃ upekkhāsahagatāva, tatthāpi kusalaṃ javanānantaraṃ kusalaṃ javanāñceva heṭṭhimañca phalattayamappeti, kiriyajavanānantaraṃ kiriyajavanaṃ arahattaphalañcāti.

23. Dvattiṃsa sukhapuññamhā, dvādasopekkhakā paraṃ,

Sukhitakriyato atṭha, cha sambhonti upekkhakā.

24. Puthujjanāna sekkhānaṃ, kāmāpuññatīhetuto.

Tīhetukāmāmakriyato, vītarāgānamappanā.

Ayameṭtha manodvāre vīthiccittappavattinayo.

Tadārammaṇaniyamo

25. Sabbatthāpi panettha añiṭṭhe ārammaṇe akusalavipākāneva pañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇatadārammaṇāni.

26. Iṭṭhe kusalavipākāni.

27. Atiṭṭhe pana somanassasahagatāneva santīraṇatadārammaṇāni, tatthāpi somanassasahagatakiriyajavanāvasāne somanassasahagatāneva tadārammaṇāni bhavanti, upekkhāsahagatakiriyajavanāvasāne ca upekkhāsahagatāneva honti.

28. Domanassasahagatajavanāvasāne ca pana tadārammaṇāñceva bhavaṅgāni ca upekkhāsahagatāneva bhavanti, tasmā yadi somanassapaṭisandhikassa domanassasahagatajavanāvasāne tadārammaṇasambhavo natthi, tadā yaṃ kiñci paricītapubbaṃ parittārammaṇamārabha upekkhāsahagatasantīraṇaṃ uppajjati, tamanantaritvā bhavaṅgapātoḥ hoti vadanti ācariyā.

29. Tathā kāmāvacarajavanāvasāne kāmāvacarasattānaṃ kāmāvacaradhammesveva ārammaṇabhūtesu tadārammaṇaṃ icchanti.

30. Kāme javanasattālambaṇānaṃ niyame sati.

Vibhūtetimahante ca, tadārammaṇamīritam̐.

Ayameṭtha tadārammaṇaniyamo.

Javananiyamo

31. **Javanesu** ca parittajavanavīthiyaṃ kāmāvacarajavanāni sattakkhattuṃ chakkhattumeva vā javanti.

32. Mandappavattiyaṃ pana maraṇakālādīsū pañcavārameva.

33. Bhagavato pana yamakapāṭihāriyakālādīsū lahuḥkappavattiyaṃ cattāripañca vā paccavekkhaṇacittāni bhavantiṭipi vadanti.

34. Ādikammikassa pana paṭhamakappanāyaṃ mahaggatajavanāni abhiññājavāni ca sabbadāpi ekavārameva javanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

35. Cattāro pana magguppādā ekacittakkhaṇikā, tato paraṃ dve tīni phalacittāni yathārahaṃ uppajjanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

36. Nirodhasamāpattikāle dvikkhattuṃ catutthāruppajavanam javati, tato param nirodham phusati.
 37. Vuṭṭhānakāle ca anāgāmiphalaṃ vā arahattaphalaṃ vā yathārahamekavāraṃ uppajjitvā niruddhe bhavaṅgapātova hoti.
 38. Sabbathāpi samāpattivīthiyaṃ bhavaṅgasoto viya vīthiniyamo natthīti katvā bahūnipi labbhantīti.
 39. Sattakkhattuṃ parittāni, maggābhiññā sakim matā.

Avasesāni labbhanti, javanāni bahūnipi.

Ayamettha javananiyamo.

Puggalabhedo

40. **Duhetukānamahetukānañca** panettha kiriyajavanāni ceva appanājavanāni ca labbhanti.
 41. Tathā ñāṇasampayuttavipākāni ca sugatiyaṃ.
 42. Duggatiyaṃ pana ñāṇavippayuttāni ca mahāvīpākāni na labbhanti.
 43. **Tihetukesu** ca khīṇāsavaṇaṃ kusalākusalajavanāni na labbhanti.
 44. Tathā sekkhaputhujjanānaṃ kiriyajavanāni.
 45. Diṭṭhigatasampayuttavicikicchājavanāni ca sekkhānaṃ.
 46. Anāgāmipuggalānaṃ pana paṭighajavanāni ca na labbhanti.
 47. Lokuttarajavanāni ca yathārahaṃ ariyānameva samuppajjanṭīti.
 48. Asekkhānaṃ catucattālīsa sekkhānamuddise.

Chappaññāsāvasesānaṃ, catupaññāsa sambhavā.

Ayamettha puggalabhedo.

Bhūmivibhāgo

49. **Kāmāvacarabhūmiyaṃ** panetāni sabbānipi vīthiccittāni yathārahamupalabbhanti.
 50. **Rūpāvacarabhūmiyaṃ** paṭighajavanatadārammaṇavajjitāni.
 51. **Arūpāvacarabhūmiyaṃ** paṭhamamaggarūpāvacarahaṇaṇaheṭṭhimārūpavajjitāni ca labbhanti.
 52. Sabbathāpi ca taṃtaṃpasādarahitānaṃ taṃtaṃdvārikavīthiccittāni na labbhanteva.
 53. Asaññāsattānaṃ pana sabbathāpi cittappavatti natthevāti.
 54. Asīti vīthiccittāni, kāme rūpe yathārahaṃ.

Catusaṭṭhi tathārūpe, dve cattālīsa labbhare.

Ayamettha bhūmivibhāgo.

55. Iceveṃ chadvārikacittappavatti yathāsambhavaṃ bhavaṅgantariṭā yāvātāyukamabbocchinnā pavattati.

Iti abhidhammatthasaṅgahe vīthisaṅgahavibhāgo nāma

Catuttho paricchedo.

5. Vīthimuttaparichedo

1. Vīthiccittavasenevaṃ, pavattiyamudīrito.

Pavattisaṅgaho nāma, sandhiyaṃ dāni vuccati.

2. Catasso bhūmiyo, catubbidhā paṭisandhi, cattāri kammāni, catudhā maraṇupatti ceti vīthimuttasaṅgahe cattāri catukkāni veditabbāni.

Bhūmicatukkaṃ

3. Tattha apāyabhūmi kāmasugatibhūmi rūpāvacarabhūmi arūpāvacarabhūmi ceti catasso bhūmiyo nāma.
 4. Tāsu nirayo tiracchānayoṇi pettivisayo asurakāyo ceti **apāyabhūmi catubbidhā** hoti.

5. Manussā cātumahārājikā tāvatimsā yāmā tusitā nimmānarati paranimmitavasavattī ceti **kāmasugatibhūmi sattavidhā** hoti.
6. Sā panāyamekādasavidhāpi kāmāvacarabhūmicceva saṅkhaṃ gacchati.
7. Brahmaṃpārisajjā brahmapurohitā mahābrahmā ceti paṭhamajjhānabhūmi.
8. Parittābhā appamāṇābhā ābhassarā ceti dutiyajjhānabhūmi.
9. Parittasubhā appamāṇasubhā subhakiṇhā ceti tatiyajjhānabhūmi.
10. Vehapphalā asaṅṅasattā suddhāvāsā ceti catutthajjhānabhūmīti **rūpāvacarabhūmi soḷasavidhā** hoti.
11. Avihā atappā sudassā sudassī akaniṭṭhā ceti **suddhāvāsabhūmi pañcavidhā** hoti.
12. Ākāsaṅācāyatanabhūmi viññāṇācāyatanabhūmi ākiṇṇācāyatanabhūmi nevaṣaṅṅācāyatanabhūmi ceti **arūpabhūmi catubbidhā** hoti.
13. Puthujjanā na labbhanti, suddhāvāsesu sabbathā.
Sotāpannā ca sakadāgāmino cāpi puggalā.
14. Ariyā nopalabbhanti, asaṅṅāpāyabhūmisu.
Sesaṭṭhānesu labbhanti, ariyānariyāpi ca.

Idamettha bhūmicatukkaṃ.

Paṭisandhicatukkaṃ

15. Apāyapaṭisandhi kāmasugatipaṭisandhi rūpāvacarapaṭisandhi arūpāvacarapaṭisandhi ceti **catubbidhā paṭisandhi** nāma.
16. Tattha akusalavipākopekkhāsahagatasantīraṇaṃ apāyabhūmiyaṃ okkantikkhaṇe paṭisandhi hutvā tato paraṃ bhavaṅgaṃ pariyoṣāne cavaṇaṃ hutvā vocchijjati, **ayamekāpāyapaṭisandhi** nāma.
17. Kusalavipākopekkhāsahagatasantīraṇaṃ pana kāmasugatiyaṃ manussānaṅceva jaccandhādīnaṃ bhummassitānaṅca vinipātikāsuraṇaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattati.
18. Mahāvīpākāni pana aṭṭha sabbatthāpi kāmasugatiyaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattanti.
19. Imā nava kāmasugatipaṭisandhiyo nāma.
20. Sā panāyaṃ dasavidhāpi kāmāvacarapaṭisandhicceva saṅkhaṃ gacchati.
21. Tesu catunnaṃ apāyānaṃ manussānaṃ vinipātikāsuraṅca āyuppamānagaṇanāya niyamo natthi.
22. Cātumahārājikānaṃ pana devānaṃ dībbāni pañcavassasatāni āyuppamānaṃ, manussagaṇanāya navutivassasatasahassappamānaṃ hoti, tato catugguṇaṃ tāvatimsānaṃ, tato catugguṇaṃ yāmānaṃ, tato catugguṇaṃ tusitānaṃ, tato catugguṇaṃ nimmānaratīnaṃ, tato catugguṇaṃ paranimmitavasavattīnaṃ.
23. Navasataṅcekavāsa-vassānaṃ koṭṭiyo tathā.
Vassasatasahassāni, saṭṭhi ca vasavattisu.
24. Paṭhamajjhānavīpākāṃ paṭhamajjhānabhūmiyaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattati.
25. Tathā dutiyajjhānavīpākāṃ tatiyajjhānavīpākāṅca dutiyajjhānabhūmiyaṃ.
26. Catutthajjhānavīpākāṃ tatiyajjhānabhūmiyaṃ.
27. Pañcamajjhānavīpākāṃ catutthajjhānabhūmiyaṃ.
28. Asaṅṅasattānaṃ pana rūpameva paṭisandhi hoti. Tathā tato paraṃ pavattiyaṃ cavanakāle ca rūpameva pavattitvā nirujjhati, imā **cha rūpāvacarapaṭisandhiyo** nāma.
29. Tesu brahmaṃpārisajjānaṃ devānaṃ kappassa tatiyo bhāgo āyuppamānaṃ.
30. Brahmaṃpurohitānaṃ upaḍḍhakappo.
31. Mahābrahmānaṃ eko kappo.
32. Parittābhānaṃ dve kappāni.
33. Appamāṇābhānaṃ cattārikappāni.
34. Ābhassarānaṃ aṭṭha kappāni.

35. Parittasubhānaṃ soḷasa kappāni.
36. Appamānasubhānaṃ dvattimsa kappāni.
37. Subhakiṇhānaṃ catusatthi kappāni.
38. Vehapphalānaṃ asaṅṅasattānaṅca pañcakappasatāni.
39. Avihānaṃ kappasahassāni.
40. Atappānaṃ dve kappasahassāni.
41. Sudassānaṃ cattāri kappasahassāni.
42. Sudassīnaṃ aṭṭha kappasahassāni.
43. Akaniṭṭhānaṃ soḷasa kappasahassāni.
44. Paṭhamaruppādivipākāni paṭhamaruppādivihūmīsu yathākkamaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattanti. Imā **catasso arūpapaṭisandhiyo** nāma.
45. Tesu pana ākāsānañcāyatanūpagānaṃ devānaṃ vīsaticappasahassāni āyuppamānaṃ.
46. Viññāṇaṅcāyatanūpagānaṃ devānaṃ cattālīsakappasahassāni.
47. Ākiñcaññāyatanūpagānaṃ devānaṃ satthikappasahassāni.
48. Nevasaṅṅānāsāṅṅāyatanūpagānaṃ devānaṃ caturāsītikappasahassāni.
49. Paṭisandhi bhavaṅgaṅca, tathā cavanamānaṃsaṃ.

Ekameva tatthevekavisayañcekajātiyaṃ.

Idamettha paṭisandhicatukkaṃ.

Kammacatukkaṃ

50. Janakaṃ upatthambhakaṃ upapīlakaṃ upaghātakañceti **kiccavasena**.
51. Garukaṃ āsannaṃ āciṇṇaṃ kaṭattākammañceti **pākadānapariyāyena**.
52. Diṭṭhadhammavedanīyaṃ upapajjavedanīyaṃ aparāpariyavedanīyaṃ ahosikammañceti **pākakālavasena** cattāri kammāni nāma.
53. Tathā akusalaṃ kāmāvacarakusalaṃ rūpāvacarakusalaṃ arūpāvacarakusalañceti **pākathānavasena**.
54. Tattha akusalaṃ kāyakammaṃ vacīkammaṃ manokammañceti kammadvārasena tividhaṃ hoti.
55. Kathaṃ? Pāṇātipāto adinnādānaṃ kāmesumicchācāro ceti kāyaviññattisaṅkhāte kāyadvāre bāhullavuttito **kāyakammaṃ** nāma.
56. Musāvādo pisuṇavācā pharusavācā samphappalāpo ceti vacīviññattisaṅkhāte vacīdvāre bāhullavuttito **vacīkammaṃ** nāma.
57. Abhijjhā byāpādo micchādīṭṭhi ceti aññatrāpi viññattiyā manasmiṃyeva bāhullavuttito **manokammaṃ** nāma.
58. Tesu pāṇātipāto pharusavācā byāpādo ca dosamūlena jāyanti.
59. Kāmesumicchācāro abhijjhā micchādīṭṭhi ca lobhamūlena.
60. Sesāni cattāripi dvīhi mūlehi sambhavanti.
61. Cittuppādasasena panetaṃ akusalaṃ sabbathāpi dvādasavidhaṃ hoti.
62. Kāmāvacarakusalampi kāyadvāre pavattaṃ kāyakammaṃ, vacīdvāre pavattaṃ vacīkammaṃ, manodvāre pavattaṃ manokammañceti kammadvārasena tividhaṃ hoti.
63. Tathā dānasīlabhāvanāvasena.
64. Cittuppādasasena panetaṃ aṭṭhavidhaṃ hoti.
65. Dānasīlabhāvanāpacāyanaveyyāvaccapattidānapattānumodanadhammassavanadhammadesanā diṭṭhijukammavasena dasavidhaṃ hoti.
66. Taṃ panetaṃ vīsatividhampi kāmāvacarakammamicceva saṅkhaṃ gacchati.
67. Rūpāvacarakusalaṃ pana manokammameva, taṅca bhāvanāmayāṃ appanāpattaṃ, jhānaṅgabhedena pañcavidhaṃ hoti.
68. Tathā arūpāvacarakusalaṅca manokammaṃ, tampi bhāvanāmayāṃ appanāpattaṃ. Ārammaṅgabhedena catubbidhaṃ hoti.

69. Etthākusalakammamuddhaccarahitaṃ apāyabhūmiyaṃ paṭisandhiṃ janeti, pavattiyaṃ pana sabbampi dvādasavidhaṃ sattākusalapākāni sabbatthāpi kāmaloke rūpaloke ca yathārahaṃ vipaccati.

70. Kāmāvacarakusalampi kāmasugatiyameva paṭisandhiṃ janeti, tathā pavattiyaṃca mahāvīpākāni, ahetukavīpākāni pana atthapi sabbatthāpi kāmaloke rūpaloke ca yathārahaṃ vipaccati.

71. Tatthāpi tihetukamukkaṭṭhaṃ kusalaṃ tihetukaṃ paṭisandhiṃ datvā pavatte soḷasa vīpākāni vipaccati.

72. Tihetukamomakaṃ dvihetukamukkaṭṭhaṃca kusalaṃ dvihetukaṃ paṭisandhiṃ datvā pavatte tihetukarahitāni dvādasa vīpākāni vipaccati.

73. Dvihetukamomakaṃ pana kusalaṃ ahetukameva paṭisandhiṃ deti, pavatte ca ahetukavīpākāneva vipaccati.

74. Asaṅkhāraṃ asaṅkhāra-vīpākāni na paccati.

Sasaṅkhāramasaṅkhāra-vīpākānīti kecana.

Tesaṃ dvādasa pākāni, dasāṭṭha ca yathākkamaṃ;
Yathāvuttānusāreṇa yathāsambhavamuddise.

75. Rūpāvacarakusalaṃ pana paṭhamajjhānaṃ parittaṃ bhāvetvā brahmapārisajjesu uppajjati.

76. Tadeva majjhimaṃ bhāvetvā brahmapurohitesu.

77. Paṇītaṃ bhāvetvā mahābrahmesu.

78. Tathā dutiyajjhānaṃ tatiyajjhānaṃca parittaṃ bhāvetvā parittābhesu.

79. Majjhimaṃ bhāvetvā appamāṇābhesu.

80. Paṇītaṃ bhāvetvā ābhassaresu.

81. Catutthajjhānaṃ parittaṃ bhāvetvā parittasubhesu.

82. Majjhimaṃ bhāvetvā appamāṇasubhesu.

83. Paṇītaṃ bhāvetvā subhakiṇhesu.

84. Pañcamajjhānaṃ bhāvetvā vehapphalesu.

85. Tadeva saññāvirāgaṃ bhāvetvā asaññasattesu.

86. Anāgāmino pana suddhāvāsesu uppajjanti.

87. Arūpāvacarakusalaṃca yathākkamaṃ bhāvetvā āruppesu uppajjantīti.

88. Itthaṃ mahaggaṭaṃ puññaṃ, yathābhūmivavatthitaṃ.

Janeti sadisaṃ pākaṃ, paṭisandhipavattiyaṃ.

Idamettha kammacatukkaṃ.

Cutiṭṭhānāpāṭi

89. Āyukkhaṇaṃ kammakkhaṇaṃ ubhayakkhaṇaṃ upacchedakakammunā ceti **catudhā maraṇuppatti** nāma.

90. Tathā ca maraṇānaṃ pana maraṇakāle yathārahaṃ abhimukhībhūtaṃ bhavantare paṭisandhijānaṃ kammaṃ vā, taṃkammakaraṇakāle rūpādikamupaladdhapubbamupakaraṇabhūtaṃca kammanimittaṃ vā, anantaramuppajjamaṇabhāve upalabhitabbamupabhogabhūtaṃca gatinimittaṃ vā kammabalena channaṃ dvārānaṃ aññatarasmiṃ paccupaṭṭhāti, tato paraṃ tameva tathopaṭṭhitaṃ ārammaṇaṃ ārabha vipaccamaṇakakammānurūpaṃ parisuddhaṃ upakkilīṭṭhaṃ vā upalabhitabbhavānurūpaṃ tatthoṇatamaṃca cittasantaṇaṃ abhiṇhaṃ pavattati bāhullena, tameva vā pana janakabhūtaṃ kammaṃ abhinavakarāṇavasena dvārappattaṃ hoti.

91. Paccāsanmarāṇassa tassa vīthicitāvasāne bhavaṅgakkhaṇe vā cavanavasena paccuppannabhavapariyosānabhūtaṃ cuticittaṃ uppajjivā nirujjhati, tasmīṃ niruddhāvasāne tassānantareva tathāgahitaṃ ārammaṇaṃ ārabha savatthukaṃ avatthukameva vā yathārahaṃ avijjānusayaparikkhittena taṇhānusayamūlakena saṅkhāreṇa janiyamānaṃ sampayuttehi pariggayhamānaṃ sahaṇānaṃ madhiṭṭhānabhāveṇa pubbaṅgamabhūtaṃ bhavantarapaṭisandhānāvasena paṭisandhisankhātāṃ mānaṃ uppajjamaṇameva patiṭṭhāti bhavantare.

92. Maraṇāsannavīthiyaṃ panettha mandappavattāni pañceva javanāni pāṭikānkhittābāni, tasmā yadi paccuppannārammaṇesu āpāthagatesu dharantesveva maraṇaṃ hoti, tadā paṭisandhibhavaṅgānampi paccuppannārammaṇatā labbhati katvā kāmāvacarapaṭisandhiyā chadvārāggaṇitaṃ kammanimittaṃ gatinimittaṃca paccuppannamatītārammaṇaṃ upalabbhati, kammaṃ pana atītameva, taṃca manodvārāggaṇitaṃ, tāni pana sabbānīpi parittadhamabhūtevaṃārammaṇāni.

93. Rūpāvacarapaṭisandhiyā pana paññattibhūtaṃ kammanimittamevārammaṇaṃ hoti.

94. Tathā arūpapaṭisandhiyā ca mahaggaṭabhūtaṃ paññattibhūtaṃca kammanimittameva yathārahamārammaṇaṃ hoti.

95. Asaññasattānaṃ pana jīvitānavakameva paṭisandhibhāvena paṭiṭṭhāti, tasmā te rūpapaṭisandhikā nāma.

96. Arūpā arūpapaṭisandhikā.

97. Sesā rūpārūpapaṭisandhikā.

98. Āruppacutiyaṃ honti, heṭṭhimāruppavajjitā.

Paramāruppasandhī ca, tathā kāmatihetukā.

Rūpāvacaracutiyaṃ, aheturahitā siyumaṃ;
Sabbā kāmatihetumhā, kāmesveva panetarā.

Ayamettha cutipaṭisandhikkamo.

99. Iccevaṃ gahitapaṭisandhikānaṃ pana paṭisandhinirodhānantarato pabhuti tavevārammanamārabha tadeva cittaṃ yāva cuticittuppādā asati vīthicituppāde bhavassa āṅgabhāvena bhavaṅgasantatisaṅkhātāṃ mānaṃ abboccinnaṃ nadīsoto viya pavattati.

100. Pariyosāne ca cavanavasena cuticittaṃ hutvā nirujjhati.

101. Tato parañca paṭisandhādayo rathacakkamiva yathākkamaṃ eva parivattantā pavattanti.

102. Paṭisandhibhavaṅgavīthiyo, cuticeha tathā bhavantare.

Puna sandhi bhavaṅgamiccayamaṃ, parivattati cittasantati.

Paṭisaṅkhāyapanetamaddhuvamaṃ, adhigantvā padamaccutamaṃ budhā;
Susamucchinnaśinehabandhanā, samamessanti cirāya subbatā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe vīthimuttasaṅgahavibhāgo nāma

Pañcama paricchedo.

6. Rūpaparicchedo

1. Ettāvatā vibhattā hi, sappabhedappavattikā.

Cittacetāsikā dhammā, rūpaṃ dāni pavuccati.

2. Samuddesā vibhāgā ca, samuṭṭhānā kalāpato.

Pavattikkamato ceti, pañcadhā tattha saṅgaho.

Rūpasamuddeso

3. Cattāri mahābhūtāni, catunnañca mahābhūtānaṃ upādāyarūpanti **duvidhampetaṃ rūpaṃ** ekādasavidhena saṅgamaṃ gacchati.

4. Kathaṃ? Pathavīdhātu āpodhātu tejodhātu vāyodhātu **bhūtarūpaṃ** nāma.

5. Cakkhu sotaṃ ghānaṃ jivhā kāyo **pasādarūpaṃ** nāma.

6. Rūpaṃ saddo gandho raso āpodhātuvivajjitamaṃ bhūtattayasāṅkhātamaṃ phoṭṭhabbaṃ **gocararūpaṃ** nāma.

7. Itthattaṃ purisattaṃ **bhāvarūpaṃ** nāma.

8. Hadayavatthu **hadayarūpaṃ** nāma.

9. Jīvitindriyamaṃ **jīvitarūpaṃ** nāma.

10. Kabaḷīkāro āhāro **āhārarūpaṃ** nāma.

11. Iti ca aṭṭhārasavidhampetaṃ rūpaṃ sabhāvarūpaṃ salakkhaṇarūpaṃ nipphannarūpaṃ rūparūpaṃ sammasanarūpanti ca saṅgamaṃ gacchati.

12. Ākāsadhātu **paricchedarūpaṃ** nāma.

13. Kāyaviññatti vacīviññatti **viññattirūpaṃ** nāma.

14. Rūpassa lahutā mudutā kammaññatā viññattidvayamaṃ **vikārarūpaṃ** nāma.

15. Rūpassa upacayo santati jaratā aniccatā **lakkhaṇarūpaṃ** nāma.

16. Jātirūpameva panettha upacayasantatināmena pavuccatīti ekādasavidhampetaṃ rūpaṃ aṭṭhāvīsatividhaṃ hoti sarūpavasena.

17. Kathaṃ –

Bhūtapasādavisayā, bhāvo hadayamiccapī;
Jīvitāhārarūpehi, aṭṭhārasavidham tathā.

Paricchedo ca viññatti, vikāro lakkhaṇanti ca;
Anipphannā dasa ceti, aṭṭhavīsavidham bhavē.

Ayameṭṭha rūpasamuddeso.

Rūpavibhāgo

18. Sabbañca panetaṃ rūpaṃ ahetukaṃ sappaccayaṃ sāsavaṃ saṅkhataṃ lokiyaṃ kāmāvacaraṃ anārammaṇaṃ appahātabbamevāti ekavidhampi ajjhattikabāhirādivasena bahudhā bhedam gacchati.

19. Kathaṃ? Pasādasankhātaṃ pañcavidhampi **ajjhattikarūpaṃ** nāma, itaraṃ **bāhirarūpaṃ**.

20. Pasādahadayaśankhātaṃ chabbidhampi **vatthurūpaṃ** nāma, itaraṃ **avatthurūpaṃ**.

21. Pasādaviññattisaṅkhātaṃ sattavidhampi **dvārarūpaṃ** nāma, itaraṃ **advārarūpaṃ**.

22. Pasādabhāvajīvitasāṅkhātaṃ aṭṭhavidhampi **indriyarūpaṃ** nāma, itaraṃ **anindriyarūpaṃ**.

23. Pasādavisayasaṅkhātaṃ dvādasavidhampi **oḷārikarūpaṃ santikerūpaṃ, sappañgharūpañca**, itaraṃ **sukhumarūpaṃ dūrerūpaṃ appañgharūpañca**.

24. Kammajaṃ **upādinnarūpaṃ**, itaraṃ **anupādinnarūpaṃ**.

25. Rūpāyatanaṃ **sanidassanarūpaṃ**, itaraṃ **anidassanarūpaṃ**.

26. Cakkhādivayaṃ asampattavasena, ghānādittayaṃ sampattavasenaṭī pañcavidhampi **gocaraggāhikarūpaṃ**, itaraṃ **agocaraggāhikarūpaṃ**.

27. Vaṇṇo gandho raso oḷā bhūtatukkañceti aṭṭhavidhampi **avinibbhogarūpaṃ**, itaraṃ **vinibbhogarūpaṃ**.

28. Iccevamaṭṭhavīsati-vidhampi ca vicakkhaṇā.

Ajjhattikādibhedena, vibhajanti yathārahaṃ.

Ayameṭṭha rūpavibhāgo.

Rūpasamuṭṭhānāyo

29. Kammaṃ cittaṃ utu āhāro ceti **cattāri rūpasamuṭṭhānāni** nāma.

30. Tattha kāmāvacaraṃ rūpāvacarañceti pañcaviśatavidhampi kusalākusalakammamabhisaṅkhataṃ ajjhattikasantāne kammamuṭṭhānarūpaṃ paṭisandhimupādāya khāṇe khāṇe samuṭṭhāpeti.

31. Arūpavipākadvipañcaviññānavajjitaṃ pañcasattatidhampi cittaṃ cittasamuṭṭhānarūpaṃ paṭhamabhavaṅgamupādāya jāyantameva samuṭṭhāpeti.

32. Tattha appanājavanaṃ iriyāpathampi sannāmeti.

33. Voṭṭhabbanakāmāvacarajavanābhīññā pana viññattimpi samuṭṭhāpeti.

34. Somanassajavanāni panettha terasa hasanampi janenti.

35. Sītuṇhotusamaññātā tejodhātu ṭhitippattāva utusamuṭṭhānarūpaṃ ajjhattañca bahiddhā ca yathārahaṃ samuṭṭhāpeti.

36. Oḷāsāṅkhāto āhāro āhārasamuṭṭhānarūpaṃ ajjho haraṇakāle ṭhānappattova samuṭṭhāpeti.

37. Tattha hadayaṅdriyarūpāni kammajāneva.

38. Viññattidvayaṃ cittajameva.

39. Saddo cittotujo.

40. Lahutādittayaṃ utucittāhārehi sambhoti.

41. Avinibbhogarūpāni ceva ākāsadhātu ca. Catūhi sambhūtāni.

42. Lakkhaṇarūpāni na kutoci jāyanti.

43. Aṭṭhārasa pannarasa, terasa dvādasāti ca.

Kammacittotukāhāra-jāni honti yathākkamaṃ.

44. Jāyamānādirūpaṇaṃ, sabhāvattā hi kevalaṃ.

Lakkhaṇāni na jāyanti, kehicīti pakāsitam.

Ayamettha rūpasamuṭṭhānanayo.

Kalāpayojanā

45. Ekuppādā ekanirodhā ekanissayā sahavuttino **ekavīsati rūpakalāpā** nāma.

46. Tattha jīvitam avinibbhogarūpaṇca cakkhunā saha cakkhudasakanti pavuccati. Tathā sotādhī saddhim sotadasakam ghānadasakam jivhādasakam kāyadasakam itthibhāvasakam pumbhāvasakam vatthudasakañceti yathākkamaṃ yojetabbam. Avinibbhogarūpameva jīvitena saha jīvitānavakanti pavuccati. Ime **nava kammamuṭṭhānakalāpā**.

47. Avinibbhogarūpaṃ pana suddhaṭṭhakam, tadeva kāyaviññattiyā saha kāyaviññattinavakam, vacīviññattisaddehi saha vacīviññattidasakam, lahutādhī saddhim lahutādekādasakam, kāyaviññattilahunādivādasakam, vacīviññattisaddalahutādivādasakañceti **cha cittasamuṭṭhānakalāpā**.

48. Suddhaṭṭhakam saddanavakam lahutādekādasakam saddalahutādivādasakañceti **cattāro utusamuṭṭhānakalāpā**.

49. Suddhaṭṭhakam lahutādekādasakañceti **dveāhārasamuṭṭhānakalāpā**.

50. Tattha suddhaṭṭhakam saddanavakañceti dve utusamuṭṭhānakalāpā bahiddhāpi labbhanti, avasesā pana sabbepi ajjhattikamevāti.

51. Kammacittotukāhāra-samuṭṭhānā yathākkamaṃ.

Nava cha caturo dveti, kalāpā ekavīsati.

Kalāpānaṃ pariccheda-lakkhaṇattā vicakkhaṇā;
Na kalāpangamiccāhu, ākāsaṃ lakkhaṇāni ca.

Ayamettha kalāpayojanā.

Rūpapavattikkamo

52. Sabbānīpi panetāni rūpāni kāmaloke yathārahaṃ anūnāni pavattiyam upalabbhanti.

53. Paṭisandhiyam pana saṃsedajānañceva opapātikānañca cakkhusotaghānājivhākāyabhāvavattudasadakasañkhātāni satta dasakāni pātubhavanti ukkaṭṭhavasena, omakavasena pana cakkhusotaghānabhāvadasakāni kadācīpi na labbhanti, tasmā tesam vasena kalāpāni veditabbā.

54. Gabbhaseyyakasattānaṃ pana kāyabhāvavattudasadakasañkhātāni tīni dasakāni pātubhavanti, tatthāpi bhāvadasakam kadācī na labbhanti, tato param pavattikāle kamena cakkhudasakādīni ca pātubhavanti.

55. Icevaṃ paṭisandhimupādāya kammamuṭṭhānā, dutiyacittamupādāya cittasamuṭṭhānā, tītikālamupādāya utusamuṭṭhānā, oṇāpharaṇamupādāya āhārasamuṭṭhānā ceti catusamuṭṭhānarūpakalāpasantati kāmaloke dīpajālā viya, nadīsoto viya ca yāvātāyukamabbocchinnā pavattati.

56. Maraṇakāle pana cuticittoparisattarasamacittassa tītikālamupādāya kammajārūpāni na uppajjanti, puretaramuppannāni ca kammajārūpāni cuticittasamakālemeva pavattivā nirujjhanti, tato param cittajāhārajarūpaṇca vocchijjati, tato param utusamuṭṭhānarūpaparamparā yāva matakālevarasañkhātā pavattanti.

57. Icevaṃ matasattānaṃ, punadeva bhavantare.

Paṭisandhimupādāya, tathā rūpaṃ pavattati.

58. Rūpaloke pana ghānājivhākāyabhāvadasakāni ca āhārajakalāpāni ca na labbhanti, tasmā tesam paṭisandhikāle cakkhusotavattuhvasena tīni dasakāni jīvitānavakañceti cattāro kammamuṭṭhānakalāpā, pavattiyam cittotusamuṭṭhānā ca labbhanti.

59. Asaññasattānaṃ pana cakkhusotavattusaddāpi na labbhanti, tathā sabbānīpi cittajarūpāni, tasmā tesam paṭisandhikāle jīvitānavakameva, pavattiyāñca saddavajjitam utusamuṭṭhānarūpaṃ atiricchati.

60. Icevaṃ kāmarūpasaññāsāñkhātesu tīsu thānesu paṭisandhipavattivasena duvidhā rūpapavatti veditabbā.

61. Atthavīsati kāmesu, honti tevīsa rūpisu.

Sattaraseva saññānaṃ, arūpe natthi kiñcīpi.

Saddo vikāro jaratā, maraṇāñcopapattiyam;
Na labbhanti pavatte tu, na kiñcīpi na labbhanti.

Ayamettha rūpapavattikkamo.

Nibbānabhedo

62. **Nibbānaṃ** pana lokuttarasāñkhātānaṃ catumaggañāneṇa sacchikātabbānaṃ maggaphalānaṃārammaṇabhūtaṃ vānasāñkhātāya taṇhāya nikkhantattā nībbānanti pavuccati.

63. Tadetam sabhāvato ekavidhampi saupādisesanībbānadhātu anupādisesanībbānadhātu ceti duvidham hoti kāraṇapariyāyena.

64. Tathā suññataṃ animittaṃ appaṇihitañceti tividdhaṃ hoti ākārabhedena.

65. Padamaccutamaccantaṃ, asaṅkhatamanuttaraṃ.

Nibbānamiti bhāsanti, vānamuttā mahesayo.

Iti cittaṃ cetasiṃ, rūpaṃ nibbānamiccapi;
Paramatthaṃ pakāsentī, catudhāva tathāgatā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe rūpasāṅgahavibhāgo nāma

Chaṭṭho paricchedo.

7. Samuccayaparichedo

1. Dvāsattatividdhā vuttā, vatthudhammā salakkhaṇā.

Tesaṃ dāni yathāyogaṃ, pavakkhāmi samuccayaṃ.

2. Akusalasaṅgaho missakasaṅgaho bodhipakkhiyasaṅgaho sabbasaṅgaho ceti samuccayasaṅgaho catubbidho vedītabbo.

Akusalasaṅgaho

3. Kathaṃ? **Akusalasaṅgahe** tāva cattāro āsavā – kāmāsavo bhavāsavo diṭṭhāsavo avijjāsavo.

4. Cattāro oghā – kāmogho bhavogho diṭṭhogho avijjogho.

5. Cattāro yogā – kāmayogo bhavayogo diṭṭhiyogo avijjāyogo.

6. Cattāro ganthā – abhijjhākāyagantho, byāpādo kāyagantho, sīlabbataparāmāso kāyagantho, idaṃsaccābhiniveso kāyagantho.

7. Cattāro upādānā – kāmupādānaṃ diṭṭhupādānaṃ sīlabbatupādānaṃ attavādupādānaṃ.

8. Cha nīvaraṇāni – kāmaccandanīvaraṇaṃ byāpādanīvaraṇaṃ thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccakukkucanīvaraṇaṃ vicikicchānīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ.

9. Satta anusayā – kāmārāgānusayo bhavarāgānusayo paṭighānusayo mānānusayo diṭṭhānusayo vicikicchānusayo avijjānusayo.

10. Dasa saṃyojanāni – kāmārāgasāmyojanaṃ rūparāgasāmyojanaṃ arūparāgasāmyojanaṃ paṭighasāmyojanaṃ mānasāmyojanaṃ diṭṭhisāmyojanaṃ sīlabbataparāmāsasāmyojanaṃ vicikicchāsāmyojanaṃ uddhaccasāmyojanaṃ avijjāsāmyojanaṃ suttante.

11. Aparānīpi dasa saṃyojanāni – kāmārāgasāmyojanaṃ bhavarāgasāmyojanaṃ paṭighasāmyojanaṃ mānasāmyojanaṃ diṭṭhisāmyojanaṃ sīlabbataparāmāsasāmyojanaṃ vicikicchāsāmyojanaṃ issāsāmyojanaṃ macchariyasāmyojanaṃ avijjāsāmyojanaṃ abhidhamme (vibha. 969).

12. Dasa kilesā – lobho doso moho māno diṭṭhi vicikicchā thinaṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappaṃ.

13. Āsavādīsu panettha kāmabhavanāmena tabbatthukā taṇhā adhippetā, sīlabbataparāmāso idaṃsaccābhiniveso attavādupādo ca tathāpavattaṃ diṭṭhigatameva pavuccati.

14. Āsavoghā ca yogā ca,

Tayo ganthā ca vatthuto;
Upādānā duve vuttā,
Aṭṭha nīvaraṇā siyumaṃ.

Chālevānusayā honti, nava saṃyojanā matā;
Kilesā dasa vuttoyaṃ, navadhā pāpasāṅgaho.

Missakasaṅgaho

15. **Missakasaṅgahe** cha hetū – lobho doso moho alobho adoso amoho.

16. Satta jhānaṅgāni – vitakko vicāro pīti ekaggatā somanassaṃ domanassaṃ upekkhā.

17. Dvādasa maggaṅgāni – sammādiṭṭhi sammāsaṅkappo sammāvācā sammākammanto sammāājīvo sammāvāyāmo sammāsati sammāsamādhī micchādiṭṭhi micchāsaṅkappo micchāvāyāmo micchāsamādhī.

18. Bāvīsatinīdriyāni – cakkhundriyaṃ sotindriyaṃ ghānindriyaṃ jīvhindriyaṃ kāyindriyaṃ itthindriyaṃ purisindriyaṃ jīvitindriyaṃ manindriyaṃ sukhindriyaṃ dukkhindriyaṃ somanassindriyaṃ domanassindriyaṃ upekkhindriyaṃ saddhindriyaṃ vīriyindriyaṃ satindriyaṃ samādhindriyaṃ paññindriyaṃ anaññātāññassāmīndriyaṃ aññindriyaṃ aññātāvindriyaṃ.

19. Nava balāni – saddhābalaṃ vīriyabalaṃ satibalaṃ samādhībalaṃ paññābalaṃ hiribalaṃ ottappabalaṃ ahirikabalaṃ anottappabalaṃ.

20. Cattāro adhipatī – chandādhīpati vīriyādhīpati cittādhīpati vīmaṃsādhīpati.

21. Cattāro āhārā – kabalīkāro āhāro, phasso dutiyo, manosañcetanā tatiyā, viññāṇaṃ catutthaṃ.
22. Indriyesu panettha sotāpattimaggāñāṇaṃ anaññātaññassāmītindriyaṃ.
23. Arahattaphalañāṇaṃ aññātāvindriyaṃ.
24. Majjhe cha ñāṇāni aññindriyānīti pavuccanti.
25. Jīvitindriyaṅca rūpārūpavasena duvidhaṃ hoti.
26. Pañcaviññāṇesu jhānaṅgāni, avīriyesu balāni, ahētukesu maggaṅgāni na labbhanti.
27. Tathā vicikicchācītte ekaggaṭā maggindriyabalabhāvaṃ na gacchati.
28. Dvīhetukatīhetukajavaneseva yathāsambhavaṃ adhipati ekova labbhatīti.
29. Cha hetū pañca jhānaṅgā, maggaṅgā nava vatthuto.

Solasindriyadhammā ca, baladhammā naveritā.

Cattārodhipati vuttā, tathāhārāti sattadhā;
Kusalādisamākiṇṇo, vuttomissakasaṅgaho.

Bodhipakkhiyaṅgaho

30. **Bodhipakkhiyaṅgaha** cattāro satipaṭṭhānā kāyānupassanāsatiṭṭhānaṃ vedanānupassanāsatiṭṭhānaṃ cittānupassanāsatiṭṭhānaṃ dhammānupassanāsatiṭṭhānaṃ.

31. Cattāro sammappadhānā uppannānaṃ pāpakānaṃ pahānāya vāyāmo, anuppannānaṃ pāpakānaṃ anuppādāya vāyāmo, anuppannānaṃ kusalanānaṃ uppādāya vāyāmo, uppannānaṃ kusalanānaṃ bhīyyobhāvāya vāyāmo.

32. Cattāro iddhipādā – chandiddhipādō vīriyiddhipādō cittiddhipādō vīmaṃsiddhipādō.

33. Pañcindriyāni – saddhindriyaṃ vīriyindriyaṃ satindriyaṃ samādhindriyaṃ paññindriyaṃ.

34. Pañca balāni – saddhābalaṃ vīriyabalaṃ satibalaṃ samādhībalaṃ paññābalaṃ.

35. Satta bojjaṅgā – satisambojjaṅgo dhammavicayasambojjaṅgo vīriyasambojjaṅgo pītisambojjaṅgo passaddhisambojjaṅgo samādhisambojjaṅgo upekkhāsambojjaṅgo.

36. Aṭṭha maggaṅgāni – sammādiṭṭhi sammāsaṅkappo sammāvācā sammākammanto sammāājīvo sammāvāyāmo sammāsati sammāsamādhi.

37. Ettha pana cattāro satipaṭṭhānāti sammāsati ekāva pavuccati.

38. Tathā cattāro sammappadhānāti ca sammāvāyāmo.

39. Chando cittaṃupekkhā ca, saddhāpassaddhipītiyo.

Sammādiṭṭhi ca saṅkappo, vāyāmo viratittayaṃ.

Sammāsati samādhīti, cuddasete sabhāvato;
Sattatīṃsappabhedenā, sattadhā tathā saṅgaho.

40. Saṅkappapassaddhi ca pītupekkhā,

Chando ca cittaṃ viratittayaṅca;
Navekaṭṭhānā viriyaṃ navaṭṭha,
Satī samādhī catu pañca paññā;
Saddhā duṭṭhānuttamasattatīṃsa-
Dhammānameso pavaro vibhāgo.

41. Sabbe lokuttare hontī, na vā saṅkappapītiyo.

Lokiyepi yathāyogaṃ, chabbisuddhipavattiyaṃ.

Sabbasaṅgaho

42. **Sabbasaṅgaha** pañcakkhandhā – rūpakkhandho vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho viññāṇakkhandho.

43. Pañcupādānakkhandhā – rūpupādānakkhandho vedanupādānakkhandho saññupādānakkhandho saṅkhārupādānakkhandho viññānupādānakkhandho.

44. Dvādasāyatanāni – cakkhāyatanaṃ sotāyatanaṃ ghāṇāyatanaṃ jivhāyatanaṃ kāyāyatanaṃ manāyatanaṃ rūpāyatanaṃ saddāyatanaṃ gandhāyatanaṃ rasāyatanaṃ phoṭṭhabbāyatanaṃ dhammāyatanaṃ.

45. Atthārasa dhātuyo – cakkhūdhātu sotadhātu ghānadhātu jivhādhātu kāyadhātu rūpadhātu saddadhātu gandhadhātu rasadhātu phoṭṭhabbhadhātu cakkhuvīññādhātu sotavīññādhātu ghānavīññādhātu jivhāvīññādhātu kāyavīññādhātu manodhātu dhammadhātu manovīññādhātu.

46. Cattāri ariyasaccāni – dukkhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhasamudayo ariyasaccaṃ, dukkhanirodho ariyasaccaṃ, dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccaṃ.

47. Ettha pana cetasikasukhumarūpanibbānavasena ekūnasattatī dhammā dhammāyatanadhammadhātūti saṅkhaṃ gacchanti.

48. Manāyatanameva sattavīññādhātuvasena bhijjati.

49. Rūpaṅca vedanā saññā, sesacetāsikā tathā.

Viññānamitī pañcete, pañcakkhandhāti bhāsītā.

50. Pañcupādānakkhandhāti, tathā tebhūmakā matā.

Bhedābhāvena nibbānaṃ, khandhasaṅghanissaṭṭaṃ.

51. Dvārārammaṇabhedena, bhavantāyatanāni ca.

Dvārālambataduppanna-pariyāyena dhātuyo.

52. Dukkhaṃ tebhūmakam vaṭṭaṃ, taṅhā samudayo bhava.

Nirodho nāma nibbānaṃ, maggo lokuttaro mato.

53. Maggayuttā phalā ceva, catusaccavinissatā.

Iti pañcappabhedena, pavutto sabbasaṅgaho.

Iti abhidhammatthasaṅgāhe samuccayasāṅgahavibhāgo nāma

Sattamo paricchedo.

8. Paccayaparichedo

1. Yesam saṅkhatadhammaṇaṃ, ye dhammā paccayā yathā.

Taṃ vibhāgamihedāni, pavakkhāmi yathārahaṃ.

2. Paṭicasamuppādanayo paṭṭhānanayo ceti paccayasāṅgaho duvidho veditabbo.

3. Tattha tabbhāvabhāvībhāvākāramattopalakkhito paṭicasamuppādanayo, paṭṭhānanayo pana āhaccapaccayaṭṭhitimārabbha pavuccati, ubhayaṃ pana vomissetvā papañcenti ācariyā.

Paṭicasamuppādanayo

4. Tattha avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ, viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ, nāmarūpapaccayā saḷāyatanam, saḷāyatanapaccayā phasso, phassapaccayā vedanā, vedanāpaccayā taṅhā, taṅhāpaccayā upādānaṃ, upādānapaccayā bhavo, bhavapaccayā jāti, jātipaccayā jarāmaranaṃ sokaparivedadukkhadomanassupāyāsā sambhavanti. Evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hotīti ayamettha **paṭicasamuppādanayo**.

5. Tattha tayo addhā dvādasāṅgāni vīsatakkārā tisandhi catusaṅkhepā tīni vaṭṭāni dve mūlāni ca veditabbāni.

6. Kathaṃ? Avijjāsāṅkhārā atīto addhā, jātijarāmaranaṃ anāgato addhā, majjhe atṭha paccuppanno addhāti tayo addhā.

7. Avijjā saṅkhārā viññāṇaṃ nāmarūpaṃ saḷāyatanam phasso vedanā taṅhā upādānaṃ bhavo jāti jarāmaranaṃ dvādasāṅgāni.

8. Sokādivacanaṃ panettha nissandaphalanidassanaṃ.

9. Avijjāsāṅkhārāggahaṇena panettha taṅhupādānabhavāpi gahitā bhavanti, tathā taṅhupādānabhavaggahaṇena ca avijjāsāṅkhārā, jātijarāmarāggahaṇena ca viññāṇādiphalapañcakameva gahitanti katvā –

10. Atīte hetavo pañca, idāni phalapañcakaṃ.

Idāni hetavo pañca, āyatim phalapañcakanti;
Vīsatakkārā tisandhi, catusaṅkhepā ca bhavanti.

11. Avijjātaṅhupādānā ca kilesavaṭṭaṃ, kammabhavasāṅkhāto bhavakadeso saṅkhārā ca kammavaṭṭaṃ, upattibhavasāṅkhāto bhavakadeso avasesā ca vipākavaṭṭanti tīni vaṭṭāni.

12. Avijjātaṅhāvasena dve mūlāni ca veditabbāni.

13. Tesameva ca mūlānaṃ, nirodhena nirujjhati.

Jarāmarānamucchāya, pīṭitānamabhinhaso;
Āsavānaṃ samuppādā, avijjā ca pavattati.

Vatṭamābandhamiccevaṃ, tebhūmakamanādikaṃ;
Paṭiccasamuppādoti, paṭṭhapesi mahāmuni.

Paṭṭhānāyō

14. Hetupaccayo ārammaṇapaccayo adhipatipaccayo anantarapaccayo samanantarapaccayo sahaḷātapaccayo aññamaññaḷapaccayo nissayapaccayo upanissayapaccayo purejātapaccayo pacchājātapaccayo āsevanapaccayo kammaḷapaccayo vipākapaccayo āhārapaccayo indriyapaccayo jhānapaccayo maggaḷapaccayo sampayuttapaccayo vippayuttapaccayo atthipaccayo natthipaccayo vigaṭapaccayo avigaṭapaccayoti ayamettha **paṭṭhānāyō**.

15. Chadhā nāmaṃ tu nāmassa, pañcadhā nāmarūpaṃ.

Ekadhā puna rūpassa, rūpaṃ nāmassa cekadhā.

Paññattināmarūpāni, nāmassa duvidhā dvayaṃ;
Dvayassa navadhā cetī, chabbidhā paccayā kathaṃ.

16. Anantaraniruddhā cittacetasiḷā dhammā paṭuppannānaṃ cittacetasiḷānaṃ dhammānaṃ anantarasamanantaranatthivigaṭavasena, purimāni javanāni pacchimānaṃ javanānaṃ āsevanavasena, sahaḷāṭā cittacetasiḷā dhammā aññamaññaṃ sampayuttavasenetī ca **chadhā nāmaṃ nāmassa** paccayo hotī.

17. Hetujhānaṅgamaḷgaṅgāni sahaḷāṭānaṃ nāmarūpaṃnaṃ hetādivasena, sahaḷāṭā cetanā sahaḷāṭānaṃ nāmarūpaṃnaṃ, nānākkhaṇiḷā cetanā kammābhiniḷbattānaṃ nāmarūpaṃnaṃ kammavasena, vipākakkhandhā aññamaññaṃ sahaḷāṭānaṃ rūpaṃnaṃ vipākavasenetī ca **pañcadhā nāmaṃ nāmarūpaṃnaṃ** paccayo hotī.

18. Pacchājāṭā cittacetasiḷā dhammā purejāṭassa imassa kāyassa pacchājāṭavasenetī **ekadhāva nāmaṃ rūpassa** paccayo hotī.

19. Cha vatthūni pavattiyāṃ sattannaṃ viññāṇadhātūnaṃ pañcārammaṇāni ca pañcaviññāṇavīthiyā purejāṭavasenetī **ekadhāva rūpaṃ nāmassa** paccayo hotī.

20. Ārammaṇavasena upanissayavasenetī ca **duvidhā paññattināmarūpāni nāmasseva** paccayā hontī.

21. Tattha rūpādivasena chabbidhaṃ hotī ārammaṇaṃ.

22. Upanissayo pana tividho hotī – ārammaṇūpanissayo anantarūpanissayo pakatūpanissayo cetī.

23. Tattha ārammaṇameva garukataṃ ārammaṇūpanissayo.

24. Anantaraniruddhā cittacetasiḷā dhammā anantarūpanissayo.

25. Rāgādayo pana dhammā saddhādayo ca sukhaṃ dukkhaṃ puggalo bhojanaṃ utusenāsanaṇca yathārahaṃ ajiḷhataṇca bahiddhā ca kusalādiḷdhammānaṃ, kammaṃ vipākānanti ca bahudhā hotī pakatūpanissayo.

26. Adhipatisahaḷāṭāaññamaññaṇissayaāhāraṇdriyavippayuttaatthivigaṭavasenetī yathārahaṃ **navadhā nāmarūpāni nāmarūpaṃnaṃ** paccayā bhavanti.

27. Tattha garukatamaṇrammaṇaṃ ārammaṇādhīpativasena nāmānaṃ, sahaḷāṭādhīpati catubbidhopī sahaḷāṭāvasena sahaḷāṭānaṃ nāmarūpaṇanti ca duvidho hotī adhipatipaccayo.

28. Cittacetasiḷā dhammā aññamaññaṃ sahaḷāṭārūpaṇaṇca, mahābhūtā aññamaññaṃ upādārūpaṇaṇca, paṭisandhikkhaṇe vatthuvipākā aññamaññaṇanti ca tividho hotī sahaḷāṭapaccayo.

29. Cittacetasiḷā dhammā aññamaññaṃ, mahābhūtā aññamaññaṃ, paṭisandhikkhaṇe vatthuvipākā aññamaññaṇanti ca tividho hotī aññamaññaḷapaccayo.

30. Cittacetasiḷā dhammā aññamaññaṃ sahaḷāṭārūpaṇaṇca, mahābhūtā aññamaññaṃ upādārūpaṇaṇca, cha vatthūni sattannaṃ viññāṇadhātūnaṇti ca tividho hotī nissayapaccayo.

31. Kabaḷiḷkāro āhāro imassa kāyassa, arūpino āhāra sahaḷāṭānaṃ nāmarūpaṇanti ca duvidho hotī āhārapaccayo.

32. Pañca pasādā pañcannaṃ viññāṇānaṃ, rūpajīvitindriyaṃ upādīnnaṇrūpaṃnaṃ, arūpino indriyā sahaḷāṭānaṃ nāmarūpaṇanti ca tividho hotī indriyapaccayo.

33. Okkantikkhaṇe vatthu vipākānaṃ, cittacetasiḷā dhammā sahaḷāṭārūpaṃnaṃ sahaḷāṭāvasena, pacchājāṭā cittacetasiḷā dhammā purejāṭassa imassa kāyassa pacchājāṭāvasena cha vatthūni pavattiyāṃ sattannaṃ viññāṇadhātūnaṃ purejāṭāvasenetī ca tividho hotī vippayuttapaccayo.

34. Sahaḷāṭaṃ purejāṭaṃ, pacchājāṭaṇca sabbathā.

Kabaḷiḷkāro āhāro, rūpajīvitamiccayanti. –

Pañcavidho hotī atthipaccayo avigaṭapaccayo ca.

35. Ārammaṇūpanissayakammaṭthipaccayesu ca sabbepī paccayā samodhānaṃ gacchantī.

36. Sahaḷāṭārūpaṇti panettha sabbathāpī pavatte cittasamuṭṭhānaṃ, paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpaṇaṇca vasena duvidhaṃ hotīti veditabbaṃ.

37. Iti tekālikā dhammā, kālamuttā ca sambhavā.

Ajjhattaṇca bahiddhā ca, saṅkhatāsaṅkhatā tathā;
Paññattināmarūpānaṃ, vasena tividhā tñitā;
Paccayā nāma paṭṭhāne, catuvīsati sabbathā.

38. Tattha rūpadhammā rūpakkhandhova, cittacetikasāṅkhātā cattāro arūpino khandhā, nibbānañceti pañcavidhampi arūpanti ca nāmanti ca pavuccati.

Paññattibhedo

39. Tato avasesā paññatti pana paññāpiyattā paññatti, paññāpanato paññattitī ca duvidhā hoti.

40. Kathaṃ? Taṃtaṃbhūtavipariṇāmākāramupādāya tathā tathā paññattā bhūmipabbatādikā, sambhārasannivesākāramupādāya geharathasakaṭādikā, khandhapañcakamupādāya purisapuggalādikā, candāvaṭṭanādīkamupādāya disākālādīkā, asamphuṭṭhākāramupādāya kūpaguhādīkā, taṃtaṃbhūtanimittam bhāvanāviseṣaṇca upādāya kaṣiṇanimittādīkā ceti evamādiṭṭipabbhedā pana paramatthato avijjamānāpi atthacchāyākārena cittupādānamārammanabhūtā taṃ taṃ upādāya upanidhāya kāraṇam katvā tathā tathā parikkappiyamānā saṅkhāyati samaññāyati voharīyati paññāpiyattitī paññattitī pavuccati. Ayaṃ paññatti paññāpiyattā paññatti nāma.

41. Paññāpanato paññatti pana nāmanāmakkammādināmena paridīpitā, sā vijjamānapaññatti avijjamānapaññatti, vijjamānena avijjamānapaññatti, avijjamānena vijjamānapaññatti, vijjamānena vijjamānapaññatti, avijjamānena avijjamānapaññatti ceti chabbidhā hoti.

42. Tattha yadā pana paramatthato vijjamānaṃ rūpavedanādiṃ etāya paññāpentī, tadāyaṃ vijjamānapaññatti. Yadā pana paramatthato avijjamānaṃ bhūmipabbatādiṃ etāya paññāpentī, tadāyaṃ avijjamānapaññattitī pavuccati. Ubhinnaṃ pana vomissakavasena sesā yathākkamaṃ chaḷabhiñño, itthiṣaddo, cakkhuvīññānaṃ, rājaputtoti ca veditabbā.

43. Vacīghosānusārena, sotaviññānavīthiyā.

Pavatthānantaruppanna-manodvārassa gocarā.

Atthā yassānusārena, viññāyanti tato param;
Sāyaṃ paññatti viññeyyā, lokasaṅketanimittā.

Iti abhidhammatthasaṅghe paccayasaṅgahavibhāgo nāma

Aṭṭhamo paricchedo.

9. Kammatṭhānaparicchedo

1. Samathavipassanānaṃ, bhāvanānamito paraṃ.

Kammatṭhānaṃ pavakkhāmi, duvidhampi yathākkamaṃ.

Samathakammatṭhānaṃ

2. Tattha **samathasaṅghe** tāva dasa kaṣiṇāni, dasa asubhā, dasa anussatiyo, catasso appamaññāyo, ekā saññā, ekaṃ vavatthānaṃ, cattāro āruppā ceti sattavidhena samathakammatṭhānaṃsaṅgaho.

Caritabhedo

3. Rāgacaritā dosacaritā mohacaritā saddhācaritā buddhacaritā vitakkacaritā ceti chabbidhena caritasaṅgaho.

Bhāvanābhedo

4. Parikkammabhāvanā upacārabhāvanā appanābhāvanā ceti tisso bhāvanā.

Nimittabhedo

5. Parikkammnimittam ugghanimittam paṭibhāganimittañceti tñi nimittāni ca veditabbāni.

6. Kathaṃ? Pathavīkaṣiṇam āpokasiṇam tejokasiṇam vāyokasiṇam nīlakasiṇam pītakasiṇam lohitaṅkasiṇam odātakasiṇam ākāsakasiṇam ālokasiṇañceti imāni **dasa kaṣiṇāni** nāma.

7. Uddhumātakaṃ vinīlakaṃ vipubbakaṃ vicchiddakaṃ vikkhāyitakaṃ vikkhittakaṃ hatavikkhittakaṃ lohitaṅkapaḷavakaṃ atthikañceti ime **dasa asubhā** nāma.

8. Buddhānussati dhammānussati saṃghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussati upasamānussati maraṇānussati kāyagatāsati ānāpānassati ceti imā **dasa anussatiyo** nāma.

9. Mettā karuṇā muditā upekkhā ceti imā **catasso appamaññāyo** nāma, brahmavīhāroti ca pavuccati.

10. Āhārepaṭīkūlasaññā **ekā saññā** nāma.

11. Catudhātuvavatthānaṃ **ekaṃ vavatthānaṃ** nāma.

12. Ākāsānañcāyatanādayo **cattāro āruppā** nāmāti sabbathāpi samathaniddese cattālīsa kammaṭṭhānāni bhavanti.

Sappāyabhedo

13. Caritāsu pana dasa asubhā kāyagatāsatisaṅkhātā koṭṭhāsabhāvanā ca rāgacaritassa sappāyā.

14. Catasso appamaññāyo nīlādīni ca cattāri kasiṇāni dosacaritassa.

15. Ānāpānaṃ mohacaritassa vitakkacaritassa ca,

16. Buddhānussatiādayo cha saddhācaritassa.

17. Maraṇaupasamasaññāvavattḥānāni buddhacaritassa.

18. Sesāni pana sabbānīpi kammaṭṭhānāni sabbesampi sappāyāni, tatthāpi kasiṇesu puthulaṃ mohacaritassa, khuddakaṃ vitakkacaritassevāti.

Ayamettha sappāyabhedo.

Bhāvanābhedo

19. **Bhāvanāsu** sabbatthāpi parikkammabhāvanā labbhateva, buddhānussatiādīsu aṭṭhasu saññāvavattḥānesu cāti dasasukammaṭṭhānesu upacārabhāvanāva sampajjati, natthi appanā.

20. Sesesu pana samatimsakammaṭṭhānesu appanābhāvanāpi sampajjati.

21. Tatthāpi dasa kasiṇāni ānāpānañca pañcakajjhānikāni.

22. Dasa asubhā kāyagatāsati ca paṭhamajjhānikā.

23. Mettādayo tayo catukkajjhānikā.

24. Upekkhā pañcamajjhānikāti chabbīsati rūpāvacarajjhānikāni kammaṭṭhānāni.

25. Cattāro pana āruppā āruppajjhānikāti.

Ayamettha bhāvanābhedo.

Gocarabhedo

26. **Nimittesu** pana parikkamanimittam ugghanimittāna sabbatthāpi yathārahaṃ pariyāyena labbhanteva.

27. Paṭibhāganimittam pana kasiṇāsubhakoṭṭhāsañāpānesveva labbhati, tattha hi paṭibhāganimittamārabha upacārasamādhi appanāsamādhi ca pavattanti.

28. Kathaṃ? Ādikammikassa hi pathavīmaṇḍalādīsu nimittam uggaṇhantassa tamārammaṇam parikkamanimittanti pavuccati, sā ca bhāvanā parikkammabhāvanā nāma.

29. Yadā pana tam nimittam cittena samuggahitam hoti, cakkhunā passantasseva manodvārassa āpāthamāgataṃ, tadā tamevārammaṇam ugghanimittam nāma, sā ca bhāvanā samādhiyati.

30. Tathā samāhitassa panetassa tato paraṃ tasmim ugghanimittam parikkamasamādhinā bhāvanāmanuyuñjantassa yadā tappaṭibhāgam vatthudhammavimuccitam paññattisaṅkhātam bhāvanāmayamārammaṇam citte sannisannaṃ samappitam hoti, tadā tam paṭibhāganimittam samuppannanti pavuccati.

31. Tato paṭṭhāya paripanthavippahinā kāmāvacarasamādhisaṅkhātā upacārabhāvanā nipphannā nāma hoti.

32. Tato paraṃ tameva paribhāganimittam upacārasamādhinā samāsevantaṃ rūpāvacarapaṭhamajjhānamappeti.

33. Tato paraṃ tameva paṭhamajjhānam āvajjanaṃ samāpajjanaṃ adhiṭṭhānam vuṭṭhānam paccavekkhaṇā ceti imāhi pañcahi vasitāhi vasībhūtam katvā vitakkādīkamolārikaṅgaṃ pahānāya vicārādisukhamaṅgupattiyā padahato yathākkamaṃ dutiyajjhānādayo yathārahamaṃpetti.

34. Icevaṃ pathavīkasiṇādīsu dvāvīsaticammaṭṭhānesu paṭibhāganimittamupalabbhati.

35. Avasesesu pana appamaññā sattapaññattiyam pavattanti.

36. Ākāsavajjitakasīnesu pana yam kiñci kasiṇam ugghātetvā laddhamākāsam anantavasena parikkammaṃ karontassa paṭhamāruppamappeti.

37. Tameva paṭhamāruppaviññānam anantavasena parikkammaṃ karontassa dutiyāruppamappeti.

38. Tameva paṭhamāruppaviññānābhāvam pana “natthi kiñci”ti parikkammaṃ karontassa tatiyāruppamappeti.

39. Tatiyāruppam “santametaṃ, pañtameta”nti parikkammaṃ karontassa catutthāruppamappeti.

40. Avasesesu ca dasasu kammaṭṭhānesu buddhaguṇādīkamārammaṇamārabha parikkammaṃ katvā tasmim nimittam sādhu kamuggahite tattheva

parikammañca samādhīyati, upacāro ca sampajjati.

41. Abhiññāvasena pavattamānaṃ pana rūpāvacarapañcamajjhānaṃ abhiññāpādakapañcamajjhānaṃ vuṭṭhahitvā adhiṭṭheyyādīkamāvajjētvā parikammaṃ karontassa rūpādīsū ārammanesu yathārahamaṃpeti.

42. Abhiññā ca nāma –

Iddhividhaṃ dibbasotaṃ, paracittavijānaṃ;
Pubbenivāsānussati, dibbacakkhūti pañcadhā.

Ayamettha gocarabhedo.

Niṭṭhito ca samathakammaṭṭhānaṃ.

Vipassanākammaṭṭhānaṃ

Visuddhibhedo

43. Vipassanākammaṭṭhāne pana sīlavissuddhi cittavissuddhi diṭṭhivissuddhi kañkhāvitaraṇavissuddhi maggāmaggañāṇadassanavissuddhi paṭipadāñāṇadassanavissuddhi ñāṇadassanavissuddhi ceti sattavidhena visuddhisāṅgaho.

44. Aniccalakkhaṇaṃ dukkhalakkhaṇaṃ anattalakkhaṇaṃ ceti tīṇi lakkhaṇāni.

45. Aniccānupassanā dukkhānupassanā anattānupassanā ceti tisso anupassanā.

46. Sammasanāñāṇaṃ udayabbayañāṇaṃ bhaṅgañāṇaṃ bhayañāṇaṃ ādīnavañāṇaṃ nibbidāñāṇaṃ mucchitukamyatāñāṇaṃ paṭisankhāñāṇaṃ sañkhārupekkhāñāṇaṃ anulomañāṇaṃ ceti dasa vipassanāñāṇāni.

47. Suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkho ceti tayo vimokkhā.

48. Suññātānupassanā animittānupassanā appaṇihitānupassanā ceti tīṇi vimokkhamukhāni ca veditabbāni.

49. Kathaṃ? Pātimokkhasamvarasīlaṃ indriyasamvarasīlaṃ ājīvaṇīyavissuddhisīlaṃ paccayasannissitasīlaṃ ceti catupārisuddhisīlaṃ sīlavissuddhi nāma.

50. Upacārasamādhī appanāsamādhī ceti duvidhopi samādhī cittavissuddhi nāma.

51. Lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānavasena nāmarūpa pariggaho diṭṭhivissuddhi nāma.

52. Tesameva ca nāmarūpaṇaṃ paccayapariggaho kañkhāvitaraṇavissuddhi nāma.

53. Tato paraṃ pana tathāpariggahitesu sappaccayesu tebhūmakasañkhāresu atīdātibhedabhinnesu khandhādinayamārabha kalāpavasena sañkhipitvā “aniccaṃ khayatṭhena, dukkhaṃ bhayaṭṭhena, anattā asāraṃ katṭhena” ti addhānavasena santativasena khaṇavasena vā sammasanāñāṇena lakkhanattayaṃ sammasantassa tesveva paccayavasena khaṇavasena ca udayabbayañāṇena udayabbayaṃ samanupassantassa ca –

“Obhāso pīti passaddhi, adhimokkho ca paggaho;
Sukhaṃ ñāṇamupaṭṭhānamupekkhā ca nikantī ce” ti. –

Obhāsādivipassanupakkilesaparipanthapariggahavasena maggāmaggalakkhaṇavavattānaṃ maggāmaggañāṇadassanavissuddhi nāma.

54. Tathā paripanthavimuttassa pana tassa udayabbayañāṇato paṭṭhāya yā vānūlomā tilakkhaṇaṃ vipassanāparamparāya paṭipajantassa nava vipassanāñāṇāni paṭipadāñāṇadassanavissuddhi nāma.

55. Tassevaṃ paṭipajantassa pana vipassanāparipākamaṅgama “idāni appanā uppajjissatī” ti bhavaṅgaṃ vocchijjivā uppannamanodvārāvajanānantaraṃ dve tīṇi vipassanācittāni yaṃ kiñci aniccādilakkhaṇamārabha parikammopacārānūlomanāmena pavattanti.

56. Yā sikhāpattā, sā sānūlomā sañkhārupekkhā vuṭṭhānagāminivipassanāti ca pavuccati.

57. Tato paraṃ gotrabhucittaṃ nibbānamālabhitvā puthujjanagottamabhibhavantaṃ, ariyagottamabhisambhantaṃ ca pavattati.

58. Tassānantarameva maggo dukkhasaccaṃ parijānanto samudayasaccaṃ pajahanto, nirodhasaccaṃ sacchikaronto, maggasaccaṃ bhāvanāvasena appanāvīthimotarati.

59. Tato paraṃ dve tīṇi phalacittāni pavattitvā bhavaṅgapātova hoti, puna bhavaṅgaṃ vocchinditvā paccavekkhaṇāñāṇāni pavattanti.

60. Maggaṃ phalaṅca nibbānaṃ, paccavekkhati paṇḍito.

Hīne kilese sese ca, paccavekkhati vāna vā.

Chabbivissuddhikamenevaṃ, bhāvetabbo catubbidho;
Ñāṇadassanavissuddhi, nāma maggo pavuccati.

Ayamettha visuddhibhedo.

Vimokkhabhedo

61. Tattha anattānupassanā attābhīnivesaṃ muñcantī suññātānupassanā nāma vimokkhamukhaṃ hoti.

62. Aniccānupassanā vipallāsanimittaṃ muñcantī animittānupassanā nāma.

63. Dukkhānupassanā taṇhāpaṇidhiṃ muñcantī appaṇihitānupassanā nāma.

64. Tasmā yadi vuṭṭhānagāminivipassanā anattato vipassati, suññato vimokkho nāma hoti maggo.

65. Yadi aniccato vipassati, animitto vimokkho nāma.

66. Yadi dukkhato vipassati, appaṇihito vimokkho nāmāti ca maggo vipassanāgamanavasena tīni nāmāni labhati, tathā phalañca maggāgamanavasena maggavīthiyaṃ.

67. Phalasaṃpattivīthiyaṃ pana yathāvuttanayena vipassantānaṃ yathāsakaphalamuppajjamānampi vipassanāgamanavaseneva suññatādivimokkhoti ca pavuccati, ārammaṇavasena pana sarasavasena ca nāmatayaṃ sabbattha sabbesampi samameva ca.

Ayamettha vimokkhabhedo.

Puggalabhedo

68. Ettha pana sotāpattimaggaṃ bhāvetvā diṭṭhivicikicchāpahānena pahīnāpāyagamaṇo sattakkhattuparamo **sotāpanno** nāma hoti.

69. Sakadāgāmiaggamā bhāvetvā rāgadosamohānaṃ tanukarattā **sakadāgāmi** nāma hoti sakideva imaṃ lokaṃ āgantvā.

70. Anāgāmiaggamā bhāvetvā kāmarāgabyāpādānaṃ anavasasappahānena **anāgāmi** nāma hoti anāgantvā itthattaṃ.

71. Arahattamaggamā bhāvetvā anavasasakilesappahānena **arahā** nāma hoti khīṇāsavo loka aggadakkhiṇeyyoti.

Ayamettha puggalabhedo.

Samāpattibhedo

72. **Phalasaṃpattivīthiyaṃ** panettha sabbesampi yathāsakaphalavasena sādharmaṇāva.

73. **Nirodhasaṃpattisaṃpajjanaṃ** pana anāgāmiṇaṇceva arahantānaṇca labbhati, tattha yathākkamaṃ paṭhamajjhānādimaḥaggatasamāpattiṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha gate saṅkhārādhamme tattha tattheva vipassanto yāva ākiñcaññāyatanaṃ gantvā tato paraṃ adhiṭṭheyyādikaṃ pubbakiccaṃ katvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpajjati, tassa dvinnam appanājavanānaṃ parato vocchijjati cittasantati, tato nirodhasaṃpanno nāma hoti.

74. Vuṭṭhānakāle pana anāgāmino anāgāmiṇphalacittaṃ, arahato arahattaphalacittaṃ ekavārameva pavattitvā bhavaṅgapāto hoti, tato paraṃ paccavekkhaṇaṇānaṃ pavattati.

Ayamettha samāpattibhedo.

Niṭṭhito ca vipassanākammatṭhānanayo.

Uyyojanaṃ

75. Bhāvetabbaṃ paniccevaṃ, bhāvanādvayamuttamaṃ.

Paṭipattirasassādaṃ, paṭthayantena sāsaneti.

Iti abhidhammatthasaṅgahe kammaṭṭhānasaṅgahavibhāgo nāma

Navamo paricchedo.

Nigamaṇaṃ

(Ka) cārittasobhitavisālakulodayena,
Saddhābhivuddhāparisuddhaguṇodayena;
Nampavhayena paṇidhāya parānukampaṃ,
Yaṃ paṭthitaṃ pakaraṇaṃ pariniṭṭhitaṃ taṃ.

(Kha) puññaena tena vipulena tu **mūlasomaṃ**;
Dhaññādhivāsamudoditamāyukantaṃ;
Paññāvādātaguṇasobhitalajjibhikkhū,
Maññantu puññavibhavodayamaṅgalāya.

Iti anuruddhācariyena racitaṃ

Abhidhammatthasaṅgahaṃ nāma pakaraṇaṃ.

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa.

Abhidhammatthavibhāvinīṭikā

Ganthārambhakathā

(Ka) visuddhakarūñāṇaṃ, buddhaṃ sambuddhapūjitaṃ;
Dhammaṃ saddhammasambhūtaṃ, natvā saṃghaṃ nirāṅgaṇaṃ.

(Kha) sārīputtaṃ mahātheraṃ, pariyattivīsāraḍaṃ;
Vanditvā sīrasā dhīraṃ, gaṛuṃ gāravabhājanaṃ.

(Ga) vaṇṇayissaṃ samāseṇa, abhidhammatthasaṅgahaṃ;
Ābhidhammikabhikkhūnaṃ, paraṃ pītivivaḍḍhanaṃ.

(Gha) porāṇehi anekāpi, katā yā pana vaṇṇanā;
Na tāhi sakkā sabbattha, attho viññātaṃve idha.

(Ñā) tasmā līnapadānettha, sādhippāyamaḥāpayaṃ;
Vibhāvento samāseṇa, racayissāmi vaṇṇananti.

Ganthārambhakathāvaṇṇanā

1. Paramavicittanayasamānāgatāṃ sakasamayasamayanantaragahanaviggāhaṇasamatthaṃ suvimalavipulapaññāveyyattiyajānaṃ pakaraṇamidaṃmārabhantoyamācariyo paṭhamāṃ tāva ratanattayapaṇāmbhidheyya karaṇappakārapakaraṇābhidhānapayojanāni dassetuṃ “**sammāsambuddha**” ntyādimāha.

Ettha hi “sammāsambuddha...pe... abhivādiyā” ti iminā **ratanattayapaṇāmo** vutto, abhidhammatthasaṅgahaṃ nti etena **abhidheyyakaraṇappakārapakaraṇābhidhānāni** abhidhammatthānaṃ idha saṅghetabbabhāvadassanaṇa tesāṃ iminā samuditena paṭipādetabbabhāvadīpanato, ekattha saṅgayha kathanākāradīpanato, atthānugatasamaññāparidīpanato ca. **Payojanaṃ** pana saṅghapadena sāmattihiyato dassitameva abhidhammatthānaṃ ekattha saṅgahe sati taduggahaparipucchādivasena tesāṃ sarūpāvabodhassa, tammūlikāya ca dīṭṭhadhammikasamparāyikatthasiddhiyā anāyāseṇa saṃsijjanato.

Tattha ratanattayapaṇāmappayojanaṃ tāva bahudhā papañcenti ācariyā, viśesato pana antarāyanivāraṇaṃ paccāsanti. Tathā hi vuttaṃ saṅghakārehi “tassānubhāvena hatantarāyo” ti (pārā. atṭha. 1. ganthārambhakathā). Ratanattayapaṇāmo hi atthato paṇāmakiriyābhiniṭṭhādikā kusalacetanā, sā ca vandaneyyavandakānaṃ khettajjhāsayasampadāhi dīṭṭhadhammavedanīyabhūtā yathāladhasampattinimittakassa kammassa anubalappadānavasena tannibhattitavipākasantatiyā antarāyakarāni upaṭīlakaupacchedakakammāni paṭibāhitvā tannidānaṃ yathādhippetasiddhivibandhakānaṃ rogādiantarāyānamappavattim sādheti. Tasmā pakaraṇārambhe ratanattayapaṇāmakaraṇaṃ yathāradhappakaraṇassa anantarāyena parisamāpanatthañceva soṭīnañca vandānūpubbaṅgamāya paṭipattiyā anantarāyena uggaṇādhāraṇādisaṃsijjanatthañca. Abhidheyyakathanaṃ pana viditābhidheyyasseva ganthassa viññūhi uggaṇādivasena paṭipajjitabbabhāvato. Karaṇappakārapayojanasandassanāni ca sotujanasamussāhajanatthaṃ. Abhidhānakathanaṃ pana vohārasukhatthanti ayamettha **samudāyattho**. Ayaṃ pana **avayavattho** – sasaddhammagāṇuttamaṃ atulaṃ sammāsambuddhaṃ abhivādiya abhidhammatthasaṅgahaṃ bhāsissanti sambandho.

Tattha sammā sāmāñca sabbadhamme abhisambuddhoti **sammā sambuddho**, bhagavā. So hi saṅkhatāsāṅkhatābhedāṃ sakalampi dhammajātaṃ yathāvasarasalakkhaṇapaṭivedhasena sammā sayāṃ vicitopacitapāramitāsambhūtena sayambhūñānena sāmāṃ bujjihi aññāsī. Yathāha “sayāṃ abhiññāya kamudiseyya” nti (mahāva. 11; ma. ni. 1.285; 2.341; dha. pa. 353), atha vā budhadhātussa jāgaraṇavikasanatthesupī pavattanato sammā sāmāñca paṭibuddho anaññapaṭibodhito hutvā sayameva savāsanasammohanidāya accantaṃ vigato, dīnākarakiraṇasamāgamena paramarucirasirisobhaggappattiyā vikāsitaṃviva padumaṃ aggamaggañānasamāgamena aparimitaṅgaṇāṇānkatasabbaññūtaññānappattiyā sammā sayameva vikāsito vikāsamanupattotyatttho. Yathāvuttavacanathayogepī sammāsambuddhasaddassa bhagavati samaññāvasena pavattatā “atula” nti iminā viśeseti. Tulāya sammito tulyo, soyeva tulo yakāralopavasena. Atha vā sammitatthe akārapaccayavasena tulāya sammito tulo, na tulo **atulo**, sīlādīhi guṇehi kenaci asadiso, natthi etassa vā tulo sadisoti **atulo** sadevake loke aggapuggalabhāvato. Yathāha “yāvatā, bhikkhave, sattā apadā vā dvīpadā vā catuppādā vā...pe... tathāgato tesāṃ aggamakkhāyati” tiādi (a. ni. 4.34; 5.32; itivu. 90).

Ettāvātā ca hetuphalasattūpakārasampadāvasena tīhākārehi bhagavato thomaṇā katā hoti. Tattha **hetusampadā** nāma mahākaruṇāsamāyogo bodhisambhārasambharaṇaṇca. **Phalasampadā** pana ṇānapahānānubhāvarūpakāyasampadāvasena catubbidhā. Tattha sabbaññūtaññānapadattīhānaṃ maggañānaṃ, tammūlakāni ca dasabalādīññānāni **ñāṇasampadā**. Savāsanasakalasaṃkilesānamaccantamanuppādadhmatpāpānaṃ **pahānasampadā**. Yathicchitanipphādane ādhippaccaṃ **ānubhāvasampadā**. Sakalalokanayanābhisekabhūtā pana lakkhaṇānubyañjanappattimaṇḍitā attabhāvasampatti **rūpakāyasampadā** nāma. **Sattūpakāro** pana āsayapayogavasena duvidho. Tattha devadattādīsu virodhisattesupī niccaṃ hitajjhāsayaṭā, aparipākagatindriyānaṃ indriyaparipākakālāgamanañca **āsayo** nāma. Tadaññasattānaṃ pana lābhasakkārādīnirapekkhacittassa yānattayamukhena sabbadukkhanīyānikadhammedasā **payogo** nāma.

Tattha purimā dve phalasampadā “sammāsambuddha” nti iminā dassitā, itarā pana dve, tathā sattūpakārasampadā ca “atula” nti etena, tadupāyabhūtā pana hetusampadā dvīhihi sāmattihiyato dassitā tathāvidhahetubyatirekena tadubhayaṃsattūpakārasampadā, ahētukatte ca sabbattha tāsāṃ sambhavappasaṅgato.

Tadevaṃ tividhāvattāsaṅghatathomaṇāpubbaṅgamaṃ buddharatanaṃ vanditvā idāni sesaratanānampi paṇānamārabhanto āha “**sasaddhammagāṇuttama**” nti. Guṇibhūtanampi hi dhammasaṅghānaṃ abhivādetabbabhāvo sahayogena viññāyati yathā “saputtadāro āgatoti puttadārassāpi āgamaṇa” nti.

Tattha attānaṃ dhārente catūsu apāyesu, vaṭṭadukkesu ca apatamāne katvā dhāretīti dhammo, catumaggaḥalanibbānavasena navavidho, pariyattiyā saha dasavidho vā dhammo. Dhāraṇaṇca paṇetassa apāyādīnibhattakilesaviddhānaṃ, taṃ ariyamaggassa kilesasamucchadakkabhāvato, nibbānassa ca ārammaṇabhāvena tassa tadatthasiddhihetūyā nippariyāyato labbhati, phalassa pana kilesānaṃ paṭippassambhānavasena maggānūkulappavattito, pariyattiyā ca tadadhigamaḥetutūyā ubhinnaṃ pariyāyato dīṭṭhabbaṃ. Sataṃ sappurisānaṃ ariyapuggalaṇaṃ, santo vā samvijjamaṇo na tīthiyaparikkappito attā viya paramatthato avijjamaṇo santo vā pasattho svākkhātādīgūṇayogato na bāhirakadhammo viya ekantanindito dhammoti saddhammo, gaṇo ca so atṭhannaṃ ariyapuggalaṇaṃ samūhābhāvato uttamo ca suppaṭipannaṭādīgūṇavisesayogato, gaṇaṇaṃ, gaṇesu vā devamanussādi samūhesu uttamo yathāvuttagaṇavasenāti gaṇuttamo, saha saddhammena, gaṇuttamena cāti sasaddhammagāṇuttamo, taṃ **sasaddhammagāṇuttamaṃ**.

Abhivādiyāti viśesato vanditvā, bhayaḥābhakulācārādivirahena sakkaccaṃ ādarena kāyavacīmanodvārehi vanditvāyattho. **Bhāsissanti** kathessāmi. Nibbattitaparamatthabhāvena abhi viṣitthā dhammā ethātīādīnā abhidhammo, dhammasaṅgaññādisattapakaraṇaṃ abhidhammapīṭakaṃ, tattha vuttā atthā abhidhammatthā, te saṅgayhanti ettha, etenāti vā **abhidhammatthasaṅgahaṃ**.

Paramatthadhammavaṇṇanā

2. Evaṃ tāva yathādhīppetappayojananimittam ratanattayapaṇāmadīkam vi dhāya idāni yesaṃ abhidhammatthānaṃ saṅgahaṇavasena idaṃ pakaraṇaṃ paṭṭhapiyati, te tāva saṅkhepato uddisanto āha “**tattha vuttā**” tyādi. **Tattha** tasmim abhidhamme **sabbathā** kusalādivasena, khandhādivasena ca **vuttā** abhidhammatthā **paramatthato** sammutiṃ ṭhapetvā nibbattitaparamatthavasena **cittaṃ** viññāṇakkhandho, **cetasikaṃ** vedanādikkhandhattayam, rūpaṃ bhūtopādāyabhedabhinno rūpakkhandaṃ, **nibbānaṃ** maggaphalānaṃmāraṃmanabhūto asaṅkhatadhammoti evaṃ **catudhā** catūhākārehi ṭhitāti yojanā. **Tattha** paramo uttamo aviparīto attho, paramassa vā uttamassa ñāṇassa attho gocaroti **paramattho**.

Cintetīti **cittaṃ**, ārammaṇaṃ vijānātīti attho. Yathāha “visayavijānaṇalakkhaṇaṃ citta”nti (dha. sa. aṭṭha. 1 dhammadesavārappassapañcamakarāsivaṇṇanā). Satīpi hi nissayasamanantarāpaccayena vinā ārammaṇena cittaṃuppajjati tassa taṃlakkhaṇatā vuttā, etena nīrāmmaṇavādīmatam paṭikkhittaṃ hoti. Cinti vā etena karaṇabhūtena sampayuttadhammāti **cittaṃ**. Atha vā cintanamattam **cittaṃ**. Yathāpaccayaṃ hi pavattimattameva yadidaṃ sabhāvadhammo nāma. Evañca katvā sabbesampi paramatthadhammānaṃ bhāvasādhanameva nipariyāyato labbhati, kattukaraṇavasena pana nibbānaṃ pariyaṇakathāti daṭṭhabbam. Sakasakakiccesu hi dhammānaṃ attappadhānatāsamāropanena kattubhāvo ca, tadanukūlabhāvena saḥajātadhammasamūhe kattubhāvasamāropanena paṭipādetabbadhammassa karaṇattañca pariyaṇatavo labbhati, tathānidassanaṃ pana dhammasabhāvavinimuttassa kattādino abhāvaparidāpanatthanti vedittabbam. Vicittakaraṇādītopi cittaṃsaddattham papañcenti. Ayaṃ panettha saṅgaho –

“Vicittakaraṇā cittaṃ, attano cittaṭāya vā;
Cittaṃ kammakilesehi, cittaṃ tāyati vā tathā;
Cinoti attasantānaṃ, vicittārammaṇanti cā”ti.

Cetasi bhavaṃ tadāyattavuttitāyāti **cetasikaṃ**. Na hi taṃ cittaṇa vinā ārammaṇaggahaṇasamattham asati citte sabbena sabbam anuppajjanato, cittaṃ pana kenaci cetasikena vināpi ārammaṇe pavattatīti taṃ cetasikameva cittaṭāyattavuttikaṃ nāma. Tenāha bhagavā “manopubbāṅgamā dhammā”ti (dha. pa. 1-2), etena sukhādinam acetanattaniccattādayo vipaṭipattiyopi paṭikkhittā honti. Cetasi niyuttaṃ vā **cetasikaṃ**.

Ruppāti **rūpaṃ**, sīṭuphādīvirodhipaccayehi vikāramāpajjati, āpādyatīti vā attho. Tenāha bhagavā “sītenapi ruppāti, unhenapi ruppāti” tyādi (saṃ. ni. 3.79), ruppānañcettha sīṭādivirodhipaccayasamavāye visadisuppattiyeva. Yadi evaṃ arūpadhammānaṃpi rūpavohāro āpajjati? Nāpajjati sīṭādiggaḥaṇasāmatthiyato vibhūtataraṃseva ruppānañcādhīppetattā. Itarathā hi “ruppāti”ti avisesavacaneneva pariyaṇatanti kiṃ sīṭādiggaḥaṇena, taṃ pana sīṭādinā puṭṭhassa ruppānaṃ vibhūtataraṃ, tasmā tadevetthādhīppetanti nīpanattham sīṭādiggaḥaṇaṃ katam. Yadi evaṃ kathaṃ brahmaloke rūpavohāro, na hi tattha upaghātakā sīṭādayo atthīti? Kiñcāpi upaghātakā natthi, anuggahakā pana atthi, tasmā taṃvasenettha ruppānaṃ sambhavatīti, atha vā taṃsabhāvānavattanato tattha rūpavohāroti alamatippapañcena.

Bhavābhavaṃ vinanato saṃsibbanato vānasāṅkhātāya taṅhāya nikkhantaṃ, nibbāti vā etena rāgaggiādīkoti **nibbānaṃ**.

1. Cittaparicchedavaṇṇanā

Bhūmibhedacittavaṇṇanā

3. Idāni yasmā vibhāgavāntānaṃ dhammānaṃ sabhāvavibhāvaṇaṃ vibhāgena vinā na hoti, tasmā yathāuddiṭṭhānaṃ abhidhammatthānaṃ uddesakkamena vibhāgaṃ dassetum cittaṃ tāva bhūmijātisampayogādivasena vibhajtvā niddisitumārabhanto āha “**tattha cittaṃ tāvā**” tyādi. **Tāva**-saddo paṭhamanti etassatthe. Yathāuddiṭṭhesu catūsu abhidhammatthesu paṭhamam cittaṃ niddisīyatīti ayañhetthatho. Cattāro vidhā pakārā assāti **catubbidham**. Yasmā panete catubhummakā dhammā anupubbapaṇitā, tasmā hīnukkattṭhukkattṭhataratamānukkamena tesam niddeso kato. Tattha kāmetīti kāmo, kāmatanāhā, sā ettha avacarati ārammaṇakaraṇavasenaṇāti **kāmāvacaraṃ**. Kāmīyatīti vā kāmo, ekādasavidho kāmabhavo, tasmim yebhuyyena avacaratīti **kāmāvacaraṃ**. Yebhuyyena caraṇassa hi adhippetattā rūpārūpabhavesu pavattassāpi imassa kāmāvacarabhāvo upapanno hoti. Kāmabhavoyeva vā kāmo ettha avacaratīti kāmāvacaro, tattha pavattampi cittaṃ nissite nissayavohārena **kāmāvacaraṃ** “mañcā ukkuttṭhim karonti” tyādīsu viyāti amativisāraṇiyā kathāya. Hoti cettha –

“Kāmavacaratīyetta, kāmavacaratīti vā;
Ṭhānūpacārato vāpi, taṃ kāmāvacaraṃ bhavē”ti.

Rūpārūpāvacaresupi eseva nayo yathārahaṃ daṭṭhabbo. Upādānakhandhasaṅkhātāloko uttarati anāsavabhāvenāti **lokuttaraṃ**, maggacittam. Phalacittam pana tato uttīṇanti **lokuttaraṃ**. Ubhayampi vā saha nibbānena lokato uttaraṃ adhikaṃ yathāvuttagaṇavasenevāti **lokuttaraṃ**.

Bhūmibhedacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacittavaṇṇanā

4. Imesu pana catūsu cītesu kāmāvacaracittassa kusālākusalavīpākakiriyābhedenā catubbīdhabhāvepi pāpāhetukavajjānaṃ ekūnasatṭhiyā, ekanavutiyā vā cittaṇaṃ sobhanaṇāmena vohāra karaṇattham “pāpāhetukamuttāni ‘sobhanāni’ ti vuccare”ti evaṃ vakkhamānaṇayassa anurūpato pāpāhetukeyeva paṭhamam dassento, tesu ca bhavesu gahitapaṭisaṇdhikassa sattassa ādito vīthicittavasena lobhasahagatacittuppādānameva sambhavato teyeva paṭhamam dassetvā tadanantaraṃ dvīhetukabhāvasamāññena domanassasahagata, tadanantaraṃ ekahetuke ca dassetum “**somanassasahagata**”ntyādīnā lobhamūlaṃ tāva vedanādiṭṭhisāṅkhārabhedena aṭṭhadhā vibhajtvā dasseti.

Tattha sundaraṃ mano, taṃ vā etassa atthīti sumano, cittaṃ, taṃsamaṅgipuggalo vā, tassa bhāvo tasmim abhidhānabuddhīnaṃ pavattihetutāyāti somanassaṃ, mānasikasukhavedanāyetaṃ adhivacanaṃ, tena saḥagataṃ ekuppādādivasena saṃsatṭham, tena saha ekuppādādivhāvaṃ gatanti vā **somanassasahagataṃ**. Micchā passatīti diṭṭhi. Sāmaññavacanassāpi hi atthappakaraṇādinā visesavisayā hotīti idha micchādassanameva “diṭṭhi”ti vuccati. Diṭṭhiyeva diṭṭhigataṃ “saṅkhāragataṃ thāmagata”ntyādīsu viya gata-saddassa tabbhāvavuttitā. Dvāsattṭhiyā vā diṭṭhīsu gataṃ antogataṃ, diṭṭhiyā vā gamanamattham na ettha gantabbo attādīko koci atthīti diṭṭhigataṃ, “idameva saccaṃ moghamañña”nti pavatto attattaniyādiabhiniveso, tena samaṃ ekuppādādivī pakārehi yuttanti **diṭṭhigatasampayuttaṃ**. Saṅkharoti cittaṃ tikkhābhāvasaṅkhātamaṇḍanavisesena sajjeti, saṅkharīyati vā taṃ etena yathāvuttanayena sajjīyatīti saṅkhāro, tattha tattha kicce saṃsīdamānaṇaṇa cītesa anubalappadānaṇasena attano vā paresam vā pavattapubbappayogo, so pana attano pubbhāgappavatte cītasantāne ceva parasantāne ca pavattatīti tannibbattito cītesa tikkhābhāvasaṅkhāto visesovīdha saṅkhāro, so yassa natthi taṃ asaṅkhāraṃ, tadeva **asaṅkhārikaṃ**. Saṅkhārena sahitam **sasaṅkhārikaṃ**. Tathā ca vadanti –

“Pubbappayogasambhūto, viseso cītasambhavī;
Saṅkhāro taṃvasenettha, hotyāsaṅkhārikādītā”ti.

Atha vā “sasaṅkhārikam asaṅkhārika”nti cetam kevalam saṅkhārassa bhāvābhāvaṃ sandhāya vuttam, na tassa sahappavattisabbhāvābhāvato bhinnasantānappavattinopi saṅkhārassa idamatthitāya taṃvasena nibbattam cittaṃ saṅkhāro assa atthīti **sasaṅkhārikam** “salomako sapakkhako”tyādisu viya saha-saddassa vijjāmanatthaparidīpanato. Tabbiparītam pana tadabhāvato vuttanayena **asaṅkhārikam**. Diṭṭhigatena vippayuttam viṣamsaṭṭhanti **diṭṭhigatavippayuttam**. Upapattito yutti to ikkhati anubhavati vedayamānāpi majjhatakkārasaṅgathitīyāti upekkhā. Sukhadukkhanāṃ vā upetā yuttā aviruddhā ikkhā anubhavananti upekkhā. Sukhadukkha virodhitāya hesā tesam anantarampi pavattati. **Upekkhāsahagatanti** idam vuttanayameva.

Kasmā panetta aññesupi phassādisu sampayuttadhammesu vijjāmaṇesu somanassasahagatādībhāvova vuttoti? Somanassādīnameva asādhāraṇabhāvato. Phassādayo hi keci sabbacittasādhāraṇā, keci kusalādisādhāraṇā, mohādayo ca sabbākusalasādhāraṇāti na tehi sakkā cittaṃ visesetum, somanassādayo pana katthaci citte honti, katthaci na hontīti pākāṭova taṃvasena cittassa viṣeso. Kasmā panete katthaci honti, katthaci na hontīti? Kāraṇassa sannihitāsannihitabhāvato. Kiṃ pana nesam kāraṇanti? Uccatesabhāvato, parikkappato vā hi iṭṭhārammaṇam, somanassapaṭisandhikatā, agambhīrasabhāvata ca idha somanassassa kāraṇam, iṭṭhamajjhāttārammaṇam, upekkhāpaṭisandhikatā, gambhīrasabhāvata ca upekkhāya, diṭṭhivipannapuggalasevanā, sassatucchēdasayata ca diṭṭhiyā, balavautubhojanādayo pana paccayā asaṅkhārikabhāvassati. Tasmā attano anurūpakāraṇavasena nesam uppajjanato katthaci citteyeva sambhavoti sakkā etehi cittassa viṣeso paññāpetunti. Evañca katvā nesam satipi mohahetukabhāve lobhasahagatābhāvova nigamane vutto.

Imesam pana aṭṭhannampi ayamuppattikkamo veditabbo. Yadā hi “natthi kāmesu ādīnavo”tyādinā nayena micchādiṭṭhim purakkhatvā haṭṭhatuttḥo kāme vā paribhuñjati, diṭṭhamangalādīni vā sārato pacceti sabhāvatikkheneva anussāhitena cittaṃ, tadā paṭhamam akusalacittamuppajjati. Yadā pana mandena samussāhitena cittaṃ, tadā dutiyam. Yadā pana micchādiṭṭhim apurakkhatvā kevalam haṭṭhatuttḥo methunam vā sevati, parasampattim vā abhijjhāyati, parabhaṇḍam vā harati sabhāvatikkheneva anussāhitena cittaṃ, tadā tatiyam. Yadā pana mandena samussāhitena cittaṃ, tadā catuttham. Yadā pana kāmaṇam vā asampattim āgama, aññesam vā somanassahetūnam abhāvena catūsipi vikappesu somanassarahitā honti, tadā sesāni cattāri upekkhāsahagatāni uppajjanatīti. **Aṭṭhapīti** pi-saddo sampiṇḍanattho, tena vakkhamānanayena akusalakammāpathesu nesam labbhamānakammāpathānurūpato pavattibhedam kāladesasantānārammaṇādībhedenā anekavidhatampi saṅgaṇhāti.

5. Duṭṭhu mano, taṃ vā etassāti dummano, tassa bhāvo domanassam, mānasikadukkhaveḍāyetaṃ adhivacanam, tena sahatagatanti **domanassasahagatam**. Ārammaṇe paṭihaññatīti **paṭigho**, doso. Caṅḍikkasabhāvataya hesa ārammaṇam paṭihananto viya pavattati. Domanassasahagatassa vedanāvasena abhedepi asādhāraṇadharmavasena cittassa upalakkhaṇattham domanassaggahaṇam, paṭighasampayuttabhāvo pana ubhinnaṃ ekantasahacārītā dassanattam vuttoti daṭṭhabbam. Domanassaṅcetha anīṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇo vedanākkhandhāpariyāpanno eko dhammo, paṭigho caṅḍikkasabhāvo saṅkhārakkhandhāpariyāpanno eko dhammoti ayametesam viṣeso. Ettha ca yaṃ kiñci anīṭṭhārammaṇam, navavidhāgāhātavattḥūni ca domanassassa kāraṇam, paṭighassa kāraṇācātī daṭṭhabbam. Dvinnam pana nesam cittaṇam paññātipātādīsu tikkhamandappavattikāle uppatti veditabbā. Etthāpi nigamane **pi-saddassa** attho vuttanayānusārena daṭṭhabbo.

6. Sabhāvam vicinanto tāya kicchati kilamattī vicikicchā. Atha vā cicikchitum dukkaratāya vigatā cicikicchā nānappaṭikāro imissāti vicikicchā, tāya sampayuttam **vicikicchāsampayuttam**. Uddhatassa bhāvo uddhaccaṃ. Uddhaccassa sabbākusalasādhāraṇabhāvepi idha sampayuttadhammesu padhānam hutvā pavattatīti idameva tena viṣesetvā vuttam. Evañca katvā dhammudesaṃpāṇiyam sesākusalesu uddhaccaṃ yevāpanakavasena vuttam, idha pana “uddhaccaṃ uppajjati”ti sarūpeneva desitam. Honti cettha –

“Sabbākusalayuttampi, uddhaccaṃ antamānase;
Balavaṃ itī taṃyeva, vuttamuddhaccayogato.

“Teneva hi munindena, yevāpanakanāmato;
Vatvā sesesu ettheva, taṃ sarūpena desita”nti.

Imāni pana dve cattāni mūlantaravirahato atisammūlhatāya, saṃsappanavikkhipanavasena pavattavivicikicchuddhaccasamāyogena cañcalatāya ca sabbathāpi rajjanadūssanarahitāni upekkhāsahagatāneva pavattanti, tatoyeva ca sabhāvatikkhatāya ussāhetabbatāya abhāvato saṅkhārabhedopi nesam natthi. Honti cettha –

“Mūlhattā ceva saṃsappa-vikkhepā cekahetukam;
Sopekkham sabbadā no ca, bhinnaṃ saṅkhārabhedato.

“Na hi tassa sabhāvena, tikkhatussāhanīyatā;
Atthi saṃsappamānassa, vikkhipantassa sabbadā”ti.

Mohena muyhanti atisayena muyhanti mūlantaravirahatoti momūhāni.

7. Icevanyādi yathāvuttānam dvādasākusalacittānam nigamanam. Tattha itī-saddo vacanavacanīyasamudāyanidassanattho. **Evaṃ**-saddo vacanavacanīyapaṭipāṭisandassanattho. Nipātasamudāyo vā esa vacanavacanīyanigamanārambhe. **Icevaṃ** yathāvuttanayena **sabbathāpi** somanassupekkhādiṭṭhisampayogādīnā paṭighasampayogādīnā vicikicchuddhaccayogēnāti sabbenāpi sampayogādīkāreṇa dvādasā akusalacittāni **samattāni** pariniṭṭhitāni, saṅgahetvā vā attāni gahitāni, vuttānīyattho. Tattha kusalaṭipakkhāni akusalāni mittapaṭipakkho amitto viya, paṭipakkhabhāvo ca kusalākusalānam yathākkammaṃ pahāyapahātabbābhāvena veditabbo.

8. **Aṭṭhadhātyādi** saṅgahagāthā. Lobho ca so suppatiṭṭhitabhāvasādhānena mūlasadisattā mūlañca, kam etesanti **lobhamūlāni** cittāni vedanādībhedato **aṭṭhadhā** siyūm. Tathā **dosamūlāni** saṅkhārabhedato **dvidhā**. **Mohamūlāni** suddho mohoyeva mūlametesanti mohamūlasaṅkhātāni sampayogabhedato **dve cāti** akusalā dvādasā siyūntiyattho.

Akusalacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ahetukacittavaṇṇanā

9. Evaṃ mūlabhedato tividhampi akusalam sampayogādībhedato dvādasadhā vibhajitvā idāni ahetukacittāni niddisanto tesam akusalavipākādivasena tividhabhāvepi akusalānantaram akusalavipākēyeva cakkhādīnissayasamapaṭicchānādīkiccabhedena sattadhā vibhajitum “**upekkhāsahagatam cakkhuvīññāna**”ntyādimāha. Tattha cakkhati vīññānādīṭṭhitam hutvā samavisamaṃ ācikkhantam viya hotīti cakkhu. Atha vā cakkhati rūpam assādentam viya hotīti cakkhu. Cakkhatīti hi ayam saddo “madhum cakkhati, byañjanam cakkhati”tyādisu viya assādanattho hoti. Tenāha bhagavā – “cakkhum kho pana, māgaṇḍiya, rūpāramam rūparatam rūpasammudita”ntyādi. Yadi evam “sotam kho, māgaṇḍiya, saddāramam saddaratam saddasammudita”ntyādivacanato (ma. ni. 2.209) sotādīnampi saddādīassādanam atthīti tesampi cakkhusaddābhīdeyyatā āpajjeyyāti? Nāpajjati nirulhattā, nirulho hesa cakkhu-saddo daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtappasādalakkhaṇe cakkhuppasādeyeva mayūrādisaddā viya sakūnaviṣesādisu, cakkhunā sahavuttīyā pana bhamukaṭṭhiparicchinnō maṃsapīṇḍopi “cakkhū”ti vuccati. **Aṭṭhakathāyam** pana anekatthattā dhātūnam cakkhati-saddassa

vibhāvanatthāpi sambhavatīti “cakkhati rūpaṃ vibhāvetīti cakkhū”ti (visuddhi. 2.510) vuttaṃ. Cakkhusmiṃ viññānaṃ tannissitatthāti **cakkhuvīññānaṃ**. Tathā hetuṃ “cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇa”nti (dha. sa. aṭṭha. 431; visuddhi. 2.454) vuttaṃ.

Evam **sotaviññāna**disupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. “**Tathā**”ti iminā upekkhāsahagatābhāvaṃ atidisati. Viññānādhiṭṭhitam hutvā suṇātīti **sotaṃ**. Ghāyati gandhopādānaṃ karotīti **ghānaṃ**. Jīvitānimittaṃ raso jīvitam, taṃ avhāyati tasmīṃ ninnatāyāti **jivhā** niruttinayena. Kucchitānaṃ pāpadhammānaṃ āyo pavattitṭhānanti **kāyo**. Kāyendriyāṇi phoṭṭhabbaggaṇasabhāvattā tadassādasappavattānaṃ, tammūlakānaṃ pāpadhammānaṃ visesakāraṇanti tesam pavattitṭhānaṃ viya gayhati. Sasambhārakāyo vā kucchitānaṃ kesādīnaṃ āyoti **kāyo**. Taṃsahacaritattā pana pasādakāyopi tathā vuccati. Du kucchitāṃ hutvā khaṇati kāyikasukhaṃ, dukkhamanti vā **dukkhaṃ**. Dukkaramokāsādānaṃ etassāti **dukkha**”ntipi apare. Pañcaviññānaggahitaṃ rūpādīraṃmaṇaṃ sampañcchati tadākārapavattiyāti **sampañcchanaṃ**. Sammā tīreti yathāsampañcchitaṃ rūpādīraṃmaṇaṃ vīmaṃsatīti **sanṭiraṇaṃ**. Aññamaññaviruddhānaṃ kusālākusalānaṃ pākāti **vipākā**, vipakkabhāvamāpannānaṃ arūpadhammānametaṃ adhivacanaṃ. Evañca katvā kusālākusalakammasamuttāhānānampi kaṭattārūpanaṃ natthi vipākavohāro. Akusalassa vipākacittāni **akusalavipākacittāni**.

10. Sukhayati kāyacittaṃ, suṭṭhu vā khaṇati kāyacittābādhaṃ, sukheṇa khamitabbanti vā **sukhaṃ**. “Sukaramokāsādānaṃ etassāti **sukha**”nti apare. Kasmā pana yathā akusalavipākasantīraṇaṃ ekameva vuttaṃ, evamavtvā kusalavipākasantīraṇaṃ dvidhā vuttanti? Itṭhāitṭhamajjhāttāraṃmaṇavasena vedanābhedasambhavato. Yadi evaṃ tathāpi anīṭṭhaanīṭṭhamajjhāttāraṃmaṇavasena vedanābhedenā bhavitabbanti? Nayidamevaṃ anīṭṭhāraṃmaṇe uppajjittabassapi domanassassa paṭighena vinā anuppajjanato, paṭighassa ca ekantākusalasabhāvassa abyākatesu asambhavato. Na hi bhinnajātiko dhammo bhinnajātikesu upalabbhati, tasmā attanā samānāyogakkhamassa asambhavato akusalavipākesu domanassaṃ na sambhavatīti tassa taṃsahagatānaṃ na vuttā. Atha vā yathā koci balavatā pothiyamāno dubbalapurisō tassa paṭippaharitaṃ asakkoṭṭo tasmīṃ upekkhakoṭṭo hoti, evameva akusalavipākānaṃ paridubbalaṃbhāvato anīṭṭhāraṃmaṇepi domanassuppādo natthīti sanṭiraṇaṃ upekkhāsahagatameva.

Cakkhuvīññānādīni pana cattāri ubhayavipākānīpi vatthāraṃmaṇaghaṭṭanāya dubbalaṃbhāvato anīṭṭhe itṭhepi ca āraṃmaṇe upekkhāsahagatāneva. Tesaṇi catunnampi vatthubhūtāni cakkhādīni upādārūpāneva, tathā āraṃmaṇabhūtānīpi rūpādīni, upādārūpakena ca upādārūpakassa saṅghaṭṭanaṃ atidubbalaṃ piccupiṇḍakena piccupiṇḍakassa phusanaṃ viya, tasmā tāni sabbathāpi upekkhāsahagatāneva. Kāyaviññānaṃ pana phoṭṭhabbasāṅkhātābhūtattayameva āraṃmaṇanti taṃ kāyappasāde saṅghaṭṭitampi taṃ atikkamitvā tannissayesu mahābhūtesu paṭiḥāṇāti. Bhūtarūpehi ca bhūtarūpaṇaṃ saṅghaṭṭanaṃ balavataraṃ adhikaraṇamatthake piccupiṇḍakam ṭhapetvā kūṭena pahatakāle kūṭassa piccupiṇḍakam atikkamitvā adhikaraṇiggahaṇaṃ viya, tasmā vatthāraṃmaṇaghaṭṭanāya balavabhāvato kāyaviññānaṃ anīṭṭhe dukkhasahagataṃ, itṭhe sukhasahagatanti. Sampañcchanayugalhaṃ pana attanā samānānissayānaṃ cakkhuvīññānādīnāmanantaraṃ uppajjātīti samānānissayato aladdhānantarapaccayātāya sabhāgūpattambharahito viya puriso nātibalavaṃ sabbathāpi visayarasamanubhavitam na sakkoṭṭi sabbathāpi upekkhāsahagatameva. Vuttavipariyāyato kusalavipākasantīraṇaṃ itṭhāitṭhamajjhāttāraṃmaṇesu sukhopekksahagatanti. Yadi evaṃ āvajjanadvayassa upekkhāsampayogaṃ kasmā vakkhati, nanu tampi samānānissayānantaraṃ pavattatīti? Saccaṃ, tathā pana purimaṃ pubbe kenaci aggahiteyeva āraṃmaṇe ekavārameva pavattati, pacchimampi visadisacittasāntānarāvattanavasena byāpārantarāsāpekkhanti na sabbathāpi visayarasamanubhavitam sakkoti, tasmā majjhāttavedanāsampayuttamevāti. Hontī cettha –

“Vatthālamasabhāvānaṃ, bhūtikānaṇi ghaṭṭanaṃ;
Dubbalaṃ itī cakkhādī-catucittāmupekkhakaṃ.

“Kāyanissayaphoṭṭhabba-bhūtānaṃ ghaṭṭanāya tu;
Balavatā na viññānaṃ, kāyika majjhavedanaṃ.

“Samānānissayo yasmā, natthānantarapaccayo;
Tasmā dubbalaṃlambe, sopekkhaṃ sampañcchana”nti.

Kusalassa vipākāni, sampayuttahetuvirahato ahētukacittāni cāti **kusalavipākāhetukacittāni**. Nibbattakahetuvāsena nipphānānīpi hetāni sampayuttahetuvāseneva ahētukavohāraṃ labhanti, itarathā mahāvīpākehi imesaṃ nānattāsambhavato. Kiṃ panettha kāraṇaṃ yathā idhevaṃ akusalavipākānigamane ahētukaggahaṇaṃ na katanti? Byabhicārābhāvato. Sati hi sambhāve, byabhicāre ca visesanaṃ sātthakam siyā. Akusalavipākānaṃ pana lobhādīsāvajjadhammavīpākābhāvena tabbidhurehi, alobhādīhi sampayogāyogato, sayam abyākataniravajjasabhāvānaṃ lobhādiakusaladhammasampayogavirodhato ca natthi kadācīpi sahetukatāya sambhavotī ahētukabhāvābyabhicāro na tāni ahētukasaddena visesitabbāni.

11. Idāni ahētukādhikāre ahētukakiriyacittānīpi kiccabhedenā tidhā dassetuṃ “**upekkhāsahagata**”ntyādi vuttaṃ. Cakkhādīpacadvāre ghaṭṭitāraṃmaṇaṃ āvajjeti tathā ābhogaṃ karotī, cittaśāntānaṃ vā bhavaṅgavasena pavattitum adatvā vīthiccitabhāvāya pariṇāmetīti **pañcadvārāvajjanaṃ**, kiriyāhetukamanodhātucittaṃ. Āvajjanassa anantarapaccayabhūtaṃ bhavaṅgacittaṃ manodvāraṃ vīthiccitānaṃ pavattimukhabhāvato. Tasmīṃ dīṭṭhasutamutādivāsena āpāthamāgatāraṃmaṇaṃ āvajjeti, vuttanayena vā cittaśāntānaṃ pariṇāmetīti **manodvārāvajjanaṃ**, kiriyāhetukamanovīññānadhātūupekkhāsahagatācittaṃ. Idameva ca pañcadvāre yathāsāntīritaṃ āraṃmaṇaṃ vavattṭhapetīti voṭṭhabbananti ca vuccati. Hasitaṃ uppādetīti **hasituppādaṃ**, khīṇāsavānaṃ anolārikāraṃmaṇesu pahaṭṭhākāramattahetukam kiriyāhetukamanovīññānadhātūsomānassasahagatācittaṃ.

12. **Sabbathāpīti** akusalavipākakusalavipākakiriyābhedenā. **Aṭṭhārasāti** gaṇanaparicchedo. **Ahetukacittānīti** paricchinnaḍḍhammanidassanaṃ.

Ahetukacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacittavaṇṇana

14. Evam dvādasākusalāahētukāṭṭhārasavasena samatīmsa cittāni dassetvā idāni tabbinimuttānaṃ sobhanavohāraṃ ṭhapetum “**pāpāhetukamuttāni**”tyādi vuttaṃ. Attanā adhisayitassa apāyādidukkhassa pāpanato pāpehi, hetusampayogābhāvato ahētukēhi ca muttāni catuvīsatikāmvācarapañcātīmsamahagatalokuttaravasena ekūnasatṭhiparimāṇāni, atha vā aṭṭha lokuttarāni jhānaṅgayogabhedenā paccekaṃ pañcadhā katvā **ekānavutīpi** cittāni sobhanaguṇāvahanato, alobhādiānavajjahetusampayogato ca **sobhanānīti vuccare** kathiyanti.

Kāmāvacarasobhanacittavaṇṇana

15. Idāni sobhanesu kāmāvacarānameva paṭhamam uddīṭṭhattā tesupi abyākātānaṃ kusalapubbakattā paṭhamam kāmāvacarakusalaṃ, tato tabbipākaṃ, tadanantaraṃ tadekabhūmipariyāpanaṃ kiriyacittānaṃ paccekaṃ vedanāñānasāṅkhārabhedena aṭṭhadhā dassetuṃ “**somanassasahagata**”ntyādi vuttaṃ. Tathā jānāti yathāsabhāvaṃ paṭivijjhatīti **ñānaṃ**. Sesam vuttanayameva. Ettha ca balavasaddhāya dassanasampattiyā paccayaapaṭiggāhākādisampattiyāti evamādīhi kāraṇēhi somanassasahagatā, paññāsamvattanīkammato, abyāpajjalokūpapattito, indriyaparipākato, kilesadūribhāvato ca ṇānasampayuttatā, tabbipariyāyena upekkhāsahagatā ceva ṇānavippayuttatā ca, āvāsasappāyādivāsena kāyacittānaṃ kallabhāvato, pubbe dānādīsu kataparicayatādīhi ca asāṅkhārikatā, tabbipariyāyena sasāṅkhārikatā ca veditabbā.

Tattha yadā pana yo deyyadhammapaṭiggāhākādisampattim, aññaṃ vā somanassahetum āgamma haṭṭhapahaṭṭho “atthi dinna” ntyādinayappavattam sammādiṭṭhim purakkhatvā muttacāgatādivasena asaṃsīdanto anussāhito parehi dānādīni puññāni karoti, tadassa cittaṃ somanassasahagataṃ nānasampayuttam asaṅkhārikam hoti. Yādā pana vuttanayeneva haṭṭhatuttjo sammādiṭṭhim purakkhatvāpi amuttacāgatādivasena samsīdamāno parehi vā ussāhito karoti, tadassa tadeva cittaṃ asaṅkhārikam hoti. Yādā pana nātinayassa paṭipattidassana jātāparicayā bāladārakā bhikkhū disvā somanassajātā sahasā kiñcīdeva haṭṭhagataṃ dadanti vā vandanti vā, tadā tesam tatiyaṃ cittaṃ uppajjati. Yādā pana “detha, vandathā” ti nāṭhi ussāhitā evaṃ paṭipajjanti, tadā catuttham cittaṃ uppajjati. Yādā pana deyyadhammapaṭiggāhākādinam asampattim, aññesaṃ vā somanassahetūnaṃ abhāvaṃ āgamma catūsūpi vikappesu somanassarahitā honti, tadā sesāni cattāri upekkhāsahagatāni uppajjanti. **Aṭṭhapīti pi-saddena** dasapuññakiriyādivasena anekavidhataṃ sampiṇḍeti. Tathā hi vadanti –

“Kamena puññavattūhi, gocarādhipatīhi ca;
Kammahīnādito ceva, gaṇeyya nayakovido” ti.

Imāni hi aṭṭha cittāni dasapuññakiriyavattuvāsena pavattanato paccekaṃ dasa dasāti katvā asīti cittāni honti, tāni ca chasu ārammaṇesu pavattanato paccekaṃ chaggunītāni sāsītikāni cattāri satāni honti, adhipatibhedena pana nānavippayuttānaṃ cattālisādhikadvisataparimāṇānaṃ vīmamsādhīpatisampayogābhāvato tāni tiṇṇaṃ adhipatīnaṃ vāsena tiguṇītāni vīsādhikāni sattasatāni, tathā nānasampayuttāni ca catunnaṃ adhipatīnaṃ vāsena catugguṇītāni sasaṭṭhikāni nava satāni evaṃ adhipativāsena sahasaṃ sāsītikāni ca cha satāni honti, tāni kāyavacīmanokammasaṅkhātakammattikavāsena tiguṇītāni cattālisādhikāni pañca sahasāni honti, tāni ca hīnamajjhīmapaṇātabhedato tiguṇītāni vīsasādhīkappaṇarasasahassāni honti. Yaṃ pana vuttam **ācariyabuddhadattatherena** –

“Sattarasa sahasāni, dve satāni asīti ca;
Kāmāvacarapuññāni, bhavanīti viniddise” ti.

Taṃ adhipativāsena gaṇanaparīhāniṃ anādiyitvā sotapatitavāsena vuttanti dattṭhabbaṃ, kāladesādhībhedenā pana nesam bhedo appameyyova.

Kucchite (dha. sa. aṭṭha. 1) pāpadhamme salayanti kampenti viddhamṣenti apagamēnti vā kusalāni. Atha vā kucchitākāreṇa santāne sayanato pavattanato kusasaṅkhāte pāpadhamme lunanti chindantīti kusalāni. Atha vā kucchite pāpadhamme sānato tanukaraṇato osānakaraṇato vā kusasaṅkhātena nāṇena, saddhādīdhammajātena vā lātabbāni sahaṇātaupanissayabhāvena yathārahaṃ pavattetabbānti kusalāni, tāneva yathāvuttatthena kāmāvacarāni kusalacittāni cāti **kāmāvacarakusalacittāni**.

16. Yathā panetāni puññakiriyavāsena, kammadvārasena, kammavasena, adhipativāsena ca pavattanti, nevaṃ vipākāni dānādivasena appavattanato, viññattisamuttāpanābhāvato, avipākābhāvato, chandādīni purakkhatvā appavattito ca, tasmā tamvasena pariḥāpetvā yathārahaṃ gaṇanabhedo yojetabbo. Imānīpi iṭṭhāiṭṭhamajjhātarāmmaṇavasena yathākkamaṃ somanassupekkhāsahitāni. Paṭisandhādivasappavattiyam kammaṃ balavābalavabhāvato, tadārammaṇappavattiyam yebhuyyena javanānurūpato, kadāci tathāpi kammānurūpato ca nānasampayuttāni, nānavippayuttāni ca honti. Yathāpayogam vinā sappayogaṇa yathāupaṭṭhitehi kammādivappāyehi utubhojanādisappāyāsapāyavāsena asaṅkhārikasasaṅkhārikāni.

17. Kiriyacittānampi kusale vuttanayena yathārahaṃ somanassasahagatādītā veditabbā.

18. **Sahetukakāmāvacarakusalavipākakiriyacittānti** ettha **sahetukaggahaṇam** vipākakiriyāpekkham viśesaṃ kusalassa ekantasahetukattā. Hoti hi yathālabhāyojanā, “sakkharakathalampi macchagumbampi carantampi iṭṭhantampi” tyādisu (dī. ni. 1.249) viya sakkharakathalassa caraṇāyogato macchagumbāpekkhāya caraṇakiriyā yojīyātī.

19. Sahetukāmāvacarapuññāpākakiriyā vedanānānasasaṅkhārabhedena paccekaṃ vedanābhedo duvidhattā, nānābhedo catubbidhattā, saṅkhārabhedato aṭṭhavidhattā ca sampiṇḍetvā catuvīsati matāti yojanā. Nanu ca vedanābhedo tāva yutto tāsam bhinnasabhāvattā. Nānasasaṅkhārabhedo pana kathanti? Nānasasaṅkhāraṇā bhāvābhāvakatopi bhedo nānasasaṅkhāratova yathā vassakato subhikkho dubbhikkhoti, tasmā nānasasaṅkhāratova bhedo nānasasaṅkhārabhedoti na ettha koci virodhoti.

20. Idāni sabbānīpi kāmāvacaracittāni sampiṇḍetvā dassetuṃ “**kāme tevisā**” tyādi vuttam. **Kāme** bhava satta akusalavipākāni, sahetukāhetukāni soḷasa kusalavipākāni evaṃ tevisati vipākāni dvādasā akusalāni, aṭṭha kusalāni **puññāpuññāni visati** ahetukā tisso sahetukā aṭṭhā **ekādasā kiriyā cāti sabbathāpi** kusalākusalavipākakiriyānaṃ antogadhabhedena **catupaññāseva** kāladesasantānādhībhedenā anekavidhabhāvepīyattho.

Kāmāvacarasobhanacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacaracittavaṇṇanā

21. Idāni tadanantaruddiṭṭhassa rūpāvacarassa niddesakkamo anuppattoti tassa jhānaṅgayogabhedena pañcadhā vibhāgaṃ dassetuṃ “**vitakka...pe... sahita**” ntyādimāha. Vitakko ca vicāro ca pīti ca sukhaṇa ekaggatā cāti imehi sahitam **vitakkavicārapītisukkekaggatāsahitam**. Tattha ārammaṇam vitakketi sampayuttadhamme abhīnīropetīti **vitakko**, so sahaṇātānaṃ ārammaṇābhīnīropanalakkhaṇo, yathā hi koci gāmaṃ puriso rājavalabham sambandhinam mittam vā nissāya rājageham anupavisati, evaṃ vitakkaṃ nissāya cittaṃ ārammaṇam ārohati. Yadi evaṃ katham avitakkaṃ cittaṃ ārammaṇam ārohati? Tampī vitakkabaleneva abhīnīrohati. Yathā hi so puriso paricayena tena vināpi nīrasaṅko rājageham pavisati, evaṃ paricayena vitakkena vināpi avitakkaṃ cittaṃ ārammaṇam abhīnīrohati. **Paricayoti** cettha savitakkacittassa santāne abhīnīhappavattivasena nibbattā cittabhāvanā. Api cettha pañcaviññānaṃ avitakkampi vathārammaṇasangaṭṭhanabalena, dutiyajjhānādīni ca heṭṭhimabhāvanābalena abhīrohati.

Ārammaṇe tena cittaṃ vicarātīti **vicāro**. So āraṇanumajjalakkhaṇo. Tathā hesa “anusandhānatā” ti (dha. sa. 8) niddiṭṭho. Ettha ca vicārato oḷārikatṭhena, tasseva pubbaṅgamatṭhena ca paṭhamaghaṇṭṭhābhīghāto viya cetaso paṭhamābhīnīpāto vitakko, anuravo viya anusaṇcaraṇam vicāro. Vipphāravācetha vitakko cittassa pariḥhandanabhūto, ākāse uppatitukāmasa sakūṇassa pakkhāvikkhepo viya, padumābhīmukhapāto viya ca gandhānubandhacetāsā bhamarassa, santavutti vicāro cittassa nātipariḥhandanabhūto, ākāse uppatitassa sakūṇassa pakkhappasāraṇam viya, padumassa uparibhāge paribbhamanaṃ viya ca padumābhīmukhapatitassa bhamarassa.

Pīnayaṭi kāyacittaṃ tappeti, vaḍḍhetīti vā **pīti**, sā sampiyāyanalakkhaṇā, ārammaṇam kallato gahaṇalakkhaṇātī vuttam hoti, sampayuttadhamme sukhayātīti **sukham**, tam iṭṭhānubhavanalakkhaṇam subhojanarasasādako rājā viya. Tattha ārammaṇapaṭilābhe pītiyā viśeso pākāto kantārakhinnassa vanantodakadassane viya, yathāladhassa anubhavane sukhassa viśeso pākāto yathādiṭṭhaudakassa pānādisu viyātī. Nānārammaṇavikkhepābhāvena ekam ārammaṇam aggaṃ imassāti ekaggaṃ, cittaṃ, tassa bhāvo **ekaggatā**, samādhī. So avikkhepalakkhaṇo. Tassa hi vāsena sasampayuttam cittaṃ avikkhittam hoti.

Paṭhamaṇa desanākkamato ceva uppatikkamato ca ādhībhūtattā tam jhānaṇa ārammaṇupānījjhānato, paccanīkajjhāpanato cāti paṭhamajjhānaṃ, vitakkādīpañcakaṃ. Jhānaṅgasamudāye yeva hi jhānavohāro nemiādiṅgasamudāye rathavohāro viya, tathā hi vuttam **vibhaṅge** “jhānanti vitakko vicāro

pīti sukhaṃ cittassekaggatā`ti (vibha. 569). Paṭhamajjhānena sampayuttaṃ kusalacittaṃ **paṭhamajjhānakusalacittaṃ**.

Kasmā pana aññesu phassādīsu sampayuttadhammesu vijjamānesu imeyeva pañca jhānaṅgavasena vuttāti? Vuccate – upanijjhānakiccavantatāya, kāmaccchandādinam ujupaṭipakkhabhāvato ca. Vitakko hi ārammaṇe cittaṃ abhinropeti. Vicāro anuppabandheti, pīti cassa pīnanam, sukhañca upabrūhanaṃ karoti, atha naṃ sasampayuttadhammaṃ etehi abhiniropanānuppabandhanapīnananupabrūhanehi anuggahitā ekaggatā samādhānakiccena attānaṃ anuvattāpentī ekattārammaṇe samaṃ, sammā ca ādhiyati. Indriyasamatāvasena samaṃ paṭipakkhadhammaṃ dūrībhāvena līuddhaccābhāvena sammā ca tḥapetīti evamete sameva upanijjhānakiccāṃ āvenikaṃ. Kāmaccchandātipaṭipakkhabhāve pana samādhī kāmaccchandassa paṭipakkho rāgappañidhiyā ujupaccanīkabhāvato. Kāmaccchandavasena hi nānārammaṇehi palobhitassa paribbhamantassa cittassa samādhānaṃ ekaggatāya hoti. Pīti byāpādassa pāmojjasabhāvattā. Vitakko thinamiddhassa yoniso saṅkappanavasena savipphārapavattito sukhaṃ avūpasamānutāpasabhāvassa uddhaccakukkucassa vūpasantasītalasabhāvattā. Vicāro vicikicchāya ārammaṇe anumajjanavasena paññāpatirūpasabhāvattā. Evaṃ upanijjhānakiccavantatāya, kāmaccchandādinam ujupaṭipakkhabhāvato ca imeyeva pañca jhānaṅgabhāvena vavattitāti. Yathāhu –

“Upanijjhānakiccattā, kāmādiṭipakkhato;
Santesupi ca aññesu, pañceva jhānasaññitā`ti.

Upekkhā panetta santavuttisabhāvattā sukheva antogadhāti daṭṭhabbam. Tenāhu –

“Upekkhā santavuttittā, sukhamicceva bhāsītā`ti. (vibha. aṭṭha. 232; visuddhi. 2.644);

Pahānaṅgādivasena panassa viśeso upari āvi bhavissati, tathā arūpāvacaralokuttareṣu labbhamānakaviseso. Athettha kāmāvacarakusalesu viya saṅkhārābhedo kasmā na gahito. Idampi hi kevalaṃ samathānuyogavasena paṭiladdhaṃ asaṅkhārikaṃ, maggādhigamavasena paṭiladdhaṃ asaṅkhārikanti sakkā vattuntī? Nayidamevaṃ maggādhigamavasenasattito paṭiladdhassāpi aparabhāge parikkammavaseneva uppajjanato, tasmā sabbassāpi jhānassa parikkammasaṅkhātāpubbābhisaṅkhārena vinā kevalaṃ adhikārasena anuppajjanato “asaṅkhārika”ntipi, adhikārena ca vinā kevalaṃ parikkammābhisaṅkhāreneva anuppajjanato “saṅkhārika”ntipi na sakkā vattuntī. Atha vā pubbābhisaṅkhāraseneva uppajjanānassa na kadāci asaṅkhārikabhāvo sambhavatīti “asaṅkhārika”nti ca byabhicārābhāvato “saṅkhārika”nti ca na vuttanti.

Pi-saddena cettha catukkaṇṇāyavasena suddhikanavako, tañca dukkhappaṭipadādandhābhīññādukkhappaṭipadākhīppābhīññāsukhappaṭipadādandhābhīññāsukhappaṭipadākhīppābhīññāvasena paṭipadācatukkena yojetvā desitattā cattāro navakā, parittam parittārammaṇam, parittam appamāṇārammaṇam, appamāṇam parittārammaṇam, appamāṇam appamāṇārammaṇanti ārammaṇācatukkena yojitattā cattāro navakā, “dukkhappaṭipadam dandhābhīññam parittam parittārammaṇam, dukkhappaṭipadam dandhābhīññam parittam appamāṇārammaṇa”ntyādīnā ārammaṇappaṭipadāmissakanayavasena soḷasa navakāti pañcaviśati navakāti evamādiḥhedam saṅganhāti.

22. Jhānavisesena nibbatitavipāko ekantato taṃtaṃjhānasadisovāti vipākam jhānasadisameva vibhattam. Imameva hi attham dīpetum bhagavatā vipākaniddeseṣi kusalam uddisitvāva tadanantaram mahaggatalokuttaravipākā vibhattā.

25. Rūpāvacaramānasam **jhānabhedena** pañcahi catūhi tīhi dvīhi puna dvīhi jhānaṅgehi sampayogabhedena **pañcadhā** pañcaṅgikam caturaṅgikam tivaṅgikam duvaṅgikam puna duvaṅgikanti pañcavidham hoti avisesena, puna taṃ puññāpakiriyānaṃ paccekam pañcannaṃ pañcannaṃ bheda pañcadasadhā bhavetyattho.

Rūpāvacaracittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacaracittavaṇṇanā

26. Idāni arūpāvacaram ārammaṇabhedena catudhā vibhajitvā dassento āha “**ākāsānañcāyatana**”tiādi. Tattha uppādādiantarāhitāya nāssa antoti anantam, ākāsañca taṃ anantañcāti ākāśanantaṃ, kasiṇuggāhīmākāso. “Anantākāsa”nti ca vattabbe “agyāhito”tyādīsu viya visesanassa paranipātavasena “ākāsānanta”nti vuttam. Ākāśānantameva ākāśānañcam sakatthe bhāvapaccayavasena. Ākāśānañcameva āyatanaṃ sasampayuttadhammassa jhānassa adhiṭṭhānaṭṭhena devānaṃ devāyatanaṃ viyāti ākāśānañcāyatanaṃ. Tasmim appanāpattam paṭhamārūppajjhānampi idha “ākāsānañcāyatana”nti vuttam yathā pathavīkasiṇārammaṇam jhānaṃ “pathavīkasiṇa”nti. Atha vā ākāśānañcam āyatanaṃ assāti ākāśānañcāyatanaṃ, jhānaṃ, tena sampayuttaṃ kusalacittaṃ **ākāsānañcāyatanakusalacittaṃ**.

Viññānameva anantam viññānanantaṃ, paṭhamārūppaviññānaṃ. Tañhi uppādādiavantampi anantākāse pavattanato attānaṃ ārabha pavattāya bhāvanāya uppādādiantaṃ aggaḥetvā anantato pharaṇavasena pavattanato ca “ananta”nti vuccati. Viññānanantameva viññānañcam ākāssa rassattam, na-kāssa lopañca katvā. Dutiyārūppaviññānena vā añcītabbam pāpunitabbanti viññānañcam, tadeva āyatanaṃ dutiyārūppassa adhiṭṭhānatāti **viññānañcāyatanaṃ**. Sesam purimasamaṃ.

Nāssa paṭhamārūppassa kiñcanaṃ appamattaṃ antamaso bhāṅgamattampi avasiṭṭham atthīti akiñcanaṃ, tassa bhāvo **ākiñcañnam**, paṭhamārūppaviññānābhāvo. Tadeva āyatanaṃyādi purimasadisam.

Olārikāya saññāya abhāvato, sukhumāya ca saññāya atthitāya nevasa sasampayuttadhammassa saññā atthi, nāpi asaññaṃ avijjamānasaññanti nevasaññānasaññaṃ, catutthārūppajjhānaṃ. Dīgham katvā pana “nevasaññānasañña”nti vuttam. Nevasaññānasaññaṃmeva āyatanaṃ manāyatanaḍḍhammāyatanaṃpariyāpannattāti nevasaññānasaññāyatanaṃ. Atha vā saññāya vipassanāya gocarabhāvaṃ gantvā nibbedajananasaṅkhātassa paṭusaññākkicassa abhāvato nevasaññā ca uñhodake tejodhātu viya saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā na asaññāti nevasaññānasaññā, sā eva āyatanaṃ imassa sasampayuttadhammassa jhānassa nissayādiḥhāvato nevasaññānasaññāyatanaṃ. Saññāvasena cettha jhānūpalakkhaṇam nidassanamattam. Vedanādayopi hi tasmim jhāne nevedanāvedanādikāyevāti. Nevasaññānasaññāyatanaṃ sampayuttaṃ kusalacittaṃ **nevasaññānasaññāyatanaṃkusalacittaṃ**. Pi-saddena cettha ārammaṇappaṭipadāmissakanayavasena soḷasakkhattukadesanaṃ (dha. sa. aṭṭha. 268), aññaṃpi ca **pāliyam** āgatanayabhedam saṅganhāti.

30. Ārammaṇānaṃ atikkamitabbānaṃ, kasiṇākāsavīññānatadabhāvasaṅkhātānaṃ ālambitabbānañca ākāśādicatunnaṃ gocarānaṃ pabhedena āruppamānasam catubbidham hoti. Tañhi yathākkamaṃ pañcamajjhānārammaṇam kasiṇanimittam atikkamma taduggāhātena laddham ākāśamāmbitvā tampi atikkamma tatha pavattam viññānamāmbitvā tampi atikkamma tadabhāvabhūtam ākiñcanabhāvamāmbitvā tampi atikkamma tatha pavattam tatiyārūppaviññānamāmbitvā pavattati, na pana rūpāvacarakusalam viya purimapurimaṅgātikkamavasena purimapurimassāpi ārammaṇam gahetvā. Tenāhu ācariyā –

“Ārammaṇātikkamato, catassopi bhavanti;
Āṅgātikkamamētasaṃ, na icchanti vibhāvino”ti; (Dha. sa. aṭṭha. 268);

Arūpāvacaracittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttaracittavaṇṇanā

31. Idāni lokuttarakusalam catumaggayogato, phalañca tadanurūpappavattiyā catudhā vibhajitvā dassetuṃ “**soṭāpattimaggacitta**”ntiyādi vuttam. Nibbānam patisavanato upagamanato, nibbānamahāsamuddaninnatāya sotasadisattā vā “soto”ti vuccati ariyo aṭṭhaṅgiko maggo, tassa āpatti ādito pajjanam pāpuṇanam paṭhamasamannāgamo soṭāpatti ā-upasaggassa ādikammani pavattanato. Nibbānam maggeti, nibbānatthikehi vā maggīyati, kilese mārento gacchatīti vā maggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ maggacittaṃ, soṭāpattiyā laddham maggacittaṃ **soṭāpattimaggacittaṃ**. Atha vā ariyamaggasotassa ādito pajjanam etassāti soṭāpatti, puggalo, tassa maggo soṭāpattimaggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ **soṭāpattimaggacittaṃ**.

Sakim ekavāram paṭisandhivasena imam manussalokaṃ āgacchatīti sakadāgāmī, idha patvā idha parinibbāyī, tattha patvā tattha parinibbāyī, idha patvā tattha parinibbāyī, tattha patvā idha parinibbāyī, idha patvā tattha nibbattitvā idha parinibbāyīti pañcasu sakadāgāmisu pañcamako idhādhippeto. So hi ito gantvā puna sakim idha āgacchatīti. Tassa maggo sakadāgāmimaggo. Kiñcāpi maggasamaṅgino tathāgamanāsambhavato phalaṭṭhoyeva sakadāgāmī nāma, tassa pana kāraṇabhūto purimuppanno maggo maggantarāvachedanattam phalaṭṭhena visesetvā vuccati “sakadāgāmimaggo”ti. Evaṃ anāgāmimaggoti. Sakadāgāmimaggena sampayuttaṃ cittaṃ **sakadāgāmimaggacittaṃ**.

Paṭisandhivasena imam kāmādhātuṃ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo anāgāmimaggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ **anāgāmimaggacittaṃ**. Aggadakkhiṇeyyabhāvena pūjāvesam arahatīti arahā, atha vā kilesasāṅkhātā arayo, saṃsāracakkassa vā arā kilesā hatā anenāti arahā, pāpakaraṇe rahābhāvato vā arahā, aṭṭhamako ariyapuggalo, tassa bhāvo arahattam, catutthaphalassetam adhivacanam, tassa āgamanabhūto maggo arahattamaggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ **arahattamaggacittaṃ**.

Pi-saddena ekekassa maggassa nayasahassavasena catunnam catusahassabhedam **saccavibhaṅge** (vibha. 206; vibha. aṭṭha. 206-214) āgataṃ saṭṭhisahassabhedam nayam heṭṭhā vuttanayena anekavidhattampi saṅganhāti. Tatthāyāy nayasahassamattaparidīpanā, katham? Soṭāpattimaggo tāva jhānanāmena paṭipadābhedam anāmasitvā kevalam suññato appanīhoti dvidhā vibhatto, puna paṭipadācatukkena yojetvā paccekam catudhā vibhattoti evam jhānanāmena dasadhā vibhatto. Tathā maggasatipaṭṭhānasammappadhānāidhipādāindriyabalabojjhāṅgasaccasamathadhammakhandhaāyatanadhātuāhārāphassavedanāsaññācetanācittanāmehipi paccekam dasadasākārehi vibhatto tathā tathā bujjanakānam puggalanam vasena. Tasmā jhānavasena dasamaggādīnam ekūnavīsatiyā vasena dasa dasāti vīsatiyā ṭhānesu dve nayasatāni honti. Puna tāni catūhi adhipatīhi yojetvā paccekam catudhā vibhattānīti evam adhipatīhi amissetvā dve satāni, missetvā aṭṭha satānīti soṭāpattimagge nayasahassam hoti, tathā sakadāgāmimaggādisupi.

32. Soṭāpattiyā laddham, soṭāpattissa vā phalacittaṃ vipākabhūtam cittaṃ **soṭāpattiphalacittaṃ**. Arahattañca tam phalacittañceti **arahattaphalacittaṃ**.

34. **Catumaggappabhedanā**ti indriyaṇam apātavapātavataratamabhedena bhinnasāmatthiyatāya sakkāyadīṭṭhivicikekicchāsīlabbataparāmāsānam niravasesappahānam kāmarāgabyāpādānam tanubhāvāpādānam tesameva niravasesappahānam rūpārūparāgāmānuddhaccāvijjānam anavasesappahānanti evam saṃyojanappahānavasena catubbidhānam soṭāpattimaggādīnam aṭṭhaṅgikamaggānam sampayogabhedena catumaggasāṅkhātā lokuttarakusalam catudhā hoti, vipākam pana tasveva kusalassa **phalattā** tadanurūpato tathā catudhāti evam **anuttaram** attano uttaritarābhāvena anuttarasāṅkhātā lokuttaram cittaṃ aṭṭhadhā matanti yojanā.

Kiriyānuttarassa pana asambhavato dvādasavidhatā na vuttā. Kasmā pana tassa asambhavoti? Maggassa ekacittakkaṇikattā. Yadi hi maggacittaṃ punappunam uppajjeyya, taduppattiyā kiriyābhāvo sakkā vattum. Tam pana kilesasamucchedakavaseneva upalabhitabbato ekavārappavatteneva ca tena asanisampātena viya taruādīnam samūlaviddhamāsanassa tamtamkilesānam accantaṃ appavattiyā sādhitattā puna uppajjamānēpi kātabhābhāvato dīṭṭhadhammasukkhavīharatthañca phalasaṃpattiyā eva nibbānārammaṇavasena pavattanato na kadāci sekkhānam asekkhānam vā uppajjati. Tasmā natthi sabbathāpi lokuttarakiriyacittanti.

Lokuttaracittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cittagaṇanasāṅghavaṇṇanā

35. “**Dvādasakusalāneva**”ntiyādi yathāvuttānam catubbūmikacittānam gaṇanasāṅgaho.

36. Evaṃ jātivāsena saṅgham dassetvā puna bhūmivasena dassetuṃ “**catupaññāsadhā kāme**”tyādi vuttam. **Kāme** bhāve cittaṇi catupaññāsadhā īraye, **rūpe** bhāve pannarasa īraye, **āruppe** bhāve dvādasā īraye, **anuttare** pana navavidhe dhammasamudāye cittaṇi aṭṭhadhā īraye, katheyāyatttho. Ettha ca kāmatañhādivisayābhāvena kāmabhāvādivipariyāpannāni cittaṇi sakasakabhūmito aññattha pavattamānānīpi kāmabhāvādisu cittaṇīti vuttāni, yathā manussitthiyā kucchimim nibbattopi tiracchānagato tiracchānāyonipariyāpannattā tiracchānesveva saṅgayhati. Katthaci apariyāpannāni navavidhalokuttaradhammasamūhekadesabhūtanī “**rukkhe sākā**”tyādisu viya anuttare cittaṇīti vuttāni. Atha vā “**kāme, rūpe**”ti ca uttarapadalopaniddeso. Arūpe bhāvāni āruppāni. Natthi etesaṃ uttarā cittaṇi anuttarānīti upayogabahuvacanavasena **kāme** kāmāvacarāni cittaṇi catupaññāsadhā īraye, **rūpe** rūpāvacarāni cittaṇi pannarasa īraye, **āruppe** āruppāni cittaṇi dvādasā īraye. **Anuttare** lokuttarāni cittaṇi aṭṭhadhā īrayeti evamettha sambandho daṭṭhabbo.

37. **Ittham** yathāvuttena jātibhedabhinnacatubbūmikacittabhedavasena ekūnanavuttipphedam katvā **mānasam** cittaṃ **vicakkaṇā** visesena atthacakkhaṇasabhāvā paṇḍitā vibhajanti. Atha vā **ekavisasatam** ekuttaravīsādhikam sataṃ vibhajanti.

Cittagaṇanasāṅghavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vitthāragāṇanavaṇṇanā

38. Jhānaṅgavasena paṭhamajjhānasadisattā paṭhamajjhānañca tam soṭāpattimaggacittañceti **paṭhamajjhānasotāpattimaggacittaṃ**. Pādakajjhānasammasitajjhānapuggalajjhāsayesupi, hi aññataravasena tamtamjhānasadisattā vitakkādiāṅgapātubhāvena cattāropi maggā paṭhamajjhānādivohāram labhantā paccekam pañcadhā vibhajanti. Tenāha “**jhānaṅgayogabhedanā**”tyādi, tattha paṭhamajjhānādisu yaṃ yaṃ jhānam samāpajjitvā tato tato vutṭhāya saṅkhāre sammasantassa vutṭhānāgāminivipassanā pavattā, tam **pādakajjhānam** vutṭhānāgāminivipassanāya padaṭṭhānabhāvato. Yaṃ yaṃ jhānam sammasantassa sā pavattā, tam **sammasitajjhānam**. “**Aho vata me paṭhamajjhānasadisato maggo pañcaṅgiko, dutiyajjhānādisu vā aññatarasadisato caturāṅgādivhedo maggo bhāveyyā**”ti evam yogāvacarassa uppannājjhāsayo **puggalajjhāsayo** nāma.

Tattha yena paṭhamajjhānādisu aññatarā jhānam samāpajjitvā tato vutṭhāya paṇḍitakasaṅkhāre sammasitvā maggo uppādito hoti, tassa so maggo

pathamajjhānādisu taṃtampādakajjhānasadiso hoti. Sace pana vipassanāpādakaṃ kiñci jhānaṃ natthi, kevalaṃ pathamajjhānādisu aññatarāṃ jhānaṃ sammasitvā maggo uppādito hoti, tassa so sammasitajjhānasadiso hoti. Yadaṃ pana yaṃ kiñci jhānaṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya aññatarāṃ sammasitvā maggo uppādito hoti, tadā puggalajjhāsayavasena dvīsu aññatarasadiso hoti. Sace pana puggalassa tathāvidho ajjhāsayo natthi, heṭṭhimahēṭṭhimajjhānato vuṭṭhāya uparūparijjhānadharme sammasitvā uppāditamaggo pādakajjhānaṃ anapekkhitvā sammasitajjhānasadiso hoti. Uparūparijjhānato pana vuṭṭhāya heṭṭhimahēṭṭhimajjhānadharme sammasitvā uppāditamaggo sammasitajjhānaṃ anapekkhitvā pādakajjhānasadiso hoti. Heṭṭhimahēṭṭhimajjhānato hi uparūparijjhānaṃ balavataranti. Vedanāniyamo pana sabbatthāpi vuṭṭhānagāminivipassanāniyamaṃ hoti. Tathā sukkhavi-passakassa sakalajjhānaṃ niyamo. Tassa hi pādakajjhānādināṃ abhāvena tesāṃ vasena niyamābhāvato vipassanāniyamaṃ pañcaṅgikova maggo hotīti. Apica samāpattilābhinopi jhānaṃ pādakaṃ akatvā pakiṇṇakasāṅkhāre sammasitvā uppāditamaggo vipassanāniyamaṃ pañcaṅgikova hotīti ayamettha aṭṭhakathāditto uddhato vinicchayasāro. Theravādadassanādivasappavatto pana papañco aṭṭhakathādisu vuttanayena veditabbo. Yathā cettha, evaṃ sabbatthāpi vitthāranayo tathā tathā vuttanayena gahetabbo. Ganthabhīrukajjanānuggahatthāṃ panettha saṅkhepakathā adhippetā.

42. Yathā rūpāvacaṃ cittaṃ paṭhamādivaṇṇābhābhedenā **gayhati** “paṭhamajjhāna” ntyādinā vuccati, tathā anuttarāṃ cittaṃ “paṭhamajjhānasotāpattimaggacitta” ntyādinā gayhati. Āruppañcāpi upekkhekaggatāyogena āngasamatāya pañcamajjhāne gayhati, pañcamajjhānavohāraṃ labhatītiyatto. Atha vā rūpāvacaṃ cittaṃ anuttarāñca **paṭhamādivaṇṇābhābhede** “paṭhamajjhānakusalacittaṃ, paṭhamajjhānasotāpattimaggacittāntyādinā yathā gayhati, tathā āruppañcāpi **pañcame** jhāne gayhatīti yojanā. Ācariyassāpi hi ayameva yojanā adhippetāti dissati **nāmarūpaparicchede** ujukameva tathā vuttatā. Vuttañhi tathā –

“Rūpāvacaṃcittāni, gayhantānuttarāni ca;
Paṭhamādivaṇṇābhābhede, āruppañcāpi pañcame”ti. (nāma. pari. 24);

Tasmāti yasmā rūpāvacaṃ viya anuttarāṃ paṭhamādivaṇṇābhābhede gayhati, āruppañcāpi pañcame gayhati, yasmā vā jhānaṃyogabhedena ekekaṃ pañcadhā katvā anuttarāṃ cittaṃ cattālisavidhanti vuccati, rūpāvacaṃlokuttarāni viya ca paṭhamādivaṇṇābhābhede, tathā āruppañcāpi pañcame gayhati, tasmā paṭhamādivaṇṇābhābhede jhānaṃ lokiyaṃ tividdhaṃ, lokuttarāṃ aṭṭhavidhanti ekādasavidhāṃ. Ante tu jhānaṃ **tevīsatividdhaṃ** tividdharūpāvacaṃdvādasavidhaārūpāvacaṃaṭṭhalokuttaravaseṇāyatto.

43. Pādakajjhānādivasena gaṇanavuddhi kusalavipākesveva sambhavatīti tesameva gaṇanaṃ ekavīsasatagaṇanāya āngabhāvena dassento āha “**sattatimsā**”tyādi.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Cittaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Cetasikaparicchedavaṇṇanā

Sampayogalakkaṇavaṇṇanā

1. Evaṃ tāva cittaṃ bhūmijātisampayogasaṅkhārājānārammaṇamaggabhedena yathārahaṃ vibhajitvā idāni cetasikavibhāgassa anuppattatā paṭhamam tāva catubbidhasampayogalakkaṇasaṅgahāsanavasena cetasikalakkaṇaṃ tthapetvā, tadanantaram aññasamānākusalasobhanavasena tīhi rāsīhi cetasikadharme uddisitvā, tesāṃ soḷasahākārehi sampayogaṃ, tettiṃsaviddhena saṅgahañca dassetuṃ “**ekuppādanirodhā ca**”tyādi āradhāṃ. Cittena saha ekato uppādo ca nirodho ca yesaṃ te **ekuppādanirodhā**. Ekaṃ ālambañca vatthu ca yesaṃ te **ekālambaṇavatthukā**. Evaṃ catūhi lakkaṇehi **ceyoyuttā** cittena sampayuttā dvipaññāsa lakkaṇā dhāraṇato **dhammā** niyatayogino, aniyatayogino ca cetasikā matā.

Tattha yadi ekuppādamatteneva ceyoyuttāti adhippetā, tadā cittena saha uppajjamānānaṃ rūpadhammānampi ceyoyuttatā āpajjeyyāti ekanirodhaggahaṇaṃ. Evampi cittānuparivattino viññattidvayassa pasaṅgo nasakkā nivāretuṃ, tathā “ekato uppādo vā nirodho vā etesanti ekuppādanirodhā”ti parikappentassa puretaramuppajjitvā cittassa bhāṅgakkhaṇe nirujjhamānānampi rūpadhammānanti ekālambaṇaggahaṇaṃ. Ye evaṃ tividdhalakkaṇā, te niyamato ekavattthuyevātidassanattāṃ ekavattthukaggahaṇanti amatippapañcena.

Sampayogalakkaṇavaṇṇanā niṭṭhitā.

Aññasamānacetasikaṇavaṇṇanā

2. **Kathanti** sarūpasampayogākāraṇaṃ kathetukamyatāpucchā. Phusatīti **phasso** (dha. sa. aṭṭha. 1 dhammudesavāraṃphassapañcamakarāsivaṇṇanā), svāyaṃ phusanalakkaṇaṃ. Ayañhi arūpadhammopi samāno ārammaṇe phusanākāreva pavattati, sā cassa phusanākārapavattī ambilakhādakādīnaṃ passantassa parassa kheluppādādi viya daṭṭhabbā. Vedayati ārammaṇarasam anubhavatīti **vedanā**, sā vedayitalakkaṇā. Ārammaṇarasānubhavanāñhi patvā sesasampayuttadhammā ekadesamatteneva rasam anubhavanti, ekasāto pana issaravatāya vedanāya anubhavati. Tathā hesā “subhojanarasānubhavanakarājā viyā”ti vuttā. Sukhādivasena panassā bhedaṃ sayameva vakkhati. Nīlādibhedaṃ ārammaṇaṃ sañjānāti saññaṃ katvā jānāntīti **saññā**, sā sañjānanalakkaṇā. Sā hi uppajjamānā dāruādisu vaḍḍhakiādīnaṃ saññānakaṇaṃ viya pacchā sañjānanassa kāraṇabhūtaṃ ākāraṃ gahetvā uppajjati. Nimittakārikāya tāvetam yujjati, nimittena sañjānantiyā pana kathanti? Sāpi puna aparāya saññāya sañjānanassa nimittam ākāraṃ gahetvā uppajjati na ettha koci asambhavo.

Ceteti attanā sampayuttadhamme ārammaṇe abhisandahati, saṅkhatābhisaṅkharāṇe vā byāpāramāpajjati **cetanā**. Tathā hi ayameva abhisāṅkharāṇe padhānattā vibhāṅge suttantabhājanīye saṅkhārakkhandham vibhajantena “saṅkhatamabhisāṅkharontīti saṅkhārā”ti (saṃ. ni. 3.79) vatvā “cakkhusamphassajā cetanā”tyādinā (vibha. 21) niddiṭṭhā. Sā cetayitalakkaṇā, jeṭṭhasissamahāvāḍḍhakiādayo viya sakiccaparacikkasādhikāti daṭṭhabbāṃ. **Ekaggatāvittakkavicārapīṭṭhaṃ** sarūpavibhāvaṇṇaṃ heṭṭhā āgatameva.

Jīvaṃti tena sampayuttadhammāti jīvitam, tadeva saḥajātanūpālāne ādhīpaccayogena indriyanti **jīvitindriyaṃ**, taṃ anupālānalakkaṇaṃ uppālādanupālakaṃ udakaṃ viya. Kāraṇaṃ kāro, manasmiṃ kāro **manasikāro**, so cetaso ārammaṇe samannāhāralakkaṇaṃ. Vītakko hi saḥajātadhammānaṃ ārammaṇe abhinīropanasabhāvattā te tathā pakkhipanto viya hoti, cetanā attanā ārammaṇaggahaṇena yathāruḷhe dhammepi tathā tathā niyojenti balanāyako viya hoti, manasikāro te ārammaṇābhimukhaṃ payojanato ājānīyānaṃ payojanakasārathi viyāti ayametesaṃ viseso. Dhammānañhi taṃ taṃ yāthāvasarasalakkaṇaṃ sabhāvato paṭivijjhitvā bhagavatā te te dhammā vibhattāti bhagavatīti bhagavatīti saddhāya “evaṃ visesā ime dhammā”ti okappetvā uggahaṇaparipucchādivasena tesāṃ sabhāvasamadhiḡamāya yogo kāraṇīyo, na pana tathā tathā vipattipajjantehi sammoho āpajjitabboti ayamettha ācariyānaṃ anusāsanti. Sabbesampi ekūnanavutticittānaṃ sādharāṇā niyamato tesu uppajjanatoti **sabbacittasādhāraṇā** nāma.

3. Adhimuccanaṃ **adhimokkha**, so sannīṭṭhānalakkaṇaṃ, ārammaṇe niccalabhāvena indakkhīlo viya daṭṭhabbo. Vīraṇaṃ bhāvo, kammaṃ, vidhinā irayitabbaṃ pavattetabbanti vā **vīriyaṃ**, ussāho, so saḥajātānaṃ upatthambhanalakkaṇaṃ. Vīriyavasena hi tesāṃ olīnavuttitā na hoti. Evañca katvā imassa

vitakkādīhi viseso supākaṭo hoti. Chandanaṃ **chando**, ārammaṇena atthikatā, so kattukāmatālakkaṇo. Tathā hesa “ārammanaggahaṇe cetaso hatthappasāraṇaṃ viyā”ti (dha. sa. aṭṭha. 1 yevāpanakavaṇṇanā) vuccati. Dānavatthuvissajjanavasena pavattakālepi cesa vissajjitabbena tena atthikova khipitabbausūnaṃ gahaṇe atthiko issāso viya. Sobhanesu taditaresu ca pakārena kiṇṇā vipakīṇṇāti **pakiṇṇakā**.

4. Sobhanāpekkhāya itare, itarāpekkhāya sobhanā ca aññe nāma, tesam samānā na uddhaccasaddhādayo viya akusalādisabhāvāyevāti **aññasamānā**.

Aññasamānacetāsikavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacetāsikavaṇṇanā

5. Evaṃ tāva sabbacittasādhāraṇavasena, pakiṇṇakavasena ca sobhanetarasabhāve terasa dhamme uddisitvā idāni heṭṭhā cittavibhāge niddiṭṭhānukkamena akusaladhammapariyāpanne paṭhamam, tato sobhanadhammapariyāpanne ca dassetuṃ “**moho**”tyādi vuttaṃ. Ahetukā pana āveṇikadhammā natthīti na te visum vuttā. Ārammaṇe muyhatīti **moho**, aññāṇam, so ārammaṇasabhāvācchādanalakkaṇo. Ārammanaggahaṇavasappavattopi hesa tassa yathāsabhāvappaticchādanākāreṇeva pavattati. Na hiriyati na lajjatīti ahiriko, puggalo, dhammasamūho vā. Ahirikassa bhāvo ahirikkaṃ, tadeva **ahirikkaṃ**. Na ottappatīti **anottappaṃ**. Tattha gūthato gāmasūkaro viya kāyaduccarītādito ajjucchanalakkaṇaṃ ahirikaṃ, aggito salabho viya tato anuttāsalakkaṇaṃ anottappaṃ. Tenāhu porāṇā –

“Jigucchati nāhiriko, pāpā gūthāva sūkarō;
Na bhāyati anottappī, salabho viya pāvakā”ti.

Uddhatassa bhāvo **uddhaccaṃ**, taṃ cittassa avūpasamalakkhaṇaṃ pāsānābhigghātasamuddhatabhasmaṃ viya. Lubbhātīti **lobho**, so ārammaṇe abhisāṅgalakkaṇo makkaṭālepo viya. Cittassa ālambitukāmatāmatam chando, lobho tattha abhigijjhananti ayametesam viseso. “Idameva saccam, moghamañña”nti micchābhini vesalakkhaṇā diṭṭhi. Nāṇaṇhi ārammaṇaṃ yathāsabhāvato jānāti, diṭṭhi yathāsabhāvam vijahitvā ayāthāvato ganhātīti ayametesam viseso. “Seyyohamasmi”tyādinā maññatīti **māno**, so unṇatīlakkaṇo. Tathā hesa “ketukamyatāpaccupaṭṭhāno”ti (dha. sa. aṭṭha. 400) vutto. Dussatīti **do**, so caṇḍikkalakkaṇo pahaṭṭasīvisō viya, issatīti **issā**, sā parasampattiusūyanalakkaṇā. Maccharassa bhāvo **macchariyaṃ**, “mā idam acchariyaṃ añhesam hotu, mayhameva hotu”ti pavattam vā **macchariyaṃ**, taṃ attasampattiniḡūhanalakkaṇaṃ. Kucchitaṃ katanti kukataṃ. Katākataduccaritasucaritaṃ. Akatampi hi kukata”nti voharanti “yaṃ mayā akataṃ. Taṃ kukata”nti. Idha pana katākatam ārabha uppanno vippaṭṭisāracittuppādo kukataṃ, tassa bhāvo **kukkuccaṃ**, taṃ katākataduccaritasucaritānusocanalakkhaṇaṃ. Thinaṃ **thinaṃ**, anussāhanāvasamsīdanavasena saṃhatabhāvo. Middhanaṃ **middhaṃ**, vigatasāmatthiyatā, asattivighāto vā, tattha thinaṃ cittassa akammaññatīlakkaṇaṃ, middhaṃ vedanādikkhandhattayassatīti ayametesam viseso. Tathā hi **pāliyaṃ** (dha. sa. 1162-1163) “tattha katamaṃ thinaṃ? Yā cittassa akallatā akammaññatā. Tattha katamaṃ middhaṃ? Yā kāyassa akallatā akammaññatā”tyādinā imesaṃ niddeso pavatto. Nanu ca “kāyassā”ti vacanato rūpakāyassapi akammaññatā middhanti tassa rūpabhāvopi āpajjatīti? Nāpajjati, tattha tattha ācariyehi ānitakāraṇavasenevassa paṭikkhittatā. Tathā hi middhavādimatappaṭikkhepanatthaṃ tesam vādanikkhepapubbakaṃ aṭṭhakathādisu bahudhā vitthārenti ācariyā. Ayam panettaṃ saṅgaho –

“Keci middhampi rūpanti, vadantetaṃ na yujjati;
Pahātabbesu vuttatā, kāmacchandādayo viya.

“Pahātabbesu akkhātā-metaṃ nīvaraṇesu hi;
Rūpantu na pahātabba-makkhātāṃ dassanādinā.

“Na tumhaṃ bhikkhave rūpaṃ, pajahethā”ti pāṭhato;
Paheyyabhāvalessopi, yattha rūpassa dissati.

“Tattha tabbisayacchanda-rāgahāni pakāsītā;
Vuttaṇhi tattha yo chanda-rāgakkhepotiādikaṃ.

“Rūpārūpesu middhesu, arūpaṃ tattha desitam;
Iti ce natthi taṃ tattha, avisesena pāṭhato.

“Sakkā hi anumātuṃ yaṃ, middhaṃ rūpanti cintitaṃ;
Tampi nīvaraṇaṃ middha-bhāvato itaraṃ viya.

“Sampayogābhidhānā ca, na taṃ rūpanti nicchayo;
Arūpānaṇhi khandhānaṃ, sampayogo pavuccati.

“Tathārūpe samuppatti, pāṭhato natthi rūpatā;
Niddā khīṇāsavanantu, kāyagelaññato siyā”ti.

Akusalacetāsikavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacetāsikavaṇṇanā

6. Saddahatīti **saddhā**, buddhādisu pasādo, sā sampayuttadhammānaṃ pasādanalakkaṇā udakappasādakamaṇi viya. Saraṇaṃ **sati**, asammoso, sā sampayuttadhammānaṃ saraṇalakkaṇā. Hiriyati kāyaduccarītādīhi jigucchatīti **hiri**, sā pāpato jigucchanalakkaṇā. Ottappatīti **ottappaṃ**, taṃ pāpato uttāsalakkaṇaṃ. Attagāravavasena pāpato jigucchanato kulavadhū viya hiri, paragāravavasena pāpato uttāsanato vesiyā viya ottappaṃ. Lohappaṭipakkho **alobho**, so ārammaṇe cittassa alaggatālakkaṇo muttabhikkhu viya. Dosappaṭipakkho **adoso**, so acaṇḍikkalakkaṇo anukūlamitto viya. Tesu dhammesu majjhataṭṭa **tatramajjhataṭṭa**, sā cittacetāsikānaṃ ajjuhekkhanalakkaṇā samappavattānaṃ assānaṃ ajjuhekkhako sārathī viya.

Kāyassa passambhanaṃ **kāyappassaddhi**. Cittassa passambhanaṃ **cittappassaddhi**. Ubhopi cetā kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā. Kāyassa lahubhāvo **kāyalahutā**. Tathā **cittalahutā**. Tā kāyacittagarubhāvavūpasamalakkhaṇā. Kāyassa mudubhāvo **kāyamudutā**. Tathā **cittamudutā**. Tā kāyacittatthaddhabhāvavūpasamalakkhaṇā. Kammani sādhu kammaññaṃ, tassa bhāvo kammaññatā, kāyassa kammaññatā **kāyakammaññatā**. Tathā **cittakammaññatā**. Tā kāyacittaakammaññabhāvavūpasamalakkhaṇā. Paḡuṇassa bhāvo paḡuññaṃ, tadeva paḡuññatā, kāyassa paḡuññatā **kāyapaḡuññatā**. Tathā **cittapaḡuññatā**. Tā kāyacittānaṃ gelaññavūpasamalakkhaṇā. Kāyassa ujukabhāvo **kāyujukatā**. Tathā **cittujukatā**. Tā kāyacittānaṃ ajjavalakkhaṇā. Yathākkamaṃ panetā kāyacittānaṃ sārambhādikaradhātukkhobhapatipakkhapaccayasamuṭṭhānā, **kāyoti** cettha vedanādikkhandhattayassa gahaṇaṃ. Yasma cete dve dve dhammāva ekato hutvā yathāsakaṃ paṭipakkhadhamme hananti, tasmā idheva duvidhatā vuttā, na samādhīdisu. Apica cittappassaddhiādīhi cittasseva passaddhādbhāvo hoti, kāyappassaddhiādīhi pana rūpakāyassapi taṃsamuṭṭhānaṇāritarūpapharaṇavasenevāti tadatthasandassanathācetta

duvidhatā vuttā. Sobhanānaṃ sabbesampi sādharmaṇā niyameṇa tesu uppañjanatoti **sobhanasādharaṇā**.

7. Sammā vadanti eṭṭhāyāti **sammāvācā**, vacīduccaritavirati. Sā catubbidhā musāvādā veramaṇi, piṣuṇavācā veramaṇi, pharusavācā veramaṇi, samphappalāpā veramaṇi. Kammaṇeva kammanto suttantavanantādayo viya. Sammā pavatto kammanto **sammākammanto**, kāyaduccaritavirati. Sā tividhā pāṇātipātā veramaṇi, adinnādānā veramaṇi, kāmesumicchācārā veramaṇi. Sammā ājivanti etenāti **sammāajivo**, micchājivavirati. So pana ājivahetukakāyavacīduccaritato viramaṇavasena sattavidho, kuhanalapanādimicchājivaviramaṇavasena bahuvidho vā. Tividhāpi panetā paccemaṃ sampattasamādānasamucchadavirativasena tividhā **viratiyo nāma** yathāvuttaduccaritehi viramaṇato.

8. Karoti paradukkhe sati sādharmaṇaṃ hadayakheḍaṃ janeti, kirati vā vikkhipati paradukkhaṃ, kiṇāti vā taṃ himsati, kiriyati vā dukkhitesu pasāriyatīti **karuṇā**, sā paradukkhaṇayanakāmatālakkaṇā. Tāya hi paradukkhaṃ apanīyatu vā, mā vā, tadākāreṇeva sā pavattati. Modanti eṭṭhāyāti **mudita**, sā parasampattianumodanalakkaṇā, appamānasattārammaṇattā appamāṇā, tā eva **appamañña**. Nanu ca “catasso appamañña”ti vakkhati, kasmā panettha dveveva vuttāti? Adosatatramajjhataṭṭhāhi mettupekkhānaṃ gahitattā. Adosoyeva hi sattuṣu hitajjhāsayasavappavatto **mettā** nāma. Tatramajjhataṭṭhāyeva tesu paṭighānunanayavūpasamappavattā **upekkhā** nāma. Tenāhu porāṇā –

“Abyāpādena mettā hi, tatramajjhataṭṭhāya ca;
Upekkhā gahitā yasmā, tasmā na gahitā ubho”ti. (abhidha. 70);

Pakāreṇa jānāti aniccādivasena avabujjhāṭīti pañña, sā eva yathāsabhāvavabodhane ādhipaccayogato indriyanti **paññindriyaṃ**. Atha saññaññāpaññaṇaṃ kiṃ nānākaraṇanti? Sañña tāva nīlādivasena sañjānamattaṃ karoti, lakkhaṇappaṭivedhaṃ kātuṃ na sakkoti. Viññaṇaṃ lakkhaṇappaṭivedhampi sādheti, ussakkivā pana maggaṃ pāpetuṃ na sakkoti. Pañña pana tividhampi karoti, bālagāmikaheraññikānaṃ kahāpaṇāvabodhanamettha nidassananti. Nānavippayuttasaññaṇā cettha ākāraggahaṇavasena uppañjanakāle viññaṇaṃ abbohārikaṃ, sesakāle balavaṃ. Nānasampayuttā pana ubhopi tadanugatikā honti. Sabbathāpi pañcaviṣaṭīti sambandho.

9. “**Terasaññasamāna**”tyādi tīhi rāsīhi vuttānaṃ saṅgaho.

Sobhanacetāsikavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sampayoganayavaṇṇanā

10. Cittena saha aviyyuttā **cittāviyyuttā**, cetāsikāti vuttaṃ hoti. Uppajjāṭīti uppādo, cittameva uppādo **cittuppādo**. Aññattha pana sasampayuttaṃ cittaṃ cittuppādoti vuccati “upparijati cittaṃ etenāti uppādo, dhammasamūho, cittaṇca taṃ uppādo cāti cittuppādo”ti katvā. Samāhāradvandepe hi pulliṅgaṃ katthaci saddavidū icchanti. Tesam cittaṃviyyuttānaṃ cittuppādesu paccemaṃ sampayogo ito paraṃ yathāyogaṃ pavuccatīti sambandho.

Aññasamānacetāsikasampayoganayavaṇṇanā

13. Sabhāvena avitakkattā dvipaṇcaviññaṇāni vajjitāni etehi, tehi vā eṭṭhāni vajjitānīti **dvipaṇcaviññaṇavajjitāni**, catucattālīsa kāmāvacaracittāni. Tesu ceva ekādasasu paṭhamajjhānacittesu ca vitakko jāyati sesānaṃ bhāvanābalena avitakkattāti adhippāyo.

14. Tesu ceva pañcaviññaṇasavitakkacittesu, ekādasasu dutiyajjhānacittesu cāti chasatthacittesu vicāro jāyati.

15. Dvipaṇcaviññaṇehi, vicikicchāsahagatena cāti ekādasahi vajjitesu aṭṭhasattacittesu adhimokkko jāyati.

16. Pañcadvārāvajjanena, dvipaṇcaviññaṇehi, sampatichchanadvayena, sanṭiraṇattayena cāti soḷasahi vajjitesu tesattāyā cittesu vīriyaṃ jāyati.

17. Domanassasahagatehivīhi, upekkhāsahagatehi pañcaviññaṇasacitthehi, kāyaviññaṇadvayena, ekādasahi catutthajjhānehī cāti sattacitthehi vajjitesu ekapaññaṇasacittesu pīti jāyati.

18. Ahetukehi aṭṭhārasahi, momūhehi dvīhi cāti vīsatiyā cittehi vajjitesu ekūnasattacittesu chando jāyati.

19. Te panāti pakinnakavivajjitā tamsahagatā ca. **Yathākkamanti** vitakkādichapakinnakavajjitatamsahitakamānūrūpato. “**Chasatthi pañcaviññaṇā**”tyādi ekavīsatasagaṇavasena, ekūnanavutigaṇavasena ca yathārahaṃ yojetabbaṃ.

Aññasamānacetāsikasampayoganayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacetāsikasampayoganayavaṇṇanā

20. “Sabbākusalasādharaṇā”ti vatvā tadeva samatthetuṃ “**sabbesupi**”tyādi vuttaṃ. Yo hi koci pāṇātipātādisu paṭipajjati, so sabbopi mohena tattha anādinavassāvī ahirikena tato ajjucchanto, anottappena anottappanto, uddhaccena avūpasanto ca hoti, tasmā te sabbākusalesu upalabbhanti.

21. **Lobhasahagatacittesvevāti eva**-kāro adhikāratthāyapi hotīti “diṭṭhisahagatacittesū”tiādisupi avadhāraṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Sakkāyādisu hi abhinivāsantassa tattha māyānasambhavato diṭṭhi lobhasahagatacittesveva labbhati. Mānopi ahaṃmānavasena pavattanato diṭṭhisadisova pavattatīti diṭṭhiyā saha ekacittuppādena pavattati kesarasīho viya aparena tathāvidhena saha ekaguhāyamaṃ, na cāpi dosamūlādisu upparijati attasīnhasannissayabhāvena ekantalobhapadaṭṭhānatāti so diṭṭhivippayuttasveva labbhati.

24. Tathā parasampattim usūyantassa, attasampattiyā ca parehi sādharmaṇabhāvaṃ anicchantassa, katākataduccaritasucarite anusocantassa ca tattha tattha paṭighānānavaseneva pavattanato issāmacchariyakukkuccāni paṭighacittesveva.

25. Akammaññatāpakatikassa tathā sabhāvatikkhesu asaṅkhārikesu pavattanāyogato thinamidham saṅkhārikesveva labbhati.

27. Sabbāpuññesveva **cattāro** cetāsikā gatā, lobhamūleyeva yathāsambhavaṃ tayo gatā, dosamūlesveva dvīsu cattāro gatā, tathā saṅkhāreyeva dvayanti yojanā. **Vicikicchā vicikicchacitte cāti ca**-saddo avadhāreṇa. Vicikicchā vicikicchācittesvevāti sambandho.

Akusalacetāsikasampayoganayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacetāsikasampayoganayavaṇṇanā

29. Lokuttaracittesu pādakajjhānādivasena kadāci sammāsaṅkappaviraḥo siyā, na pana viratīnaṃ abhāvo maggassa kāyaduccharitādīnaṃ samucchadavasena, phalassa ca tadanukūlavasena pavattanatoti vuttam **“viratiyo pana”**tyādi. **Sabbathapīti** sabbehi paṭamaṃ duccharitadurājavānaṃ vidhamanavasappavatteti ākārehi. Na hi etesaṃ lokiyesu viya lokuttaresupi musāvādādīnaṃ viṣuṃ viṣuṃ pahānavasena pavatti hoti sabbesameva duccharitadurājavānaṃ tena tena maggena kesañci sabbaso, kesañci apāyaganāyādiavattāyā pahānavasena ekakkhaṇe samucchindanato. Nanu cāyamattho **“ekatovā”**ti imināva siddhoti? Tam na, tissannaṃ ekatovuttiparidīpanamattena catubbhavaduccharitādīnaṃ paṭipakkhākārappavattiyā adīpitattā. Keci pana imamattham asallakkhetvāva **“sabbathāpīti idaṃ atiritta”**nti vadanti, tattha tesam aññānameva kāraṇam. **“Niyatā”**ti imināpi lokiyesu viya kadāci sambhavaṃ nivāreti. Tathā hetā lokiyesu yevāpanakavasena desitā, idha pana sarūpeneva. **Kāmāvacarakusalesvevāti** avadhāranena kāmāvacaravipākakiriyesu mahaggatesu ca sambhavaṃ nivāreti. Tathā ceva upari vakkhati. **Kadācīti** musāvādādiekekaduccharitehi paṭiviramaṇakāle. Kadāci uppajantāpi na ekato uppajanti vītikkamitabbavattusaṅkhātānaṃ attano ārammaṇānaṃ sambhavāpekkhattāti vuttam **“viṣuṃ viṣu”**nti.

30. Appanāpattānaṃ appamaññānaṃ na kadāci somanassarahitā pavatti atthīti **“pañcama...pe...cittesu cā”**ti vuttam. Vinīvaraṇādītīya mahattam gatāni, mahantehi vā jhāyīti gatāni pattānīti **mahaggatāni**. **Nānā hutvāti** bhinnārammaṇattā attano ārammaṇabhūtānaṃ dukkhasukhasattānaṃ apāthagamaṇāpekkhatāya viṣuṃ viṣuṃ hutvā. **Etthāti** imesu kāmāvacarakusalacittesu, karuṇāmoditābhāvanākāle appanāvīthito pubbe paricayavasena upekkhāsahagatacittēhi parikkammaṃ hoti, yathā tam paṇḍagantham sajjhāyantaṃ kadāci aññāvihitassapi sajjhāyanaṃ, yathā ca paṇḍavipassanāya saṅkhāre sammasantaṃ kadāci paricayabalena nānavippayuttacittēhi sammasananti upekkhāsahagatakāmāvacaresu karuṇāmoditānaṃ asambhavavādo kecivādo kato. Appanāvīthiyaṃ pana tāsam ekantato somanassasahagatesveva sambhavo daṭṭhabbo bhinnjātīkassa viya bhinnavedanassapi āvevanapaccayābhāvato.

32. **Tayo soḷasacittesūti** sammāvācādayo tayo dhammā aṭṭhalokuttarakāmāvacarakusalavasena soḷasacittesu jāyanti.

33. Evaṃ niyatāniyatasaṃpayogavasena vuttesu aniyatadhamme ekato dassetvā sesānaṃ niyatabhāvaṃ dīpetuṃ **“issāmaccherā”**tyādi vuttam. Issāmaccherakukkucaviratīkaruṇādayo nānā kadāci jāyanti, māno ca kadāci **“seyyohamasmi”**tyādivasappavattiyā jāyati. Thinamidham **tathā** kadāci akammaññatāvasappavattiyā **saha** aññamaññaṃ avippayogivasena jāyatīti yojanā. Atha vā **māno cāti** ettha **ca-saddam** **“sahā”**ti etthāpi yojetvā thinamidham **tathā kadāci saha** ca sasaṅkhārikapaṭiḥge, dīṭṭhigatavippayuttasasaṅkhārikesu ca issāmacchariyakukkucchehi, mānena ca saddhim, **kadāci** taditarasasaṅkhārikacittasaṃpayogakāle, taṃsaṃpayogakālepi vā **nānā** ca jāyatīti yojanā daṭṭhabbā. Apare pana ācariyā **“māno ca thinamidhaṇca tathā kadāci nānā kadāci saha ca jāyatīti”**ti ettakameva yojesuṃ.

34. **Sesāti** yathāvutthehi ekādasahi aniyatehi itare ekacattālīsa. Keci pana **“yathāvutthehi aniyatayevāpanakehi sesā niyatayevāpanakā”**ti vaṇṇenti, tam tesam matimattam, idha yevāpanakanāmena kesañci anuddhatā. Kevalañhettha niyatāniyatavasena cittuppādesu yathārahaṃ labbhamānacetāsikamattasandassanaṃ ācariyena katam, na yevāpanakanāmena keci uddhatāti.

Evaṃ tava **“phassādīsu ayaṃ dhammo ettakesu cittesu upalabbhāti”**ti cittaparicchadavasena saṃpayogaṃ dassetvā idāni **“imasmim cīttuppāde ettakā cetāsikā”**ti cetāsikarāsiṃparicchadavasena saṅgahaṃ dassetuṃ **“saṅgahañcā”**tyādi vuttam.

Sobhanacetāsikasampayoganaṃ yavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sampayoganaṃ yavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saṅghanayavaṇṇanā

35. **“Chattimsā”**tyādi tattha tattha yathārahaṃ labbhamānakadhammasena gaṇanasāṅgaho.

36. Paṭhamajjhāne niyuttāni cīttāni, tam vā etesaṃ atthīti **paṭhamajjhānikacittāni**. Appamaññānaṃ sattārammaṇattā, lokuttarānañca nibbānārammaṇattā vuttam **“appamaññāvajjita”**ti. **“Tathā”**ti iminā aññasamānā, appamaññāvajjita sobhanacetāsikā ca saṅgahaṃ gacchantīti ākadḍhati. **Upekkhāsahagatāti** vitakkavicārapītisukhavajjā sukhaṭṭhānaṃ pavīṭṭhauppekkhāya sahatatā. **Pañcakajjhānavasenāti** vitakkavicāre viṣuṃ viṣuṃ atikkamitvā bhāventassa nāitikkhaññānaṃ saṅgahaṃ desitassa jhānapañcakassa vasena. Te pana ekato atikkamitvā bhāventassa tikkhaññānaṃ saṅgahaṃ desitacattakajjhānavasena dutiyajjhānikesu vitakkavicāravajjitānaṃ sambhavato catudhā eva saṅgaho hotīti adhippāyo.

37. **Tetiṃsadvayaṃ** catutthapañcamajjhānacittesu.

Mahaggatācittasaṅghanayavaṇṇanā

38. **Tīsūti** kuslavipākakiriyavasena tividhesu sīlavissuddhivasena suvisodhitakāyavacīpayogassa kevalam cīttasamādhānamattena mahaggatājjhānāni pavattanti, na pana kāyavacīkammānaṃ visodhanavasena, nāpi duccharitadurājavānaṃ samucchindanaṃ paṭippassambhanavasenāti vuttam **“virativajjita”**ti. **Paccekevāti** viṣuṃ viṣuṃyeva. **Pannarasasūti** rūpāvacaravasena tīsu, āruppavasena dvādasasūti pannarasasu. **Appamaññāyo na labbhanīti** ettha kāraṇam vuttameva.

Mahaggatācittasaṅghanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarasobhanacittasaṅghanayavaṇṇanā

40. **Paccekevāti** ekekāyeva. Appamaññānaṃ hi sattārammaṇattā, viratīnañca vitakkamitabbavattavisayattā natthi tāsam ekacittuppāde sambhavoti lokiyaviratīnaṃ ekantakusalasabhāvattā natthi abyākatesu sambhavoti vuttam **“virativajjita”**ti. Tenāha **“pañca sikkhāpadā kusalyevā”**ti (vibha. 715). Itarathā saddhāsatiādayo viya **“siyā kusalā, siyā abyākatā”**ti vadeyya. Phalassa pana maggaṃ paṭipattibimbabhūtattā, duccharitadurājavānaṃ paṭippassambhanato ca na lokuttaraviratīnaṃ ekantakusalatā yuttāti tāsam tattha aggahaṇam. Kāmāvacaravipākānaṃpi ekantaparittārammaṇattā, appamaññānañca sattārammaṇattā, viratīnaṃpi ekantakusalatā vuttam **“appamaññāviratīvajjita”**ti.

Nanu ca paññattādiārammaṇānaṃpi kāmāvacarakusalānaṃ hotīti tassa vipākenāpi kusalasādisārammaṇaṃ bhavitabbaṃ yathā tam mahaggatalokuttaravipākehi? Nayidamevaṃ, kāmatāṇhādhānaṃ phalabhūtattā. Yathā hi dāsīyā putto mātara icchitam kāmam asakkonto sāmikeneva icchiticchitam karoti, evaṃ kāmatāṇhāyattatāya dāsīsādisassa kāmāvacarakammassa vipākabhūtānaṃ tena gahitārammaṇam aggahetvā kāmatāṇhārammaṇameva gaṇhātīti. **Dvādasadhāti** kuslavipākakiriyābhedesu paccekaṃ cattāro cattāro dukkāti katvā tīsu dvādasadhā.

42. Idāni imesu paṭhamajjhānikādīhi dutiyajjhānikādīnaṃ bhedakaradhamme dassetuṃ **“anuttare jhānadhammā”**tyādi vuttam. **Anuttare** cīte vitakkavicārapītisukhavasena **jhānadhammā visesakā** bhedakā. **Majjhime** mahaggate appamaññā, jhānadhammā ca. **Parittesu** kāmāvacaresu viratī, nānapīti ca appamaññā ca visesakā, tattha **viratī** kusalehi vipākakiriyānaṃ visesakā, **appamaññā** kusalakiriyehi vipākānaṃ, **nānapīti** pana tīsu

pathamayugalādīhi dutiyayugalādīnanti dattḥabbam.

Kāmāvacarasobhanacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacittasaṅgahanayavaṇṇanā

44. **Dutiye asaṅkhāriketi** dīṭṭhivippayutte asaṅkhārike lobhamānena tatheva aññasamānā, akusalasādhāraṇā ca ekūnavīsati dhammāti sambandho.

45. **Tatiyeti** upekkhāsahagatadīṭṭhisampayutte asaṅkhārike.

46. **Catuttheti** dīṭṭhivippayutte asaṅkhārike.

47. **Issāmacchariyakukkuccāni panettha paccameva yojetabbāni** bhinnārammaṇattāyevāti adhippāyo.

50. Adhimokkassa nicchayākārapavattito dveḥkhasabhāve vicikicchācīte sambhavo natthīti “**adhimokkhavirahitā**”ti vuttaṃ.

51. Ekūnavīsati paṭhamadutiyaasaṅkhārikesu, aṭṭhārasa tatiyacatutthaasaṅkhārikesu, vīsa pañcame asaṅkhārike, ekavīsa paṭhamadutiyaasaṅkhārikesu, vīsati tatiyacatutthaasaṅkhārikesu, dvāvīsa pañcame asaṅkhārike, pannarasa momūhadvayeti evaṃ akusale sattadhā ṭhītīti yojanā.

52. **Sādhāraṇāti** akusalānaṃ sabbesameva sādhāraṇabhūtā **cattāro samānā ca** chandapītiadhimokkhavajjitā aññasamānā apare dasāti ete cuddasa dhammā sabbākusalayoginoti pavuccantīti yojanā.

Akusalacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ahetukacittasaṅgahanayavaṇṇanā

54. “**Tathā**”ti iminā aññasamāne paccāmasati.

56. Manoviññādhātuyā viya viṣiṭṭhamananakiccāyogato mananamattā dhātūti **manodhātu**. **Ahetukapaṭisaṅghiyugaḷeti** upekkhāsantīraṇadvaye.

58. Dvādasa hasanacīte, ekādasa voṭṭhabbanasukhasantīraṇesu, dasa manodhātuttikāhetukapaṭisaṅghiyugaḷavasena pañcasu, satta dvipaṇcaviññāpesūti aṭṭhārasāhetukesu cittuppādesu saṅgaho catubbidho hotīti yojanā.

59. **Tettiṃsavidhasaṅgahoti** anuttare pañca, tathā mahaggate, kāmāvacarasobhane dvādasa, akusale satta, ahetuke cattārotti tetttiṃsavidhasaṅgaho.

60. **Itthaṃ** yathāvuttanayena **cittāviyuttānaṃ** cetasikānaṃ cittaparicchedavasena vuttaṃ **sampayogaṇca** cetasikarāsiṃparicchedavasena vuttaṃ **saṅgahaṇca** ṇātvā **yathāyogaṃ cittena samaṃ bhedaṃ uddise** “sabbacittasādhāraṇā tāva satta ekūnanavuticittesu uppañjanato paccemaṃ ekūnanavutivīdhā, pakīṇakesu vitakko pañcapaññāsacittesu uppañjanato pañcapaññāsavidho”tyādinā katheyvāti attho.

Ahetukacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Cetasikaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pakiṇṇakaparicchedavaṇṇanā

1. Idāni yathāvuttānaṃ cittacetasikānaṃ vedanādivibhāgato, taṃtaṃvedanādibhedabhinnacittuppādavibhāgato ca pakīṇakasāṅgahaṃ dassetuṃ “**sampayuttā yathāyoga**”ntyādi āradḍham. Yathāyogaṃ sampayuttā cittacetasikā dhammā **sabhāvato** attano attano sabhāvavasena ekūnanavutivīdhampi cittam ārammaṇavijānanasabhāvāsamaññena ekavidham, sabbacittasādhāraṇo phasso phusanasabhāvena ekavidhotyādinā **tepaññāsa** honti.

2. Idāni tesam dhammānaṃ yathārahaṃ vedanā...pe... vatthuto **saṅgaho nāma** vedanāsaṅgahādināmako pakīṇakasāṅgaho **cittuppādavaseneva** taṃtaṃvedanādibhedabhinnacittuppādānaṃ vaseneva na katthaci taṃvirahena **nīyate** upañiyate, āharīyatītyattho.

Vedanāsaṅgahavaṇṇanā

3. **Tatthāti** tesu chasu saṅgahesu. Sukhādivedanānaṃ, taṃsahagatacittuppādānaṃca vibhāgavasena saṅgaho **vedanāsaṅgaho**. Dukkhatto, sukhatto ca aññā **adukkhamasukhā** ma-kārāgamavasena. Nanu ca “dvemā, bhikkhave, vedanā sukhā dukkhā”ti (saṃ. ni. 4.267) vacanato dve eva vedanāti? Saccam, taṃ pana anavajjapakkhikam adukkhamasukham sukhavedanāyaṃ, sāvajjapakkhikaṇca dukkhavedanāyaṃ saṅgahetvā vuttaṃ. Yampi katthaci sutte “yaṃ kiñci vedayitamidametta dukkhassā”ti (saṃ. ni. 4.259) vacanaṃ, taṃ saṅkhāradukkhātāya sabbavedanānaṃ dukkhasabhāvattā vuttaṃ. Yathāha – “saṅkhārāniccatam, ānanda, mayā sandhāya bhāsitaṃ saṅkhāravipariṇāmatāṇca yaṃ kiñcivedayitamidametta dukkhassā”ti (saṃ. ni. 4.259; itivu. aṭṭha. 52). Tasmā tissoyeva vedanāti dattḥabbā. Tenāha bhagavā – “tisso imā, bhikkhave, vedanā sukhā dukkhā adukkhamasukhā cā”ti (itivu. 52-53; saṃ. ni. 4.249-251). Evaṃ tivīdhāpi panetā **indriyadesanāyaṃ** “sukhindriyaṃ dukkhindriyaṃ somanassindriyaṃ domanassindriyaṃ upekkhindriya”nti (vibha. 219) pañcadhā desitāti taṃvasenapettha vibhāgaṃ dassetuṃ “**sukhaṃ dukkha**”ntyādi vuttaṃ. Kāyikamānasikasātāsātabhedato hi sukhaṃ dukkhaṇca paccemaṃ dvidhā vibhajitvā “sukhindriyaṃ somanassindriyaṃ dukkhindriyaṃ domanassindriya”nti (vibha. 219) desitā, upekkhā pana bhedābhāvato upekkhindriyanti ekadhāva. Yathā hi sukhadukkhāni aññathā kāyassa anuggahamupaghātāṇca karonti, aññathā manaso, nevaṃ upekkhā, tasmā sā ekadhāva desitā, tenāhu porāṇā –

“Kāyikaṃ mānasam dukkham, sukhaṇcopekkhavedanā;
Ekaṃ mānasameveti, pañcadhindriyabhedato”ti. (sa. sa. 74);

Tattha iṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ **sukhaṃ**. Anīṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ **dukkhaṃ**. Sabhāvato, parikappato vā iṭṭhānubhavanalakkhaṇaṃ **somanassaṃ**. Tathā anīṭṭhānubhavanalakkhaṇaṃ **domanassaṃ**. Majjhāttānubhavanalakkhaṇā **upekkhā**.

5. **Catucattāḷisa** paccekamaṃ lokiyalokuttarabhedena ekādasavidhattā.

7. **Sesānīti** sukhadukkhasomanassadomanassasahagatēhi avasesāni akusalato cha, ahetukato cuddasa, kāmāvacarasobhanato dvādasa, pañcamajjhānikāni tevīsāti sabbānipi **pañcapaññāsa**.

Vedanāsaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Hetusaṅgahavaṇṇanā

10. Lobhādihetūnaṃ vibhāgavasena, taṃsāmpayuttavasena ca saṅgaho **hetusaṅgaho**. Hetavo nāma chabbidhā bhavanti sambandho. Hetubhāvo pana nesamā sampayuttānaṃ suppatitṭhitabhāvasādhanasankhāto mūlabhāvo. Laddhahetupaccayā hi dhammā virulhamūlā viya pādapaṃ thirā honti, na ahetukā viya jalatale sevālasadisā. Evañca katvā ete mūlasadisatāya “mūlān”ti ca vuccanti. Apare pana “kusalādīnaṃ kusalādībhāvasādhanamā hetubhāvo”ti vadanti, evaṃ sati hetūnaṃ attano kusalādībhāvasādhanā añño hetu maggitabbo siyā. Atha sesasāmpayuttahetupaṭibaddho tesamā kusalādībhāvo, evampi momūhacittasāmpayuttassa hetuno akusalabhāvo appaṭibaddho siyā. Atha tassa sabhāvato akusalabhāvopi siyā, evaṃ sati sesahetūnampi sabhāvato kusalādībhāvoti tesamā viya sampayuttadhammānampi so hetupaṭibaddho na siyā. Yadi ca hetupaṭibaddho kusalādībhāvo, tadā ahetukānaṃ abyākatabhāvo na siyāti alamatinippiḷānena. Kusalādībhāvo pana kusalākusalānaṃ yonisoayonisomanasikārapaṭibaddho. Yathāha – “yoniso, bhikkhave, manasikaroto anuppānā ceva kusalā dhammā uppajjanti, uppānā ca kusalā dhammā abhivaḍḍhanti”tyādi (a. ni. 1.67), abyākātānaṃ pana abyākatabhāvo niranusayasantānappaṭibaddho kammaappaṭibaddho avipākabhāvappaṭibaddho cāti daṭṭhabbam.

16. Idāni hetūnaṃ jātibhedamā dassetuṃ “**lobho doso cā**”tyādi vuttam.

Hetusaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kiccasaṅgahavaṇṇanā

18. Paṭisaṅghānaṃ kiccānaṃ vibhāgavasena, taṃkiccavantaṅgaṃ paricchedavasena saṅgaho **kiccasaṅgaho**. Bhavato bhavassa paṭisaṅghānaṃ **paṭisaṅghakiccā**. Avicchedappavattihetubhāvena bhavassa aṅgabhāvo **bhavaṅgakiccā**. **Āvajjanakiccā**ni hetṭhā vuttavacanathānūsarena yathārahaṃ yojetabbāni. Ārammaṇe taṃtaṃkiccāsādhanavasena anekakkhattuṃ, ekakkhattuṃ vā javamānassa viya pavatti **javanakiccā**. Taṃtaṃjavānaggahitārammaṇassa ārammaṇakaraṇamā **tadārammaṇakiccā**. Nibbattabhavato parigalhanamā **cutikiccā**.

19. Imāni pana kiccāni thānavasena pākātāni hontīti taṃ dāni pabhedato dassetuṃ “**paṭisaṅghī**”tyādi vuttam, tattha paṭisaṅghiyā thānamā **paṭisaṅghīthānam**. Kāmaṃ paṭisaṅghivinimuttamā thānamā nāma natthi, sukhaggahaṇatthamā pana “silāputtakassa sarīra”ntyādisu viya abhedepi bhedaparikkappānāti daṭṭhabbam. Evaṃ sesesupi. Dassanādīnaṃ pañcānaṃ viññānaṃ thānamā **pañcaviññāṇathānam**. Ādi-saddena sampāṭicchanathānādīnaṃ saṅgaho.

Tattha cutibhavaṅgānaṃ antarā **paṭisaṅghīthānam**. Paṭisaṅghīāvajjanānaṃ, javanāvajjanānaṃ, tadārammaṇāvajjanānaṃ, voṭṭhabbanāvajjanānaṃ, kadāci javanacutīnaṃ, tadārammaṇacutīnaṃ antarā **bhavaṅgathānam**. Bhavaṅgapañcaviññānaṃ, bhavaṅgajavanānaṃ antarā **āvajjanathānam**. Pañcadvārāvajjanasampāṭicchanānamantarā **pañcaviññāṇathānam**. Pañcaviññānasantīraṇānamantarā **sampāṭicchanathānam**. Sampāṭicchanavoṭṭhabbanānamantarā **santīraṇathānam**. Santīraṇajavanānaṃ, santīraṇabhavaṅgānaṃ antarā **voṭṭhabbanathānam**. Voṭṭhabbanatadārammaṇānaṃ, voṭṭhabbanabhavaṅgānaṃ, voṭṭhabbanacutīnaṃ, manodvārāvajjanatadārammaṇānaṃ, manodvārāvajjanabhavaṅgānaṃ, manodvārāvajjanacutīnaṃ antarā **javanathānam**. Javanabhavaṅgānaṃ, javanacutīnaṃ antarā **tadārammaṇathānam**. Javanapaṭisaṅghīnaṃ, tadārammaṇapaṭisaṅghīnaṃ, bhavaṅgapaṭisaṅghīnaṃ vā antarā **cutīthānam** nāma.

20. **Dve upekkhāsahagatasantīraṇāni** sukhāsantīraṇassa paṭisaṅghivasappavattibhāvābhavatoti adhippāyo. Evañca katvā **paṭṭhāne** “upekkhāsahagatamā dhammamā paṭicca upekkhāsahagato dhammo uppajjati na hetupaccayā”ti (paṭṭhā. 4.13.179) evamāgatassa upekkhāsahagatapadassa vibhaṅge “ahetukamā upekkhāsahagatamā ekamā khandhamā paṭicca dve khandhā, dve khandhe paṭicca eko khandho”ti (paṭṭhā. 4.13.179) evamā pavattipaṭisaṅghivasena paṭiccanayo uddhaṭo, pītisāhagatasukhasahagatapadavibhaṅge pana “ahetukamā pītisāhagatamā ekamā khandhamā paṭiccatayo khandhā...pe... dve khandhā. Ahetukamā sukhāsahagatamā ekamā khandhamā paṭicca dve khandhā...pe... eko khandho”ti (paṭṭhā. 4.13.144, 167) pavattivaseneva uddhaṭo, na pana “ahetukapaṭisaṅghikkhaṇe”tyādinā paṭisaṅghivasena, tasmā yathādharmasāse avacanampi abhāveva dīpetīti na tassa paṭisaṅghivasena pavatti atthi. Yattha pana labbhamānassapi kassaci avacanamā, tattha kāraṇamā upari āvi bhavissati.

25. Manodvārāvajjanassa paritīrammaṇe dvattikkhattuṃ pavattamānassapi natthi javanakiccānaṃ tassa ārammaṇarasānubhavanābhavatoti vuttamā “**āvajjanadvayavajjīti**”ti. Evañca katvā vuttamā **aṭṭhakathāyam** “javānaṭṭhāne thatvā”ti (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā). Itarathā “javānamā hutvā”ti vattabbamā siyāti. **Kusalākusalaphalākiriya**cittānīti ekavīsati lokiyalokuttarakusalāni, dvādasa akusalāni, cattāri lokuttaraphalācittāni, aṭṭhārasa tebhūmakiriya-cittāni. Ekacittakkaṇānikampi hi lokuttaramāggādikamā taṃsābhāvavantaṅgānaṃ javanakiccānaṃ nāma, yathā ekegagocaravisayampi sabbāññūtaññānaṃ sakalavisayāvabodhanasāmatthiyayogato na kadāci taṃnāmaṃ vijahatīti.

27. Evaṃ kiccābhedenā vuttāneva yathāsakamā labbhamānakiccāganānavasena sampiṇḍetvā dassetuṃ “**tesu panā**”tyādi vuttam.

33. Paṭisaṅghādayo cittuppādā **nāmakiccābhedenā** paṭisaṅghādīnaṃ nāmānaṃ, kiccānaṃ bhedenā, atha vā **paṭisaṅghādayo nāma** tannāmā cā cittuppādā paṭisaṅghādīnaṃ kiccānaṃ bhedenā cuddasa, thānābhedenā paṭisaṅghādīnaṃyeva thānānaṃ bhedenā dasadhā pakāsītīti yojanā. Ekakiccāthānadvikicāṭhānatikicāṭhānacatukicāṭhānapañcācāṭhānāni cā cittāni yathākkamamā aṭṭhasaṭṭhi, tathā dve ca nava ca aṭṭha ca dve cāti niddisēti sambandho.

Kiccasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dvārasaṅgahavaṇṇanā

35. Dvārānaṃ, dvārappavattacittānaṃ paricchedavasena saṅgaho **dvārasaṅgaho**. Āvajjanādīnaṃ arūpadhammānaṃ pavattimukhabhāvato dvārāni viyāti **dvārāni**.

36. **Cakkhumevāti** pasādācakkhumeva.

37. Āvajjanādīnaṃ manānaṃ, manoyeva vā dvāranti **manodvāram**. **Bhavaṅgānti** āvajjanānantaramā bhavaṅgamā. Tenāhu porāṇā –

“Sāvajjanam bhavaṅgantu, manodvāranti vuccatī”ti;

39. **Tatthāti** tesu cakkhādivāresu cakkhudvāre chacattālīsa cittāni yathārahamuppajjantīti sambandho. Pañcadvārāvajjanamekam, cakkhuvīññāḍīni ubhayavipākavasena satta, voṭṭhabbanamekam, kāmāvacarajavanāni ca kusalākusalānirāvajjanakiriyavasena ekūnatimsa, tadārammaṇāni ca aggahitaggahaṇena aṭṭhevāti **chacattālīsa**. **Yathārahanti** iṭṭhādīrammaṇe yoniso yonisomanasikāranirānusayasantānādīnam anurūpavasena. **Sabbathāpīti** āvajjanādītadārammaṇapariyosānena sabbenapi pakārena kāmāvacarānevāti yojanā. Sabbathāpi catupaññāsa cittānīti vā sambandho. Sabbathāpi taṃtaṃdvārikavasena ṭhitāni aggahitaggahaṇena cakkhudvārikesu chacattālīsacittesu sotaviññāḍīnam catunnam yugaḷānam pakkhepena catupaññāsapīyattho.

41. Cakkhādivāresu appavattanato, manodvārasaṅkhātabhavaṅgato ārammaṇantaraggahaṇavasena appavattito ca paṭisandhādivasena pavattāni **ekūnavīsati dvāravimuttāni**.

42. Dvīpañcaviññāḍīni sakasakadvāre, chabbīsati mahaggatalokuttarajavanāni manodvāreyeva uppajjanato chaṭṭimsa cittāni yathāraham sakasakadvārānurūpaṃ **ekadvārikacittāni**.

45. Pañcadvāresu santīraṇatadārammaṇavasena, manodvāre ca tadārammaṇavasena pavattanato **chadvārikāni ceva** paṭisandhādivasappavattiyā **dvāravimuttāni ca**.

47. Pañcadvārikāni ca chadvārikāni ca **pañcachadvārikāni**. Chadvārikāni ca tāni kadāci dvāravimuttāni cāti **chadvārikavimuttāni**. Atha vā chadvārikāni ca chadvārikavimuttāni cāti **chadvārikavimuttāni** ekadesasarūpekaseso daṭṭhabbo.

Dvārasaṅgahaṇānā niṭṭhitā.

Ālambaṇasaṅgahaṇānā

48. Ārammaṇānam sarūpato, vibhāgato, tamvisayacittato ca saṅgaho **ālambaṇasaṅgaho**. Vaṇṇavikāram āpajjamaṇam rūpayati hadayaṅgatabhāvam pakāsetīti rūpaṃ, tadeva dubbalapurisena daṇḍādi viya cittacetasi kehi ālambiyāti, tāni vā āgantvā ettha ramanīti ārammaṇanti **rūpārammaṇam**. Saddiyatīti saddo, soyeva ārammaṇanti **saddārammaṇam**. Gandhayati attano vatthuṃ sūceti “idamettha atthī”ti pesuññam karontaṃ viya hoṭīti gandho, soyeva ārammaṇam **gandhārammaṇam**. Rasanti taṃ sattā assādentīti raso, soyeva ārammaṇam **rasārammaṇam**. Phusīyatīti phoṭṭhabbam, tadeva ārammaṇam **phoṭṭhabbārammaṇam**. Dhammoyeva ārammaṇam **dhammārammaṇam**.

49. **Tatthāti** tesu rūpādīrammaṇesu, **rūpamevāti** vaṇṇāyatanaṅkhātānam rūpameva. **Saddādayoti** saddāyatanaḍisāṅkhātā saddādayo, āpodhātuvaṃjitatbhūtattayasāṅkhātānam phoṭṭhabbāyatanaṅca.

50. Pañcārammaṇapasādāni ṭhapetvā sesāni soḷasa **sukhumarūpāni**.

51. **Paccuppannanti** vattamaṇam.

52. **Chabbidhampīti** rūpādīvasena chabbidhampi. Vināsābhāvato atīṭadīkālavasena navattabbattā nibbānam, paññānti ca **kālavimuttam** nāma. **Yathārahanti** kāmāvacarajavanaabhiññāsesamahaggatādījavanānam anurūpato. Kāmāvacarajavanānaṃhi hasituppādavajjānam chabbidhampi tikālikam, kālavimuttaṅca ārammaṇam hoti. Hasituppādassa tikālikameva. Tathā hissa ekantaparittārammaṇataṃ vakkhati. Dibbacakkhādivasappavattassa pana abhiññājavanassa yathāraham chabbidhampi tikālikam, kālavimuttaṅca ārammaṇam hoti. Vibhāgo panettha navamaparicchede āvi bhavissati. Sesānam pana kālavimuttam, atīṭaṅca yathārahamārammaṇam hoti.

53. Dvāra...pe... saṅkhātānam chabbidhampi ārammaṇam hoṭīti sambandho, taṃ pana nesaṃ ārammaṇam na āvajjanassa viya kenaci aggahitameva gocarabhāvam gacchati, na ca pañcadvārikajavanānam viya ekantapaccuppannam, nāpi manodvārikajavanānam viya tikālikameva, avisesena kālavimuttam vā, nāpi maraṇāsannato purimabhāgajavanānam viya kammakammanimittādivasena āgamasiddhivohāravimuttanti āha “**yathāsambhavam...pe... sammata**”nti. Tattha **yathāsambhavanti** taṃtaṃbhūmikapaṭisandhibhavaṅgacūṭīnam taṃtaṃdvārāggahitādivasena sambhavānurūpato. Kāmāvacarānaṃhi paṭisandhibhavaṅgānam tāva rūpādīpañcārammaṇam chadvārāggahitam yathāraham paccuppannamatīṭaṅca kammanimittasammataṃmārammaṇam hoti, tathā cuticittassa atīṭameva. Dhammārammaṇam pana tesam tiṇṇannampi manodvārāggahitameva atīṭam kammakammanimittasammataṃ, tathā rūpārammaṇam ekameva manodvārāggahitam ekantapaccuppannam gatinimittasammataṃti evaṃ kāmāvacarapaṭisandhādīnam yathāsambhavam chadvārāggahitam paccuppannamatīṭaṅca kammakammanimittagatinimittasammataṃmārammaṇam hoti.

Mahaggatapaṭisandhādīsu pana rūpāvacarānam, paṭhamatatiyārūppānaṅca dhammārammaṇameva manodvārāggahitam paññattibhūtam kammanimittasammataṃ, tathā dutiyacatutthārūppānam atīṭamevāti evaṃ mahaggatapaṭisandhibhavaṅgacūṭīnam manodvārāggahitam paññattibhūtam, atīṭam vā kammanimittasammataṃmeva ārammaṇam hoti.

Yebhuyena bhavantare chadvārāggahitanti bāhullena atīṭanantarabhāve maraṇāsannappavattachadvārikajavanehi gahitam. Asaṅgabhavato cutānaṃhi paṭisandhivisayassa anantarāṭīṭabhāve na kenaci dvārena gahaṇam atthīti tadevetha yebhuyaggahaṇena byabhicāritam. Kevalaṅhi kammabaleneva tesam paṭisandhiyā kammanimittādikamārammaṇam upaṭṭhāti. Tathā hi **saccasaṅkhepe** asaṅgabhavato cutassa paṭisandhinimittam pucchitvā –

“Bhavantarakatam kammaṃ, yamokāsam labhe tato;
Hoti sā sandhi teneva, upaṭṭhāpitaḡocare”ti. (sa. sa. 171) –

Kevalam kammabaleneva paṭisandhigocarassa upaṭṭhānam vuttam. Itarathā hi javanaggahitassapi ārammaṇassa kammabaleneva upaṭṭhāpiyamānattā “**tenevā**”ti sāvadhāraṇavacanassa adhippāyasuññatā āpajjeyyāti. Nanu ca tesampi paṭisandhigocarō kammabhāve kenaci dvārena javanaggahito sambhavatīti? Saccam sambhavati kammakammanimittasammato, gatinimittasammato pana sabbesampi maraṇakāleyeva upaṭṭhātīti kuto tassa kammabhāve gahaṇasambhavo. Apicettha maraṇāsannappavattajavanehi gahitameva sandhāya “**chadvārāggahita**”nti vuttam, evaṅca katvā ācariyena imasmiṃyeva adhikāre **paramatthavinicchaye** vuttam –

“Maraṇāsannasattassa, yathopaṭṭhitagocaram;
Chadvāresu tamārabha, paṭisandhi bhavantare”ti. (parama. vi. 89);

“**Paccuppanna**”ntyādīnā anāgatassa paṭisandhigocarabhāvam nivāreti. Na hi taṃ atīṭakammakammanimittāni viya anubhūtam, nāpi

paccuppannakammanimittagatinimittāni viya āpāthagatañca hotīti, kammakammanimittādīnañca sarūpaṃ sayameva vakkhati.

54. **Tesūti rūpādipaccuppannādīkammādiārammaṇesu viññānesu.** Rūpādīsu ekekaṃ ārammaṇaṃ etesanti **rūpādiekekārammaṇāni.**

55. Rūpādīkaṃ pañcavidhampi ārammaṇametassāti **rūpādīpañcārammaṇaṃ.**

56. **Sesānīti** dvipañcaviññānasampaticchanehi avasesāni ekādasa kāmāvacaravipākāni. **Sabbathāpi kāmāvacarārammaṇānīti** sabbenapi chadvārikadvārāv imuttachalārammaṇavasappavattākarena nibbattānīpi ekantakāmāvacarasabhāvachalārammaṇagocarāni. Ettha hi vipākāni tāva santīraṇādivasena rūpādīpañcārammaṇe, paṭisandhādivasena chalārammaṇasañkhāte kāmāvacarārammaṇe yeva pavattanti.

Hasanacittampi padhānasārūpaṭṭhānaṃ disvā tussantassa rūpārammaṇe, bhaṇḍabhājanatṭhāne mahāsaddaṃ sutvā “evarūpā loluppatanā me pahīnā” ti tussantassa saddārammaṇe, gandhādīhi cetiyapūjanakāle tussantassa gandhārammaṇe, rasasampannaṃ piṇḍapātaṃ sabrahmacārīhi bhājetvā paribhuñjanakāle tussantassa rasārammaṇe, ābhisamācārikavattaparipūranakāle tussantassa phoṭṭhabbārammaṇe, pubbenivāsāñānādīhi gahitakāmāvacaradhammaṃ ārabha tussantassa dhammārammaṇeti evaṃ parittadhammapariyāpannesveva chasu ārammaṇesu pavattati.

57. Dvādāsākusalatṭhānaṃ avipayuttajavanavasena vīsati cittāni attano jaḷabhāvato lokuttaradhamme ārabha pavattitūṃ na sakkontīti navavidhalokuttaradhamme vajjetvā tebhūmakāni, paññattīna ārabha pavattantīti āha “**akusalāni cevā**” tyādi. Imesu hi akusalato cattāro dīṭṭhigatasampayuttacittuppādā parittadhamme ārabha parāmasanaassādanābhīnandanakāle kāmāvacarārammaṇa, tenevākāreṇa sattavīsati mahaggaṭṭadhamme ārabha pavattiyāṃ mahaggaṭṭārammaṇā, sammutidhamme ārabha pavattiyāṃ paññattārammaṇā. Dīṭṭhivipayuttacittuppādāpi teyeva dhamme ārabha kevalaṃ assādanābhīnandanavasena pavattiyāṃ, paṭighasampayuttā ca dussanavipāṭisāravasena, vicikicchāsahagato anīṭṭhaṅgamanavasena, uddhaccasahagato vikkiphanavasena, avūpasamavasena ca pavattiyāṃ parittamahaggaṭṭapaññattārammaṇa, kusalato cattāro, kiriyato cattāroti tṭṭha nānavipayuttacittuppādā sekkhaputhujjanakhīṇāsavānaṃ asakkaccadānapaccavekkhaṇadhammassavanādīsu parittadhamme ārabha pavattikāle kāmāvacarārammaṇā, atipagaṇajjhānapaccavekkhaṇakāle mahaggaṭṭārammaṇā, kasiṇanimittādīsu parikkammādīkāle paññattārammaṇāti daṭṭhabbaṃ.

58. **Arahattamaggaphalavajjitāsabbārammaṇāni** sekkhaputhujjanasantānesveva pavattanato. Sekkhāpi hi ṭṭapetvā lokiyacittaṃ arahato maggaphalasañkhātaṃ pātipuggalikacittaṃ jānitūṃ na sakkonti anadhigatattā, tathā puthujjanādayopi sotāpinnādīnaṃ, sekkhānaṃ pana attano attano maggaphalapaccavekkhaṇesu parasantānagatamaggaphalārammaṇāya abhiññāya parikkammakāle, abhiññācitteneva maggaphalānaṃ paricchindanakāle ca attano attano samānānaṃ, heṭṭhimānañca maggaphaladhamme ārabha kusalajavanānaṃ pavattīti arahattamaggaphalasseva paṭikkhepo kato. Kāmāvacaramahaggaṭṭapaññattinibbānāni pana sekkhaputhujjanānaṃ sakkaccadānapaccavekkhaṇadhammassavanasañkhārasammasanakasiṇaparikkammādīsu taṃtadārammaṇīkabhīññānaṃ parikkammakāle, gotrabhuvodānakāle, dibbacakkhādīhi rūpavijjanādīkāle ca kusalajavanānaṃ gocarabhāvaṃ gacchanti.

59. **Sabbathāpi sabbārammaṇānīti** kāmāvacaramahaggaṭṭasabbalokuttarapaññattivasena sabbathāpi sabbārammaṇāni, na pana akusalādayo viya sappadesasabbārammaṇānītyattho. Kiriyajavanānañhi sabbāññūtaññādivasappavattiyāṃ, voṭṭhabbanassa ca taṃtampurecārikavasappavattiyāṃ na ca kiñci agocaraṃ nāma atthi.

60. Paṭhamatatiyārūpārammaṇattā **ārūpesu dutiyacattutthāni mahaggaṭṭārammaṇāni.**

61. **Sesāni...pe... paññattārammaṇānīti** pannarasa rūpāvacarāni, paṭhamatatiyārūpāni cāti ekavīsati kasiṇādīpaññattīsu pavattanato paññattārammaṇāni.

63. Tevīsatikāmāvacaravipākapañcadvārāvajjanahasnavasena pañcavīsati cittāni **paritthamhi** kāmāvacarārammaṇe yeva bhavanti. Kāmāvacarañhi mahaggaṭṭādayo upādāya mandānubhāvātāya parisamantato attamaṃ khaṇḍitaṃ viyāti **parittham**. “Cha cittāni mahaggateyevā” tyādinā sabbattha sāvadhāraṇayojanā daṭṭhabbā.

Ālambaṇasaṅghavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vatthusaṅghavaṇṇanā

64. Vatthuvibhāgato, tabbatthukacittaparicchavedasena ca saṅgho **vatthusaṅgho**. Vasanti etesu cittacetasikā tannisayattāti **vatthūni**.

65. **Tāni kāmaloke sabbānīpi labbhanti** paripuññindriyassa tattheva upalabbhanato. **Pi-saddena** pana andhabadhīrādivasena kesañci asambhavaṃ dīpeti.

66. **Ghānādittayaṃ natthi** brahmānaṃ kāmavirāgabhāvanāvasena gandharasaphoṭṭhabbesu virattatāya tabbisayappasādesupi virāgasabhāvato. Buddhadassanadhammassavanādītṭhaṃ pana cakkhusotesu avirattabhāvato cakkhādīdivayaṃ tattha upalabbhati.

67. **Arūpaloke sabbānīpi** cha vatthūni na **samvījanti** arūpīnaṃ rūpavirāgabhāvanābalena tattha sabbena sabbamaṃ rūpappavattiyā abhāvato.

68. Pañcaviññāneva nissattaniijivattṭhena dhātuyoti **pañcaviññānadhātu**.

69. Mananamattā dhātu **manodhātu**.

70. Manoyeva viṣīṭṭhavijjananakkicayogato viññānaṃ nissattaniijivattṭhena dhātu cāti **manoviññānadhātu**. Manaso viññānadhātūti vā **manoviññānadhātu**. Sā hi manoyeva anantarapaccayato sambhūyamanasoyeva anantarapaccayabhūtāti manaso sambandhiñ hoti. Santīraṇattayassa, aṭṭhamahāvīpākānaṃ, paṭighadvayassa, paṭhamamaggassa, hasituppādassa, pannarasarūpāvacarānañca vasena pavattā yathāvuttamanodhātupañcaviññānadhātūhi avasesā manoviññānadhātu sañkhātā ca timsa dhammā na kevalaṃ manodhātuyeva, tathā hadayaṃ nissāyeva pavattantīti sambandho.

Santīraṇamahāvīpākāni hi ekādasa dvārābhāvato, kiccābhāvato ca āruppe na uppajanti. Paṭighassa anīvaraṇāvattṭhassa abhāvato tamsahagataṃ cittadvayaṃ rūpalokepi natthi, pageva āruppe. Paṭhamamaggopi paratoghosapaccayābhāve sāvakanāṃ anuppajjanato, buddhapaccekebuddhānañca manussalokato aññattha anibbattanato, hasanacittañca kāyābhāvato, rūpāvacarāni arūpīnaṃ rūpavirāgabhāvanāvasena tadārammaṇesu jhānesupi virattabhāvato arūpabhava na uppajantīti sabbānīpi etāni tettiṃsa cittāni hadayaṃ nissāyeva pavattantīti.

71. Pañcarūpāvacarakusalato avasesāni dvādasa lokiyakusalāni, paṭighadvayato avasesāni dasa akusalāni, pañcadvārāvajjanahasānarūpāvacarakiriyeḥi avasesāni terasa kiriyacittāni, paṭhamamaggato avasesāni satta anuttarāni cāti imesaṃ vasena dvecattālisavidhā manoviññādhātusāṅkhātā dhammā pañcavokārabhavavasena **hadayaṃ nissāya vā**, catuvokārabhavavasena **anissāyavā** pavattanti.

73. **Kāme** bhavhe chavatthum nissitā satta viññādhātuyo, **rūpe** bhavhe tivatthum nissitā ghānaviññādhātuyavajjitā catubbidhā viññādhātuyo, **aruppe** bhavhe anissitā ekā manoviññādhātu matāti yojanā.

74. Kāmāvacaravipākapañcadvārāvajjanapaṭighadvayahasānavasena sattavīsati kāmāvacarāni, pannarasa rūpāvacarāni, paṭhamamaggoti **tecattāli**sa nissāyeva jāyare, tatoyeva avasesā rūppavipākavajjitā **dvecattāli**sa nissāya ca anissāya ca jāyare, **pākāruppā** cattāro anissitāyevāti sambandho.

Vatthusaṅghavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅghavaṇṇanāyā

Pakiṇṇakaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Vīthiparicchedavaṇṇanā

1. **Icevaṃ** yathāvuttanayena **cittuppādānaṃ** catunnaṃ khandhānaṃ **uttaraṃ** vedanāsaṅghādivibhāgato uttamaṃ pabhedasaṅghaṃ katvā puna kāmāvacarādīnaṃ tiṇṇaṃ bhūmīnaṃ, dvīhetukādīpuggalānaṃca bhedenā lakkhitaṃ ‘‘idam ettakehi paraṃ, imassa anantaraṃ ettakāni cittāni’’ti evaṃ pubbāparacittēhi niyāmitaṃ paṭisandhipavattīsu cittuppādānaṃ **pavattisaṅghaṃ nāma** tannāmakam saṅghaṃ yathāsambhavato samāsena pavakkhāmīti yojanā.

2. Vatthudvārāmaṇṇasaṅghā heṭṭhā kathitāpi paripuṇṇaṃ katvā pavattisaṅghaṃ dassetuṃ puna nikkhittā.

3. Visayānaṃ dvāresu, visayesu ca cittānaṃ pavatti **visayappavatti**.

4. **Tatthāti** tesu chasu chakkesu.

Vīthichakkavaṇṇanā

6. ‘‘Cakkhuvāre pavattā vīthi cittaparamparā cakkhuvārāvīthi’’tyādīnā dvāravasena, ‘‘cakkhuvīññāsaṃbandhinī vīthi tena saha ekārammaṇekadvārikatāya saharāṇabhāvato cakkhuvīññānavīthi’’tyādīnā viññānavasena vā vīthīnaṃ nāma yojanā kātābbāti dassetuṃ ‘‘**cakkhuvārāvīthi**’’tyādi vuttam.

Vīthichakkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vīthibhedavaṇṇanā

7. ‘‘**Atimahanta**’’ntyādīsu ekacittakkhaṇātītaṃ hutvā āpāthāgataṃ soḷasacittakkhaṇāyukaṃ **atimahantaṃ** nāma. Dviticittakkhaṇātītaṃ hutvā pannarasacuddasacittakkhaṇāyukaṃ **mahantaṃ** nāma. Catucittakkhaṇato paṭṭhāya yāva navacittakkhaṇātītaṃ hutvā terasacittakkhaṇato paṭṭhāya yāva aṭṭhacittakkhaṇāyutaṃ **parittaṃ** nāma. Dasacittakkhaṇato paṭṭhāya yāva pannarasacittakkhaṇātītaṃ hutvā sattacittakkhaṇato paṭṭhāya yāva dvicittakkhaṇāyukaṃ **atiparittaṃ** nāma. Evaṃca katvā vakkhati ‘‘ekacittakkhaṇātītanī’’tyādi. **Vibhūtaṃ** pākātaṃ. **Avibhūtaṃ** apākātaṃ.

Vīthibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcadvārāvīthivaṇṇanā

8. **Kathanti** kena pakārena atimahantādivasena visayavavattānanti pucchitvā cittakkhaṇavasena taṃ pakāsetuṃ ‘‘**uppādaṭṭhi**’’tyādi āradham. Uppajjanam **uppādo**, attapaṭilābho. Bhañjanam **bhaṅgo**, sarūpavināso. Ubhinnaṃ vemajje bhaṅgābhimukhappavatti **ṭhiti** nāma. Keci pana cittassa ṭhitikkhaṇaṃ paṭisedhenti. Ayañhi nesaṃ adhippāyo – **cittayama**ke (vibha. mūlaṭī. 20) pakiṇṇakakathavaṇṇanā; yama. 2.cittayamaka.81, 102) ‘‘uppannaṃ uppajjamāna’’nti evamādi padānaṃ vibhaṅge ‘‘bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ, no ca uppajjamānaṃ, uppādakkaṇe uppannaṃceva uppajjamānaṃcā’’tyādīnā (yama. 2.cittayamaka.81, 102) bhaṅguppādāva kathitā, na ṭhitikkhaṇo. Yadi ca cittassa ṭhitikkhaṇopi atthi, ‘‘ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe cā’’ti vattabbaṃ siyā. Atha matam ‘‘uppādo paññāyati, vayo paññāyati, ṭhitassa aññathattaṃ paññāyati (a. ni. 3.47) suttantapaṭṭhato ṭhitikkhaṇo atthi’’ti, tatthapi ekasmiṃ dhamme aññathattassa anuppajjanato, paññānavacanato ca pabandhaṭṭhiyeva adhippetā, na ca khaṇaṭṭhi, na ca abhidhamme labbhāmānassa avacane kāraṇam atthi, tasmā yathādharmasāsane avacanampi abhāvameva dīpeṭīti. Tattha vuccate yatheva hi ekadharmādhārābhāvepi uppādbhaṅgānaṃ añño uppādakkaṇo, añño bhaṅgakkhaṇo uppādvatthāya bhinnā bhaṅgāvatthā icchitā. Itarathā hi ‘‘aññoyeva dhammo uppajjati, añño nirujjhati’’ti āpajjeyya, evameva uppādbhaṅgāvatthāhi bhinnā bhaṅgābhimukhāvatthāpi icchitabbā, sā ṭhiti nāma. **Pāliyaṃ** pana veneyyajjhāsāyānurodhato nayadassanavasena sā na vuttā. Abhidhammasānāpi hi kadāci veneyyajjhāsāyānurodhena pavattati, yathā rūpassa uppādo upacayo santatīti dvidhā bhinditvā desito, **sutte ca** ‘‘tīnīmāni, bhikkhave, saṅkhatassa saṅkhatalakkhaṇāni. Katamāni tīni? Uppādo paññāyati, vayo paññāyati, ṭhitassa aññathattaṃ paññāyati’’ti evaṃ saṅkhatadhammasseva lakkhaṇadassanattaṃ uppādādīnaṃ vuttattā na sakkā pabandhassa paññātibhāvassa asaṅkhatassa ṭhiti tattha vuttatī viññātuṃ. Upasaggassa ca dhātuvattheyeva pavattanato ‘‘paññāyati’’ti etassa viññāyati attho. Tasmā na ettāvataṃ cittassa ṭhitikkhaṇo paṭibāhituṃ yuttoti suvuttametam ‘‘uppādaṭṭhitibhaṅgavasena’’ti. Evaṃca katvā vuttam **aṭṭhakathāyampi** ‘‘ekakassa uppādaṭṭhitibhaṅgavasena tayo tayo khaṇā’’ti (vibha. aṭṭha. 26) pakiṇṇakakathā).

9. Arūpaṃ lahupariṇāmaṃ, rūpaṃ garupariṇāmaṃ gāhakaḡaḡhetabbabhāvassa tamtamkhaṇavasena uppajjanatoti āha ‘‘**tāni**’’tyādi. **Tānīti** tādisāni. Sattarasannaṃ cittānaṃ khaṇāni viya khaṇāni **sattarasacittakkhaṇāni**, tāni cittakkhaṇāni sattarasatī vā sambandho. Visuṃ visuṃ pana ekapaññāsa cittakkhaṇāni honti. **Rūpadhammānanti** viññātilakkhaṇarūpavajjanam rūpadhammānaṃ. Viññātidvayañhi ekacittakkhaṇāyukaṃ. Tatthā hi tam cittānuparivattidhammesu vuttam. Lakkhaṇarūpesu ca jāti ceva aniccatā ca cittassa uppādbhaṅgakkhaṇehi samānāyukā, jaratā pana ekūnapaññāsacittakkhaṇāyukā. Evaṃca katvā vadanti –

‘‘Tāṃ sattarasacittāyū, vinā viññātilakkhaṇa’’nti (sa. sa. 60);

Keci (vibha. mūlaṭī. 20) pana ‘‘**pañcasamuppādaṭṭhakathāyampi** ‘ettāvataṃ ekādasa cittakkhaṇā atīti honti, athāvasesapañcaccittakkhaṇāyuke’’ti (visuddhi. 2.623; vibha. aṭṭha. 227) vacanato soḷasacittakkhaṇāni rūpadhammānamāyū. Uppajjamānameva hi rūpaṃ bhavaṅgacalanassa paccayo hotī’’ti

vadanti, tayidamasāram ‘‘paṭisandhicittena sahuppannam kammajarūpaṃ tato paṭṭhāya sattarasamena saddhīm nirujjhati, paṭisandhicittassa thitikkhaṇe uppannam aṭṭhārasamassa uppādakkhaṇe nirujjhati’’ tyādinā (vibha. aṭṭha. 26 pakinnakakathā) **aṭṭhakathāyameva** sattarasacittakkhaṇassa āgatattā. Yattha pana soḷasacittakkhaṇeṇa paññāyanti, tattha cittappavattiyā paccayabhāvavogyakkhaṇavasena nayo nīto. Heṭṭhimakotiṇyā hi ekacittakkhaṇampi atikkantasveva rūpassa āpāthāgamanasāmatthiyanti alamativitthārena.

10. Ekacittassa khaṇaṃ viya khaṇaṃ ekacittakkhaṇaṃ, taṃ atītaṃ etesaṃ, etāni vā taṃ atītānīti ekacittakkhaṇaṭṭhāni. Āpāthamāgacchantīti rūpasaddārammaṇāni sakasakaṭṭhāne ṭhatvāva gocarabhāvaṃ gacchantīti ābhogaṇurūpaṃ anekakalāpagaṭāni āpāthamāgacchantīti, sesāni pana ghānādinissayesu allīnāneva viññānuppattikāraṇānīti ekekakalāpagaṭānīpi. Ekekakalāpagaṭāpi hi pasādā viññāṇassa ādhārabhāvaṃ gacchantīti, te pana bhavaṅgacalanassa anantarapaccayabhūtena bhavaṅgena saddhīm uppannā. ‘‘Āvajjanena saddhīm uppannā’’ti apare.

Dvikkhattum bhavaṅge calitēti visadisaviññānuppattihetubhāvasaṅkhātābhavaṅgacalanavasena purimaggahitārammaṇasmiṃyeva dvikkhattum bhavaṅge pavatte. Pañcasu hi pasādesu yogyadesāvathānavasena ārammaṇe ghaṭṭite pasādaghaṭṭanānubhāvena bhavaṅgasantati vocchijjāmānā sahasā anocchijjivā yathā vegena dhāvanto ṭhātukāropi puriso ekadvipadvāre atikkamivāva tiṭṭhati, evaṃ dvikkhattum uppajjivāva occhijjati. Tattha paṭhamacittam bhavaṅgasantatiṃ cāleṇam viya uppajjati **bhavaṅgacalanam**, dutiyam tassa occhijjanākārena uppajjanato **bhavaṅgupacchedoti** voharanti. Idha pana avisesena vuttam ‘‘dvikkhattum bhavaṅge calite’’ti.

Nanu ca rūpādīnā pasāde ghaṭṭite tannissitasveva calanam yuttam, katham pana hadayavatthunissitasveva bhavaṅgassāti? Santativasena ekābaddhattā. Yathā hi bheriyā ekasmiṃ tale ṭhitasakkarāya makkhikāya nisinnāya aparasmiṃ tale daṇḍādīnā paḥaṭe anukkamena bhericammavarattādīnam calanena sakkarāya calitāya makkhikāya uppattivā gamanam hoti, evameva rūpādīnā pasāde ghaṭṭite tannissayesu mahābhūtesu calitesu anukkamena taṃsambandhānam sesarūpanampi calanena hadayavatthumhi calite tannissitasveva bhavaṅgassa calanākārena pavatti hoti. Vuttañca –

‘‘Ghaṭṭite aññavatthumhi, aññanissitakampanam;
Ekābaddhena hotti, sakkaropamāyā vade’’ti. (sa. sa. 176);

Bhavaṅgasotanti bhavaṅgappavāhaṃ. Āvajjantanti ‘‘kiṃ nāmeta’’nti vadantaṃ viya ābhogaṃ kurumānaṃ. **Pasantanti** paccakkhato pekkhantaṃ. Nanu ca ‘‘cakkhunā rūpaṃ disvā’’ti (dī. ni. 1.213; a. ni. 3.62; vibha. 517) vacanato cakkhundriyameva dassanakiccaṃ sādēti, na viññānti? Nayidamevaṃ, rūpassa andhabhāvena rūpadassane asamatthabhāvato. Yadi ca taṃ rūpaṃ passati, tathā sati aññaviññāṇasamaṅginopi rūpadassanappassaṅgo siyā. Yadi evaṃ viññāṇassa taṃ kiccaṃ sādēti, viññāṇassa appaṭibandhattā antararūpassapi dassanam siyā. Hotu antaritassapi dassanam, yassa phalīkāditirohitassa ālokaṭṭibandho natthi, yassa pana kuṭṭadiantaritasva alokaṭṭibandho atthi. Tattha paccayābhāvato viññāṇam nuppajjati na tassa cakkhuvīññāṇena gahaṇam hoti. ‘‘Cakkhunā’’ti panettha tena dvārena karaṇabhūtenāti adhippāyo. Atha vā nissitakiriyā nissayappaṭibaddhā vuttā yathā ‘‘mañcā ukkuṭṭhim karonti’’ti.

Sampaṭicchantanti tameva rūpaṃ paṭiggaṇhantaṃ viya. **Santirayamānanti** tameva rūpaṃ vīmaṃsantaṃ viya. **Vavatthapentanti** tameva rūpaṃ suṭṭhu sallakkhantaṃ viya. Yonisomanasikārādivasena laddho paccayo etenāti **laddhapaccayam**. Yam kiñci javananti sambandho. Mucchāmarāṇāsannakālesu ca chappañcapi javanāni pavattantīti āha ‘‘**yebhuyena**’’ti. **Javanānubandhānti** paṭisotagāminīvaṃ nadīsoto viya kiñci kālāṃ javanam anugāṭāni. Tassa javanassa ārammaṇam ārammaṇametesanti tadārammaṇāni ‘‘brahmāsaro’’tyādisu viya majjhepadalopavasena, tadārammaṇāni ca tāni pakāni cāti **tadārammaṇapakāni**. **Yathārahanti** ārammaṇajavanasattānurūpaṃ. Tathā pavattim pana sayameva pakāsāyissati, **bhavaṅgapātōti** vīthiccittavasena appavattitvā cittassa bhavaṅgapātō viya, bhavaṅgavasena uppattīti vuttam hoti. Ettha ca vīthiccittappavattiyā sukhaḅgahaṇattham ambopamādikam āharanti, tatrīdam ambopamāmatam (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) – eko kira puriso phalītambarukkhamūle sāsisaṃ pārupitvā niddāyānto āsanne patitassa ekassa ambapthalassa saddena pabujjhitvā sīsato vattham apānetvā cakkhum ummīletvā disvā ca taṃ gahetvā madditvā upasiṅghitvā pakkabhāvaṃ ṇatvā paribhūñjitvā mukhagatam saha semhena ajjoharitvā puna tattheva niddāyati. Tattha purisassa niddāyanakālo viya bhavaṅgakālo, phalassa patitakālo viya ārammaṇassa pasādaghaṭṭanakālo, tassa saddena pabuddhakālo viya āvajjanakālo, ummīletvā olokītakālo viya cakkhuvīññāṇappavattikālo, gahitakālo viya sampaṭicchanaṅkālo, maddanaṅkālo viya santīraṅkālo, upasiṅghanaṅkālo viya voṭṭhabbanakālo, paribhogakālo viya javanakālo, mukhagatam saha semhena ajjoharaṅkālo viya tadārammaṇakālo, puna niddāyanakālo viya puna bhavaṅgakālo.

Imāya ca upamāya kiṃ dīpitam hoti? Ārammaṇassa pasādaghaṭṭanameva kiccaṃ, āvajjanassa visayābhujanameva, cakkhuvīññāṇassa dassanamattameva, sampaṭicchanaṅkāle paṭiggaṇhānādimmattameva, javanasveva pana ārammaṇasānubhavanam, tadārammaṇassa ca tena anubhūtasveva anubhavananti evaṃ kiccavasena dhammānaṃ aññamaññam asaṃkiṇṇatā dīpitā hoti. Evaṃ pavattimānaṃ pana cittaṃ ‘‘āvajjanam nāma hutvā bhavaṅganantaram hoti, tvam dassanādisu aññataram hutvā āvajjanānantara’’ntyādinā niyuñjake kārake asatipi utubjaniyamādi (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) viya cittaniyamavaseneva pavattatīti vedītabbam.

11. Ettāvatā sattarasa cittakkhaṇāni pariṇentīti sambandho.

12. Appahontāṭṭakanti appahontaṃ hutvā atītam. **Natthi tadārammaṇuppādōti** cuddasacittakkhaṇāyuke tāva ārammaṇassa niruddhattāva tadārammaṇam nuppajjati. Na hi ekavīthiyam kesuci paccuppannārammaṇesu kānīci atītārammaṇāni honti. Pannarasacittakkhaṇāyukesupi javanuppattito paraṃ ekameva cittakkhaṇam avasiṭṭhanti dvikkhattum tadārammaṇuppattiyā appahonakabhāvato natthi dutiyatadārammaṇassa uppattīti paṭhamampi nuppajjati. Dvikkhattumeva hi tadārammaṇuppattī **pālijyam** niyamitā cittappavattigāṇanāyam sabbavāresu ‘‘tadārammaṇāni dve’’ti (vibha. aṭṭha. 227) dvīnameva cittavāraṇam āgatattā. Yam pana **paramatthavinicchaye** vuttam –

‘‘Sakim dve vā tadālabam, sakimāvajjanādayo’’ti (parama. vi. 116), taṃ majjhimabhāṇakamatānusārena vuttanti daṭṭhabbam. Yasmā pana majjhimabhāṇakānaṃ vādo heṭṭhā vuttapālijyā asamsandanato **sammohavinodanīyam** (vibha. aṭṭha. 227) paṭikkhittova, tasmā ācariyenapi attanā anadhippetattāyeva idha ceva nāmarūparicchede ca sakim tadārammaṇuppattī na vuttā.

13. Voṭṭhabbanuppādato paraṃ chacittakkhaṇāvāsīṭṭhāyukampi ārammaṇam appāyukabhāvena paridubbalaṭṭā javanuppattiyā paccayo na hoti. Javanañhi uppajjāmānaṃ niyameṇa sattacittakkhaṇāyukeveva uppajjati adhippāyenaṇā **‘‘javanampi anuppajjivā’’**ti. Hetumhi cāyam tvāpaccayo, javanassapi anuppattiyāti attho. Itarathā hi aparakālakiriyāya samānakattukatā na labbhati. **Dvattikkhattuntī** dvikkhattum vā tikkhattum vā. Keci pana ‘‘tikkhattu’’nti idam vacanasīṭṭhatāmatappayojana’’nti vadanti, taṃ pana tesam abhinivesamattam. Na hi ‘‘dvikkhattum voṭṭhabbanameva parivattatī’’ti vuttepi vacanassa asīṭṭhabhāvo atthi, na ca tikkhattum pavattiyā bādhakam kiñci vacanam aṭṭhakathādisu atthi. Evañca katvā tattha tattha sīhalasamvaṇṇanākārāpi ‘‘dvikkhattum vā tikkhattum vā’’iceva vaṇṇenti. **Voṭṭhabbanameva parivattatīti** voṭṭhabbanameva punappunam uppajjati. Taṃ pana appatvā antarā cakkhuvīññāṇādisu ṭhatvā cittappavattiyā nivattanam natthi.

Ānandācariyo panettha (dha. sa. mūlaṭṭi. 498 vipākuddhārakathāvaṇṇanā) ‘‘āvajjanā kusalākusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.417) āvajjanāya kusalākusalānaṃ anantarapaccayabhāvassa vuttattā voṭṭhabbanāvajjanānañca atthantarābhāvato sati uppattiyam voṭṭhabbanam kānāvācarakusalākusalakiriyājavānaṇam ekantato anantarapaccayabhāveneva pavatteyya, no aññatāni mucchākālādisu mandbhūtevegatāya javanapāripūriyā paritārammaṇam niyamitabbam, na voṭṭhabbanassa dvattikkhattum pavattiyāti dīpeti. Kiñcāpi evam dīpeti, tihetukavipākāni pana anantarapaccayabhāvena vuttāneva. Khīṇāsavānaṃ cutivasena pavattāni na kassaci anantarapaccayabhāvaṃ gacchantīti tāni viya voṭṭhabbanampi

paccayavekallato kusalākusalādīnaṃ anantarapaccayo na hoṭīti na na sakkā vuttuṃ, tasmā **aṭṭhakathāsu** āgatanayenevettha parittārammaṇaṃ niyamitanti.

14. Natthi vīthiccittuppādo uparimakoṭiyā sattacittakkhaṇāyukassapi dvattikkhattuṃ voṭṭhabbanuppattiyā appahonakabhāvato vīthiccittānaṃ uppādo natthi, bhavaṅgapātova hoṭīti adhippāyo. Bhavaṅgacalanamevāti avadhāranaphalaṃ dassetuṃ “natthi vīthiccittuppādo”ti vuttam. Apare pana “natthi bhavaṅgupacchedo”ti avadhāranaphalaṃ dassenti, taṃ pana vīthiccittuppādebhāvavacaneneva siddhaṃ. Sati hi vīthiccittuppāde bhavaṅgaṃ upacchijjati. Bhavaṅgupacchedanāmena pana heṭṭhāpi visuṃ avuttattā idha avisesena vuttam.

15. Sabbaso vīthiccittuppattiyā abhāvato pacchimavārovidhamoghavārasena vutto, aññattha (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) pana dutiyatatiyavārāpi tadārammaṇajavanehi suññattā “moghavārā”ti vuttā. **Ārammaṇabhūtā** visayabhūtā, paccayabhūtā ca. Paccayopi hi “ārammaṇa”nti vuccati “na lacchati māro otāraṃ, na lacchati māro ārammaṇa”ntyādīsu (dī. ni. 3.80) viya. Tenevettha moghavārassapi ārammaṇabhūtā visayappavattīti siddhaṃ. Atiparittārammaṇāhi moghavārāpaññāpanassa paccayo hoti. Itarathā hi bhavaṅgacalanassa sakasakagocareyeva pavattanato pacchimavārassa atiparittārammaṇe pavatti natthīti “catunnaṃ vārānaṃ ārammaṇabhūtā”ti vacanaṃ durupapādanaṃ siyāti.

16. Pañcadvāre yathārahaṃ taṃtaṃdvārānurūpaṃ, taṃtaṃpaccayānurūpaṃ, taṃtaṃārammaṇānānurūpaṃca uppajjamānāni vīthiccittāni āvajjanadassanādīsaṃpaṭicchanasanfirānaṃvoṭṭhabbanajavanatadārammaṇavasena avisesato **satteva** honti. **Cittuppādā** cittānaṃ visuṃ visuṃ uppattivasena uppajjamānacittāniyeva vā **catuddasa** āvajjanādīpañcakasattajavanatadārammaṇadvayavasena. Vīthārā pana **catupaññāsa** sabbesameva kāmāvacarānaṃ yathāsambhavaṃ tattha uppajjanato,

Etthāti visayappavattisaṅgahe.

Pañcadvārāvīthivaṇṇanā niṭṭhitā.

Manodvārāvīthi

Parittajavanavāraṇṇanā

17. Manodvārikacittānaṃ atītānāgatampi ārammaṇaṃ hoṭīti tesam atimahantādivasena visayavattānaṃ kātuṃ na sakkāti vibhūtāvibhūtavasenevetam niyametuṃ “**yadi vibhūtamārammaṇa**”ntyādi vuttam.

19. Etthāti manodvāre. **Ekacattālīsa** pañcadvārāvenikānaṃ dvipañcaviññānaṃmanodhātuttayavasena terasacittānaṃ tattha appavattanato.

Parittajavanavāraṇṇanā niṭṭhitā.

Appanājavanavāraṇṇanā

20. Vibhūtāvibhūtabhedo natthi ārammaṇassa vibhūtakāleyeva appanāsambhavato.

21. Tattha hi chabbīsati mahaggatalokuttarajavanesu yaṃ kiñci javanaṃ appanāvīthimotarāṭīti sambandho. Parikammopacārānulomagotrābhunāmena yathākkamaṃ uppajjivā niruddetī yojanā. Paṭhamacittāni appanāya parikammattā paṭisaṅkhārakabhūtattā **parikammaṃ**. Dutiyaṃ samīpacārītā **upacāraṃ**. Nāccāsannopi hi nātidūrappavatti samīpacārī nāma hoti, appanaṃ upecca carāṭīti vā **upacāraṃ**. Tatiyaṃ pubbhāge parikammānaṃ, upariappanāya ca anukūlattā **anulomaṃ**. Catutthaṃ parittagottassa, puthujjanagottassa ca abhībhavanaṃ, mahaggatagottassa, lokuttaragottassa ca bhāvanato vaḍḍhanato **gotrabhu**, imāni cattāri nāmāni catukkhattuṃ pavattiyāṃ anavasesato labbhanti, tikkhattuṃ pavattiyāṃ pana upacārānulomagotrābhunāmeneva labbhanti. **Aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.804) pana purimānaṃ tīnaṃ, dvīnaṃ vā avisesenapi parikammādināmaṃ vuttam, catukkhattuṃ, tikkhattumeva vā pañcamāṃ, catutthaṃ vā uppajjitabbaappanānurūpatoti adhippāyo. Parikammādināmaṃ anavasesato labbhamānavāradassanathāṃ “**catukkhattu**”nti ādito vuttam, gaṇanapaṭipāṭivasena pana “**pañcamāṃ vā**”ti osāne vuttam.

Yathārahanti khippābhīññadandhābhīññānurūpaṃ. Khippābhīññassa hi tikkhattuṃ pavattakāmāvacarajavanānantaraṃ catutthaṃ appanācittamuppajjati. Dandhābhīññassa catukkhattuṃ pavattajavanānantaraṃ pañcamāṃ appanā uppajjati, yasmā pana aladdhāsevanaṃ anulomaṃ gotrabhuṃ uppādetuṃ na sakkoti, laddhāsevanampi ca chaṭṭhaṃ sattaṃ bhavaṅgassa āsannabhāvena papātāsannapuriso viya appanāvasena patitṭhātuṃ na sakkoti, tasmā catutthato oraṃ, pañcamato paraṃ vā appanā na hoṭīti daṭṭhabbaṃ. **Yathābhīññārasenāti** rūpārūpalokuttaramaggaphalānurūpasamathavipassanābhāvanācittābhīññāraṇānurūpatoti, appanāya vīthi **appanāvīthi**. “Tato paraṃ bhavaṅgapātova hoṭī”ti ettakeyeva vutte catutthaṃ, pañcamāṃ vā oṭīṇaappanāto paraṃ bhavaṅgapātova hoti, na maggānantaraṃ phalacittam, samāpattivīthiyaṅca jhānaphalacittāni punappunanti gaṇheyyunti puna “**appanāvasāne**”ti vuttam. Nikāyantariyā kira lokiyappanāsu paṭhamakappanāto paraṃ sattaṃmajavanapūraṇatthaṃ dvattikkhattuṃ kāmāvacarajavanānampi pavattim vaṇṇenti tesam matinisedhanatthaṃ “**bhavaṅgapātova**”ti sāvadhāraṇaṃ vuttam.

22. Tatthāti tesu aṭṭhaññasampayuttakāmāvacarajavanesu, tesu ca chabbīsati mahaggatalokuttarajavanesu. **Tatthāti** vā tasmim appanāvāre. **Somanassasahagatajavanānantaranti** somanassasahagatānaṃ catunnaṃ kusalakiriyajavanānaṃ anantaraṃ. **Somanassasahagatāvāti** catukkajjhānassa, sukkhaviṇṇasakādīnaṃ maggaphalassa ca vasena somanassasahagatāva, na pana upekkhāsahagatā bhīnnavedanānaṃ aññamaññaṃ āsevanapaccayabhāvassa anuddhatā. **Paṭīkaññhitābātī** pasamsitābā, icchitābātī vuttam hoti. **Tatthāpīti** tasmim ekavedanajavanavārepi. **Kusalajavanānantaranti** catubbidhāññasampayuttakusalajavanānantaraṃ kusalaṃjavanamappeti, na kiriyajavanāṃ bhīnnavedanāne nibbattanato. Heṭṭhimaṅca phalattayamappeti samāpattivīthiyantyadhippāyo.

23. Sukhapaññāmaṃ somanassasahagatatihetukakusaladvayato paraṃ aggaphalavipākakiriyavajjitalokiyalokuttaracatukkajjhānajanavasena **dvattimsa**, **upekkhakā** tihetukakusaladvayato paraṃ tatheva pañcamajjhānāni **dvādasa**, **sukhitakriyato** tihetukadvayato paraṃ kiriyajjhānacatukkassa, aggaphalacatukkassa ca vasena **aṭṭha**, **upekkhakā** tihetukadvayato paraṃ upekkhāsahagatarūpārūpakiriyapañcakassa, aggaphalassa ca vasena **cha** appanā sambhonti.

24. Etthāti vīthisaṅgahādhikāre.

Appanājavanavāraṇṇanā niṭṭhitā.

Manodvārāvīthivaṇṇanā niṭṭhitā.

Appanājavanavāraṇṇanā niṭṭhitā.

Tadārammaṇaniyamavaṇṇanā

25. Sabbatthāpīti pañcadvāraṇṇanodvārepi.

26. **Iṭṭheti** iṭṭhamajjhate. Atiṭṭhārammaṇaṅhi viṣuṃ vakkhati. Kusalavipākāni pañcaviññānasampatiṭṭhānasantīraṇatadārammaṇānīti sambandho. Iṭṭhamajjhate santīraṇatadārammaṇāni upekkhāsahagatānevāti āha “**atiṭṭhe pana somanassasahagatānevā**”ti. Vipākassa hi kammānubhāvato pavattamānassa ādāse mukhanimittam viya nibbikappatāya pakappetvā gahaṇābhāvato yathārammaṇameva vedanāyogo hoti, kusalākusalānaṃ pana appahīnavipallāsesu santānesu pavattiyā atīṭṭhepi iṭṭhamajjhataṇṭhākārato, aṇiṭṭhepi iṭṭhaiṭṭhamajjhataṇṭhākārato gahaṇaṃ hoti. Tathā hi assaddhādinam buddhādisu atīṭṭhārammaṇesupi upekkhājavanam hoti, tiṭṭhiyādīnaṃ domanassajavanam, gambhīrapakatikādīnaṃ paṭikkūlārammaṇe upekkhājavanam, sunakhādīnaṃ tathā somanassajavanam, purimacchābhāgappavattāni pana vipākāni yathāvattukāneva. Apica asucidassane sumanāyamānānam sunakhādīnanti. Cakkhuviññādinam pana atīṭṭhāniṭṭhesu pavattamānānampi upekkhāsahagatābhāve kāraṇam heṭṭhā kathitameva.

27. **Tatthāpīti** tadārammaṇesupi. **Somanassasahagatakiriya javanāvāsāneti** sahetukāhetukasukhasahagatakiriya pañcācāvāsāne. Khīṇāsavānaṃ cittavipallāsābhāvena kiriyajavanānīpi yathārammaṇameva pavattantīti vuttam “**somanassasahagatakiriya javanāvāsāne**”tyādi. Keci pana ācariyā “**paṭṭhāne** (dha. sa. mūlaṭī. 498 vipākuddhārakathāvaṇṇanā) ‘kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppijati’ ti (paṭṭhā. 3.1.98) kusalākusalānaṃevanantarāṃ tadārammaṇam vuttanti natthi kiriyajavanānantarāṃ tadārammaṇuppadō” ti vadanti. Tattha vuccate – yadi abyākatānantarāṃ tadārammaṇam vuccēyya. Paritārammaṇe voṭṭhabbanānantarāṃ tassa pavattim maññeyyunti kiriyajavanānantarāṃ tadārammaṇam na vuttam, na pana alabbhanato. Labbhamānassapi hi kenaci adhippāyena katthaci avacanaṃ dissati, yathā taṃ **dhammasaṅgahe** labbhamānampi hadayavattu desanābheda parihārattham na vuttanti.

28. **Domanassa...pe... upekkhāsahagatāneva bhavanti**, na somanassasahagatāni aññamaññaṃ viruddhasabhāvattā. Teneva hi **paṭṭhāne** domanassānantarāṃ somanassaṃ, tadanantarānaṃ domanassaṃ anuddhaṭam. Tathā hi “sukhāya vedanāya sampayutto dhammo sukhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa anantarapaccayena paccayo” tyādinā (**paṭṭhā. 1.2.45**) sukhadukkhavedanāya sampayuttā dhammā attano attano samānavedanāsampayuttānaṃ adukkhamasukhavedanāya sampayuttakānaṃ anantarapaccayabhāvena dvīsu dvīsu vāresu vuttā, adukkhamasukhavedanāya sampayuttakā pana samānavedanāsampayuttānaṃ, itaravedanādvāyasampayuttānaṃ dhammānaṃ anantarapaccayabhāvena tīsu vāresūti evaṃ vedanāttike satteva anantarapaccayavārā vuttā. Yadi ca domanassānantarāṃ somanassaṃ, somanassānantarāṃ vā domanassaṃ uppajjēyya, sukhadukkhavedanāsampayuttānampi aññamaññaṃ anantarapaccayavasena dve vāre vadḍhetvā nava vārā vattabbā siyumu, na panevaṃ vuttā. Tasmā na tesam tadanantarāṃ uppatti atthi. Ettha ca “somanassasahagatakiriya javanāvāsāne” tyādinā ayampi niyamo anuññāto –

“Paritakkusalādosa-pāpasātakriyājavā;
Pañcasvekaṃ tadālambaṃ, sukhetesu yathārahaṃ.

“Pāpākāmasubhā ceva, sopekkhā ca kriyājavā;
Sopekkhesu tadālambaṃ, chasvekamānurūpato” ti.

Ayaṅhi javanena tadārammaṇaniyamo abyabhicārī. “Nānasampayuttajavanato nānasampayuttatadārammaṇa” ntyādinayappavatto pana anekantiko. Yebhuyyena hi akusalajavanesu paricitassa kadāci kusalajavanesu javitesu, kusalajavanesu vā paricitassa kadāci akusalajavanesu javitesu akusalānantarāṃ pavattaparicayena tihetukajavanatopi paraṃ ahetukatadārammaṇam hoti, tathā kusalānantarāṃ pavattaparicayena akusalajavanato paraṃ tihetukatadārammaṇampi, paṭisandhīnibbattakakammato pana aññakammāna tadārammaṇappavattiyam vattabbameva natthi. Tathā ca vuttam **paṭṭhāne** “ahetuke khandhe aniccato dukkhato anattato vipassanti, kusalākusale niruddhe ahetuko vipāko tadārammaṇatā uppijati, kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppijati” ti (paṭṭhā. 3.1.98).

Tasmāti yasmā domanassajavanāvāsāne upekkhāsahagatāneva honti. Tasmā domanassasahagatā javanāvāsāne upekkhāsahagatasantīraṇam uppijati sambandho. ‘Somanassapaṭisandhikassā’ ti imināva bhavaṅapātābhāvo dīpitova hoti domanassānantarāṃ somanassābhāvatoṭi taṃ avatvā tadārammaṇābhāvameva parikkappento āha “**yadi tadārammaṇasambhavo natthi**” ti. Somanassapaṭisandhikassa tiṭṭhiyādino buddhādītiṭṭhārammaṇe pi paṭihatacittassa domanassajavane javite vuttanayena somanassatadārammaṇassa atīṭṭhārammaṇe ca upekkhāsahagatā tadārammaṇassa anuppajjanato, kenaci vā asappāyena parihīnalokiyājjhānaṃ ārabhha “paṇīttadhammo me nattho” ti vipaṭṭisāram janentassa domanassajavane satī akāmāvacarārammaṇe tadārammaṇābhāvato yadi tadārammaṇassa uppattisambhavo natthīti adhippāyo.

Paricitapubbanti pubbe paricitaṃ, tasmim bhāve yebhuyyena gahitapubbaṃ. **Upekkhāsahagatasantīraṇam uppijati** nirāvajanampi. Yathā taṃ nirodhā vuttahantassa phalacittantayadhippāyo. Yathāhu –

“Nirāvajjam katham cittaṃ, hoti netaṅhi sammataṃ;
Niyamo na vināvajjam, nirodhā phaladassanā” ti.

Kena pana kiccena idaṃ cittaṃ pavattatīti? Tadārammaṇakiccena tāva na pavattati javanārammaṇassa aggahaṇato, nāpi santīraṇakiccena yathāsampatiṭṭhitassa santīraṇavasena appavattanato, paṭisandhicutīsu vattabbameva natthi, pārisesato pana bhavassa aṅgabhāvato bhavaṅgacittānīti duttam siyā. **Ācariyadhamaṃpālaththerenapi** (dha. sa. anuṭī. 498 vipākuddhārakathāvaṇṇanā) hi ayamattho dassitova. Yam pana paṭisandhībhavaṅgānaṃ dhammato, ārammaṇato ca samānataṃ vakkhati, taṃ yebhuyyototi daṭṭhabbaṃ. Na hi idamekaṃ thānaṃ vajjētvā paṭisandhībhavaṅgānaṃ visadisatā atthi. **Tamanantaritvā** taṃ attano anantarāṃ abyavahitaṃ katvā, tadanantarantayatho.

29. **Kāmāvacara...pe... icchanti** ettha kāmāvacarajavanāvāsāneyeva tadārammaṇam icchanti kāmataṅhānīdānakammaṇibbattattā. Na hi taṃ kāmataṅhāhetukena kammunā janitaṃ atamsabhāvassa rūpāpīvacaralokuttarajavanassa anantarāṃ uppijati. Kimkāraṇā? Ajanakattā, janakasamānattābhāvato ca. Yathā hi gehato bahi nikkhamitukāmo bālako janakaṃ, taṃsadisaṃ vā aṅguliyam gahetvā nikkhamati, nāññaṃ rājapurisādīm, evaṃ bhavaṅgavisayato aññattha pavattamānaṃ tadārammaṇam janakaṃ kāmāvacarakusalākusalam, taṃsadisaṃ vā kāmāvacarakiriya javanam anubandhati, na pana tassa visadisāni mahagatalokuttarajavanāni. Tathā kāmāvacarasattāneva tadārammaṇam icchanti, na brahmaṇam tadārammaṇūpanissayassa kāmāvacarapaṭisandhībījassābhāvato. Tathā kāmāvacaradhammesveva ārammaṇabhūtesu icchanti. Na itaresu aparicittā. Yathā hi so bālako janakaṃ, taṃsadisaṃ vā anugacchantopi araṇṇādiaparicittāṭṭhānaṃ gacchantam anubandhitvā pamukhaṅgaṇādimhi paricittāṭṭhāneyeva anubandhati, evamidampi rūpāvacarādiaparicittārammaṇam ārabhha pavattantaṃ nānubandhati. Apica kāmataṅhāyattakammajanitattāpi etaṃ kāmataṅhārammaṇesu parittadhammesveva pavattatīti vuttovāyamattho. Hontī cetha –

“Janakaṃ taṃsamānaṃ vā, javanaṃ anubandhati;
Na tu aññaṃ tadālambaṃ, bāladārakalīlayā.

“Bījassābhāvato natthi, brahmānampi imassa hi;
Paṭisandhimano bījaṃ, kāmāvacarasaññitaṃ.

“Thāne pariciteyeva, taṃ idaṃ bālako viya;
Anuyāṭṭi nāññattha, hoti tañhāvasena vā”ti.

Nanu ca “kāmāvacarapaṭisandhibījābhāvato”ti vuttaṃ, tathā ca cakkhuvīññādinānampi abhāvo āpajjati? Nāpajjati indriyappavattianubhāvato, dvāravāthibhede cittaniyamato ca.

Tadārammaṇaniyamavaṇṇanā niṭṭhitā.

Javananiyamavaṇṇanā

32. Mandappavattiyanti maraṇāsannakāle vatthudubbalatāya mandībhūtavegattā mandam hutvā pavattiyam. Maraṇakālādisūti ādi-saddena mucchākālam saṅgaṇhāti.

33. Bhagavato...pe... vadantīti bhagavato yamakapāṭihāriyakālādisū udakakkhandhaaggikkhandhappavattanādiattham viṣuṃ viṣuṃ pādakajjhānam samāpajjivā tato vuṭṭhāya jhānadharme viṣuṃ viṣuṃ āvajjentassa āvajjanavasitāya matthakappattiyā āvajjanatapparova cittābhinihāro hoṭṭi yathāvajjitajhānaṅgārammaṇāni cattāri, pañcavā paccavekkhaṇajavanacittāni pavattantīti vadanti (visuddhi. 1.78) **aṭṭhakathācariyā**. “Bhagavato”ti ca idaṃ nidassanamattam aññesampi dhammasenāpatiādīnaṃ evarūpe accāyikakāle aparipunṇajavanānaṃ pavattanato. Tathā ca vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “ayañca matthakappattā vasiṭā bhagavato yamakapāṭihāriyakāle aññesam vā evarūpe kāle”ti (visuddhi. 1.78). “**Cattāri pañca vā**”ti ca panetaṃ tikkhindriyamudindriyavasena gaheṭṭabbanti **ācariyadharmapālatherena** (visuddhi. mahā. 1.78) vuttaṃ, tasmā bhagavato cattāri, aññesam pañcapīti vuttaṃ viya dissati.

34. Ādikammikassāti ādito katayogakamma. Paṭhamam nibbattā appanā **paṭhamakappanā**. Abhiññājavanānampi “paṭhamakappanāyā”ti adhikāro siyāti āha “**sabbadāpi**”ti, paṭhamuppattikāle, ciṅnavasikāle ca pañcābhīññājavanāni ekavārameva javantīyatho.

35. Maggāyeva uppajjanato **magguppādā**. **Yathārahanti** pañcamam vā catuttham vā uppannamaggānurūpaṃ. Sattajavanaparamattā hi ekāvajjanavāthiyā catuttham uppannamaggato param tīti phalacittāni, pañcamam uppannamaggato param dve vā honti.

36. Nirodhasamāpattikāletī nirodhassa pubbhāge. **Catutthārūppajavananti** kusalakiriyānaṃ aññatarāṃ nevasaññānāsāññāyatana javanaṃ. Anāgāmikhīnāsavāyeva nirodhasamāpattim samāpajjanti, na sotāpannasakadāminoti vuttaṃ “**anāgāmiphalaṃ vā arahattaphalaṃ vā**”ti. Vibhattivipallāso cettha daṭṭhabbo “anāgāmiphale vā arahattaphale vā”ti. Tenāha “**niruddhe**”ti. **Yathārahanti** taṃtampuggalānurūpaṃ.

38. Sabbatthāpi samāpattivīthiyanti sakalāyapi jhānasamāpattivīthiyam, phalāsamāpattivīthiyañca.

39. Parittāni javanāni sattakkhattam matāni ukkamsakotiya. Maggābhīññā pana **sakim** ekavārameva matā. **Avasesāni** abhiññāmagavajjitāni mahaggatalokuttarajavanāni bahūni labbhanti samāpattivīthiyam ahorattampi pavattanato. **Api**-saddena lokiyajjhānāni paṭhamakappanāyā, antimaphaladvayañca nirodhānantarāṃ ekavāram, phalacittāni maggānantarāṃ dvattikkhattampīti sampiṇḍeti.

Javananiyamavaṇṇanā niṭṭhitā.

Puggalabhedavaṇṇanā

40. Idāni duhetukāhetukāpāyikāhetukāhetukavasena catubbidhānaṃ puthujjanānaṃ, maggaṭṭhaphalaṭṭhavasena aṭṭhavidhānaṃ ariyānanti dvādasannaṃ puggalānaṃ uppajjanakavīthiccittaparicchedadassanattham paṭhamam tāva tesam vajjitabbacittāni dassetumāha “**duhetukānamahetukānañca**”tyādi. Paṭisandhivīññānasahagatālobhādosavasena dve hetu imesanti **dvihetukā**. Tādisānaṃ hetuṇaṃ abhāvato **ahetukā**. Ma-kāro padasandhikaro. **Appanājavanāni na labbhanti** vipākāvaraṇasabbhāvato. Dvihetukāhetukapaṭisandhi hi “vipākāvaraṇa”nti vuccati. Appanājavanābhāvato yeva arahattaṃ natthīti **kiriya javanāni na labbhanti**.

41. “Sahetukam (paṭṭhā. 3.1.102) bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti pāṭhato ahetukānampi nānakammaṇa dvihetukatadārammaṇam sambhavati, dvihetukānaṃ vattabbameva natthi. Mūlasandhiyā pana jalābhāvato ubhinnaṃ natthi tihetukatadārammaṇanti āha “**tathā nānasampayuttavipākāni ca**”ti. Ācariyā **jotipālatherena** pana “sahetukam bhavaṅga”nti avisesena vuttattā ahetukānampi tihetukatadārammaṇam vatvā idha nānasampayuttavipākābhāvavacanassa parihasavasena “so eva pucchitabbo, yo tassa kattā”ti vuttaṃ, taṃ pana parihasavasena vuttampi ācariyam pucchitvā vijānanattham vuttavacanāṃ viya ṭṭitaṃ. Tathā hi ācariyevettha kāraṇam **paramatthavinicchaye** vuttaṃ

“Nānapākā na vattanti, jalattā mūlasandhiyā”ti; (Parama. vi. 271);

Apāre pana “yathā ahetukānaṃ sahetukatadārammaṇam hoti, evam dvihetukānaṃ tihetukatadārammaṇampī”ti vaṇṇenti, tesam mañānurodhena ca idhāpi nānasampayuttavipākapaṭikkhepo ahetukeyeva sandhāyati vadanti. Tattha pana pamānapāṭhābhāvato ācariyena ubhinnaṃ sādharānavasena nānasampayuttavipākābhāve kāraṇam vatvā samakameva cittaparicchedassa dassitattā tesam vacanam vīmaṃsitvā sampaṭicchitabbaṃ. Ahetukāpekkhāya cettha “sugatiyā”nti vacanaṃ, taṃ pana atthato anuññādvihetukavipākānaṃ tattheva sambhavadassanaparam. Tenāha “**duggatiyam panā**”tyādi.

43. Tihetukesūti paṭisandhivīññānasahagatālobhādosāmohavasena tihetukesu puthujjādisū navavidhapuggalesu.

45. Diṭṭhi...pe... sekkhānanti sikkhāya aparipūrākāritāya sikkhanasīlatāya “sekkhā”ti laddhanāmānaṃ sotāpannasakadāgāmīnaṃ puggalānaṃ paṭhamamaggeneva sakkāyādiṭṭhivīcīcchānaṃ pahīnattā taṃsahagata javanāni ceva ca-saddena ākaḍḍhitāni khīnāsavāveṇikāni kiriya javanāni ca na labbhanti.

46. Paṭighajavanāni cāti domanassajavanāni ceva diṭṭhisampayuttavīcīcchāsahagatakiriya javanāni ca.

47. Lokuttara...pe... samuppajjanti catunnaṃ maggānaṃ ekacittakkaṇābhāvena puggalantaresu asambhavato, heṭṭhimahetṭhimānañca uparūparisamāpattiyā anadhigatattā, uparūparipuggalānañca asamugghāṭitakammakilesanīrodhena puthujjanehi viya sotāpannānaṃ sotāpannādihi puggalantarabhāvūpaganena paṭippassaddhattā ca aṭṭhapi lokuttarajavanāni yathāsakaṃ maggaṭṭhānaṃ ariyānameva samuppajjanti.

48. Idāni tesam tesam puggalānaṃ yathāpaṭikkhattajavanāni vajjetvā pārisesato labbhamānajanāni sampiṇḍetvā dassetuṃ “**asekkhāna**”ntyādi vuttam. Tividhasikkhāya paripūrakāribhāvato **asekkhānaṃ** khīṇāsavānaṃ tetimsavīdhakusalākusalassa, heṭṭhimaphalattayassa, vīthimuttānaṃ navamahaggaṭavipākānaṃ vasena pañcattālīsavajjitāni sesāni tevīsatikaāmāvacaravipākavīsatikiriyaarahattaphalavasena **catucattālīsa** vīthiccittāni **sambhavā** yathālābhaṃ kāmabhava thītānaṃ vasena uddise.

Sekkhānaṃ aṭṭhārasakiriyaṭavanaditthivīcīcīchāsahagatapañcakaaggaphalamahaggaṭavipākavasena tetimsa vajjetvā tevīsatikāmāvacaravipākāāvajjanadvayaekavīsatikusalasattākusalahēṭṭhimaphalattayavasena **chappaññāsa** vīthiccittāni yathāsambhavaṃ uddise avisesato. Visesato pana sotāpannaśakadāgāmīnaṃ ekapaññāsa, anāgāmīnaṃ ekūnapaññāsa, avasesānaṃ catunnaṃ puthujjanānaṃ aṭṭhārasakiriyaṭavanaditthivīcīcīchāsahaggaṭavipākavasena pañcattālīsava vajjetvā avasesāni kāmāvacaravipākāāvajjanadvayalokiyakusalākusalavasena **catupaññāsa** vīthiccittāni yathāsambhavaṃ uddise avisesato. Visesato pana tihetukānaṃ catupaññāseva labbhanti, dvihetukāhetukānaṃ ṇāṇasampayuttavipākāappanājanavajjitāni ekacattālīsa, āpāyikānaṃ tāneva dvihetukavipākavajjitāni sattattālīsava vīthiccittāni daṭṭhabbama.

Puggalānaṃ vasena cittappavattibhedo **puggalabhedo**.

Puggalabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhūmivibhāgavaṇṇanā

49. **Sabbānīpi vīthiccittāni upalabbhanti** channaṃ dvārānaṃ, sabbesaṅca puggalānaṃ tattha sambhavato. **Yathārahanti** taṃtaṃbhavānurūpaṃ, taṃtaṃpuggalānurūpaṅca.

52. Tyādinā ghaṇaviññāṇādīnampi paṭikkhepo hessatīti rūpāvacarabhūmiyaṃ paṭighajavanatadārammaṇāneva paṭikkhattāni. Sabbathāpīti kāmabhava, rūpabhava, arūpabhava ca.

54. **Kāmabhava** yathārahaṃ vīthimuttavajjāni **asīti vīthiccittāni**, rūpabhava paṭighadvayaatṭhatadārammaṇānādiviññāchakkavīthimuttakavasena pañcavīsati vajjetvā sesāni āvajjanadvayanavaahtukavipākatepaññāsajavanavasena **catusaṭṭhi**, **arupe** bhava tevīsatikāmāvacaravipākapaṭṭhamamaggapañcadasarūpāvacarapaṭighadvayaāruruppavipākakiriyaamanodhātuhāsanavasena sattacattālīsa vajjetvā sesāni chabbīsati parittajavanaatṭhaarūppajavanasaṭṭalokuttarajavanamanodvārāvajjanavasena **dvēcattālīsa** cittāni **labbhare** upalabbhanti.

Keci pana “rūpabhava anitṭhārammaṇābhāvato idhāgatānaṃyeva brahmānaṃ akusalavipākāsambhavoti tāni parihāpetvā pañcāparittavipākehi saddhīm rūpabhava saṭṭhiyeva vīthiccittāni”ti vadanti. Idha pana tattha thāvāpi imaṃ lokaṃ passantānaṃ anitṭhārammaṇassa asambhavo na sakkā vattuntī tehi saddhīyeva tattha catusaṭṭhi vuttāni. Evaṅca katvā vuttam **dhamaṇūsāraṇīyaṃ** “yadā brahmāno kāmāvacaraṃ anitṭhārammaṇaṃ ālambanti, tadā taṃ sugatīyampi akusalavipākacakkhusotaviññāṇamanodhātusanāntiraṇānaṃ uppattī sambhavatī”ti.

Bhūmivasena vibhāgo **bhūmivibhāgo**.

Bhūmivibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

55. **Yathāsambhavanti** taṃtaṃdvāresu, taṃtaṃbhavesu vā sambhavānurūpato. **Yāvātāyukanti** paṭisandhito paraṃ bhavānikantivasena pavattamanodvārikacittavīthito paṭṭhāya cuticcittāvasānaṃ, tato pubbe pavattabhavaṅgāvasānaṃ vā abboccinnā asatī nirodhasamāpattiyanti adhippāyo.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Vīthiparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Vīthimuttapāricchedavaṇṇanā

1. Ettāvatā vīthisaṅgahaṃ dassetvā idāni vīthimuttasaṅgahaṃ dassetuṃārabhanto āha “**vīthiccittavaseneva**”ntyādi. **Evaṃ** yathāvuttanayena vīthiccittavasena pavattiyam paṭisandhito aparabhāge cutipariyosānaṃ pavattisaṅgaho nāma saṅgaho udīrito, idāni tadanantaraṃ **sandhiyam** paṭisandhikāle, tadāsannaṭāya taṃgahaṅneva gahitacutikāle ca pavattisaṅgaho vuccatīti yojanā.

Bhūmicatukkavaṇṇanā

3. Puññasammattā ayā yebhuyyena apagatoti apāyo, soyeva bhūmi bhavanti ettha sattāti **apāyabhūmi**. Anekaavidhasampattiadhiṭṭhānatāya sobhanā gantabbato upapajjitabbato gatīti sugatī, kāmānaṃhāsahacaritā sugatī kāmāsuṅgati, sāyeva bhūmīti **kāmāsuṅgati**. Evaṃ sesesupi.

4. Ayato sukhato niggatoti **nirayo**. Tiro aṅcitāti tiracchānā, tesam yoni **tiracchānāyoni**. Yavanti tāya sattā amissitāpi samānājitāyā missitā viya hontīti **yoni**. Sā pana atthato khandhānaṃ pavattiviseso. Pakatṭhena sukhato itā gatāti peṭā, niṃjhāmatāhikādiṭṭhānaṃ peṭānaṃ visayo **peṭṭivisayo**. Ettha pana tiracchānāyoniṭṭhivisayaggaṅgānaṃ khandhānaṃyeva gahaṇaṃ tesam tādisassa paricchinnoṅkāssa abhāvato. Yattha vā te araṇṇapabbatapādādiṅke nibbaddhāvāsaṃ vasanti, tādisassa thānaṃ vasena okāsoṃ gahetabbo. Na suranti issariyakāḷādihi na dībbantīti **asurā**, peṭāsura. Itare pana na surā surappaṭipakkhātī asurā, idha ca peṭāsuraṇameva gahaṇaṃ itaresam tāvatimsesu gahaṇassa icchitattā. Tathā hi vuttam ācariyena –

“Tāvatimsesu devesu, vepacittāsuraṃ gatā”ti; (Nāma. pari. 438);

5. Satisrūbhāvabrahmacariyaogyatādiguṇehi ukkaṭṭhamānāyā mano ussannaṃ etesanti **manussā**. Tathā hi paramasatīnepakkādippattā buddhāyopi manussabhūtāyeva. Jambudīpavāsīno cettha nippariyāyato manussā. Tehi pana samānarūpādītāya saddhīm parittadīpavāsīti itaramahādīpavāsīnopi “manussā”ti vuccanti. Lokiyā pana “manuno ādikhattiyassa apaccaṃ puttāti manussā”ti vadanti. Manussānaṃ nivāsabhūtā bhūmi idha **manussā**. Evaṃ sesesupi.

Cātūsu mahārājesu bhāti etesaṃ, catunnaṃ vā mahārājanāṃ nivāsāṭṭhānabhūte cātumahārāje bhavāti **cātumahārājikā**. Māghena māṇavena saddhīm tetimsa sahapuññakāriṇo ettha nibbattāti taṃsahacaritāṭṭhānaṃ tetimsam, tadeva tāvatimsam, taṃnivāso etesanti **tāvatimsāti** vadanti. Yasmā pana “sahassaṃ cātumahārājikānaṃ sahasssaṃ tāvatimsāna”nti (a. ni. 3.81) vacanato sesacakkavālesupi chakāmāvacaradevalokā atthi, tasmā nāmamattameva etaṃ tassa devalokassāti gahetabbam. Dukkhatto yāta apayātīti **yāmā**. Attano sirisampattiyā tusam pīṭim itā gatāti **tusitā**. Nimmāne rati etesanti **nimmānaratino**. Paranimmitesu bhogesu attano vasaṃ vattentīti **paranimmitavasavattino**.

7. Mahābrahmānaṃ paricārikattā tesam parisati bhavāti **brahmapārisajjā**. Tesam purohitattāhāne tñitattā **brahmapurohitā**. Tehi tehi jhānādīhi guṇavisesehi brūhitā parivuddhāti brahmāno, vaṇnavantatāya ceva dīghāyukatādīhi ca brahmapārisajjādīhi mahantā brahmānoti **mahābrahmāno**. Tayopete paṇītaratanapabhāvabhāsitasamānātalavāsino.

8. Uparimehi parittā ābhā etesanti **parittābhā**. Appamānā ābhā etesanti **appamānābhā**. Valāhakato vijju viya ito cito ca ābhā sarati nissarati etesam sappītikajjhānanibbattakkhandhasantānattāti **ābhassarā**. Daṇḍadīpikāya vā acci viya etesam sarīrato ābhā chijjivā chijjivā patanti viya sarati nissarati **ābhassarā**. Yathāvuttāya vā pabhāya ābhāsanasilāti **ābhassarā**. Etepi tayo paṇītaratanapabhāvabhāsītekatalavāsino.

9. Subhāti ekagghanā acalā sarīrābhā vuccati, sā uparibrahmehi parittā etesanti **parittasubhā**. Appamānā subhā etesanti **appamānasubhā**. Pabhāsamudayasankhātehi subhehi kiṇṇā ākiṇṇāti **subhakiṇṇā**. “Subhakiṇṇā”ti ca vattabbe ā-saddassa rassattam, antimaṇa-kārassa ca ha-kāraṃ katvā “subhakiṇṇā”ti vuttam. Etepi paṇītaratanapabhāvabhāsītekatalavāsino.

10. Jhānappabhāvanibbattaṃ vipulaṃ phalametesanti **vehapphalā**. Saññāvirāgabhāvanānibbattarūpasantatimattattā natthi saññā, taṃmukhena vuttāvesesā arūpakkhandhā ca etesanti asaṇṇā. Teyeva sattāti **asaṇṇasattā**. Etepi paṇītaratanapabhāvabhāsītekatalavāsino. Suddhānaṃ anāgāmiarahantānameva āvāsāti suddhāvāsā. Anunayapaṭiḅhāvato vā suddho āvāso etesanti suddhāvāsā, tesam nivāsabhūmipi **suddhāvāsā**.

11. Imesu pana paṭhamatalavāsino appakena kālena attano tñānaṃ na vijahantīti **avihā**. Dutiyatalavāsino na kenaci tappantīti **atappā**. Tatiyatalavāsino paramasundararūpattā sukheṇa dissantīti **sudassā**. Catutthatalavāsino suparisuddhadassanattā sukheṇa passantīti **sudassino**. Pañcamatalavāsino pana ukkaṭṭhasampattikattā natthi etesam kaniṭṭhabhāvoti **akaniṭṭhā**.

12. Ākāsānañcāyatane pavattā paṭhamarūppavipākabhūtacatukkhandhā eva, tehi paricchinnakāso vā **ākāsānañcāyatanabhūmi**. Evaṃ sesesupi.

13. Puthujjanā, sotāpannā ca sakadāgāmino cāpi puggalā suddhāvāsesu sabbathā na labbhantīti sambandho. Puthujjanādīnaṃca paṭikkhepena anāgāmiarahantānameva tattha lābho vutto hoti.

14. **Sesaṭṭhānesūti** suddhāvāsaapāyaasaññivajjitesu sesaṭṭhānesu ariyā, anariyāpi ca labbhanti.

Bhūmicatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭisandhicatukkavaṇṇanā

16. **Okkantikkhaṇeti** paṭisandhikkhaṇe.

17. Jātiyā andho **jaccandho**. Kiñcāpi jātikkhāne aṇḍajalābujā sabbepi acakkhukāva. Tathāpi cakkhādiuppajjanārahakālepi cakkhuppattivibandhakammapaṭibāhitasāmatthiyena dinnapaṭisandhinā, itareṇepi vā kammena anuppādetabbacakkhuko satto **jaccandho** nāma. Apare pana “jaccandhoti pasūtiyaṃveva andho, mātukucchiyaṃ andho hutvā nikkhantoti attho, tena duhetukatihetukānaṃ mātukucchiyaṃ cakkhussa avipajjanam siddha”nti vadanti. **Jaccandhādīmanti** ettha **ādiggahaṇena** jaccabadhirajaccamūgajaccajalajaccummattakapaṇḍakaubhatobyāñjanakanapūmsakammādīnaṃ saṅgaho. Apare pana “ekacce ahetukapaṭisandhikā avikalindriyā hutvā thokaṃ vicāraṇapakatīkā honti, tādīsānampi ādisaddena saṅgaho”ti vadanti. Bhummadeve sitā nissitā taggatikattāti **bhummassitā**. Sukhasamussayato vinipātāti **vinipātīkā**.

18. **Sabbatthāpi kāmasugatiyanti** devamanussavasena sattavidhāyapi kāmasugatiyaṃ.

21. **Tesūti** yathāvuttapaṭisandhiyuttesu puggalesu, apāyādīsu vā. **Āyuppanāgaganāyā niyamo natthi** kesañci cirāyukattā, kesañci ciratarāyukattā ca. Tathācāhu –

“Āpāyikamanussāyu-
Paricchedo na vijjati;
Tathā hi kālo mandhātā,
Yakkhā keci cirāyuno”ti. –

Apāyesu hi kammameva pamāṇaṃ, tattha nibbattānaṃ yāva kammaṃ nakhīyati. Tāva cavanābhāvato, tathā bhummadevānaṃ. Tesupi hi nibbattā keci sattāhādīkālāṃ tiṭṭhanti, keci kappamattampi, tathā manussānampi kadāci tesampi asankhyeyyayukattā kadāci dasavassāyukattā. “Yo ciram jīvati, so vassasatam jīvati, appam vā bhīyō (dī. nī. 2.7; sam. nī. 1.145; a. nī. 7.74), dutiyaṃ vassasatam na pāpūṇātī”ti idaṃ pana ajjatanakālike sandhāya vuttam.

22. **Dibbāni pañcavassasatānī** manussānaṃ paññāsa vassāni ekadīnaṃ, tadanurūpato māsaṃvacchare paricchinditvā dibbappamāṇāni pañcavassasatāni āyuppanānaṃ hoti. Vuttampi cetam –

“Yāni paññāsa vassāni, manussānaṃ dīno taḥim;
Timsarattidivo māso, māsa dvādasa samvaccharam;
Tena samvaccharenāyu, dibbam pañcasatam mata”nti.

Manussaganāyāti manussānaṃ samvaccharaganāyā. **Tato catugguṇanti** cātumahārājīkānaṃ paññāsamanussakavassaparimitam divasaṃ, dibbāni ca pañcavassasatāni diguṇam katvā dibbavassasahassāni tāvatimsānaṃ sambhavatīti evaṃ divasaṃvaccharadiguṇavasena catugguṇam, tam pana dibbaganāyā vassasahassam, manussaganāyā saṭṭhivassasatasahassādīkatīppamāṇam hoti. **Tato catugguṇam yāmānanti** tāvatimsānāyuppanāto vuttanayena catugguṇam, dibbaganāyā dvisahassam, manussaganāyā cattālīsavassasatasahassādīkā cuddasa vassakoṭīyo honti. **Tato catugguṇam tusitānanti** dibbāni cattāri vassasahassāni, manussaganāyā saṭṭhivassasatasahassādīkā sattapaññāsa vassakoṭīyo. **Tato catugguṇam nimmānaratiṇanti** dibbāni aṭṭhavassasahassāni, manussaganāyā dve vassakoṭīsatāni cattālīsavassasatasahassādīkā timsa vassakoṭīyo ca. **Tato catugguṇam paranimmitavasavattinanti** dibbāni solasa vassasahassāni.

23. Manussaganānaṃ pana sayameva dassento āha “**navasatāñcā**”tyādi. Vassānaṃ sambandhi navasatam ekavīsa koṭīyo, tathā saṭṭhi ca vassasatasahassāni vasavattīsu āyuppanānanti sambandho.

25. **Dutiyajjhānabhūmiyanti** catukkanayavasena vuttam. Tato param pavattiyam, cavanakāle ca tathārūpameva bhavaṅgacutivasena pavattitvā nirujjatīti yojanā.

29. **Tesūti** tāhi gahitapaṭisandhikesu brahmesu. **Kappassāti** asaṅkhyeyyakappassa. Na hi brahmapārisajjādinam tinnam mahākappavasena āyuparicchedo sambhavati ekakappepi tesam avināsābhāvena paripunnakappe asambhavato. Tathā hesa (visuddhi. 2.409) loko sattavāresu agginā vinassati, aṭṭhame vāre udakena, puna sattavāresu agginā, aṭṭhame vāre udakenāti evam aṭṭhasu aṭṭhakesu paripunnesu pacchime vāre vātena vinassati. Tattha paṭhamajjhānatalam upādāya agginā, dutiyatatiyajjhānatalam upādāya udakena, catutthajjhānatalam upādāya vātena vinassati. Vuttampi cetam –

“Satta sattagginā vārā, aṭṭhame aṭṭhame dakā;
Catusaṭṭhi yadā punnā, eko vāyuvāro siyā.

“Agginābhassarā heṭṭhā, āpena subhakinhatō;
Vehapphalato vātena, evam loko vinassati”ti. –

Tasmā tiṇṇampi paṭhamajjhānatalānaṃ ekakappepi avināsābhāvato sakalakappe tesam sambhavo natthīti asaṅkhyeyyakappavasena tesam āyuparicchedo daṭṭhabbo. Dutiyajjhānāditalato paṭṭhāya pana paripunnassa mahākappassa vasena, na asaṅkhyeyyakappavasena. **Asaṅkhyeyyakappoti** ca yojanāyāmvitthārato setasāsaparāsito vassasatavassasataccayena ekekabjīssa haraṇena sāsaparāsino parikkhayepi akkhayasabhāvassa mahākappassa catutthabhāgo. So pana sattharogadubbhikkhānaṃ aññatarasamvattena bahūsu vināsamupagatesu avasiṭṭhasattasantānappavattakusalakammānubhāvena dasavassato paṭṭhāya anukkamena asaṅkhyeyyāyukappamānesu sattesu puna asadhammasamādānavasena kamena parihāyitvā dasavassāyukesu jātesu rogādīnaṃ aññatarasamvattena sattānaṃ vināsapattiyāva “ayameko antarakappo”ti evam paricchinnassa antarakappassa vasena catusaṭṭhiantarakappamāṇo hoti, “vīsatiāntarakappamāṇo”ti ca vadanti.

45. **Ākāsānañcāyatanam upagacchantīti ākāsānañcāyatanūpagā.**

49. **Ekamevāti bhūmito, jātito, sampayuttadhammato, saṅkhārato ca samānameva. Ekajātiyanti ekasmiṃ bhave.**

Paṭisandhicitukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kammacatukkavaṇṇanā

50. Idāni kammacatukkam catūhākārehi dassetuṃ “**janaka**”ntyādī āradham, janayatīti **janakam**. Upatthambhetīti **upatthambhakam**. Upagantvā piḷēti **upapīlakam**. Upagantvā ghāteṭīti **upaghātakam**.

Tattha paṭisandhipavattīsu vipākakaṭṭhārūpānaṃ nibbattakā kusalākusalacetanā **janakam** nāma. Sayam vipākam nibbattetuṃ asakkontampi kammantarassa cirataravipākanibbattane paccayabhūtam, vipākasēva vā sukhadukkhabhūtaṃ vicchedapaccayānuppattiyā, upabūhanapaccayuppattiyā ca janakasāmatthiyānurūpam ciratarappavattipaccayabhūtam kusalākusalakammam **upatthambhakam** nāma. Kammantarajanitavipākassa byādihātusamatādinimittavibādhanena ciratarappavattivinibandhakam yaṃ kiñci kammam **upapīlakam** nāma. Dubbalassa pana kammassa janakasāmatthiyam upahacca vicchedakapaccayuppādanena tassa vipākam paṭibhāvitvā sayam vipākanibbattakammam **upaghātakam** nāma.

Janakopaghātakānaṃhi ayam vīso – janakam kammantarassa vipākam anupacchinditvā vipākam janeti, upaghātakam upacchedanapubbakanti idam tāva aṭṭhakathāsu (visuddhi. 2.687; a. ni. aṭṭha. 2.3.34) sannitthānaṃ. Apare pana ācariyā “upapīlakakammam bahvābhādatāpaccayopasamhārena kammantarassa vipākam antarantarā vibādhati. Upaghātakam pana tam sabbaso upacchinditvā aññassa okāsam deti, na pana sayam vipākanibbattakam. Evaṃhi janakato imassa vīso supākāto”ti vadanti. **Kiccavasenāti** jananaupatthambhanaupapīlānaupacchedanakiccavasena.

51. **Garukanti mahāsāvajjam, mahānubhāvaṇca aññena kammena paṭibhāhitum asakuṇeyyakammam. Āsannanti maraṇakāle anussaritam, tadā kataṇca. Āciṇṇanti abhinhaso katam, ekavāram katvāpi vā abhinhaso samāsevitaṃ. Kaṭattākammanti garukādibhāvam asampattam katamattatoyeva kammanti vattabbakammam.**

Tattha kusalam vā hotu akusalam vā, garukāgarukesu yaṃ garukam akusalapakkhe mātughātakādikammam, kusalapakkhe mahaggatakammam vā, tadeva paṭhamam vipaccati satipi āsannādikamme parittam udakam ottharivā gacchanto mahogho viya. Tathā hi tam “garuka”nti vuccati. Tasmim asati dūrāsanesu yaṃ āsannam maraṇakāle anussaritam, tadeva paṭhamam vipaccati, āsannakāle kate vattabbameva natthi. Tasmimpi asati āciṇṇānāciṇṇesu ca yaṃ āciṇṇam susīlyam vā, dussīlyam vā, tadeva paṭhamam vipaccati. Kaṭattākammam pana laddhāsevanam purimānam abhāvena paṭisandhim ākaddhatti garukam sabbapaṭhamam vipaccati. Garuke asati āsannam, tasmimpi asati āciṇṇam, tasmimpi asati kaṭattākammam. Tenāha “**pākādānapariyāyena**”ti, vipākādānānukkamenāyatho. **Abhidhammāvatarādīsu** pana āsannato āciṇṇam paṭhamam vipaccantam katvā vuttam. Yathā pana gogaṇaparipunnassa vajassa dvāre vivāte aparabhāge dammagavabalavagavesu santesupi yo vajadvārassa āsanno hoti, antamaso dubbalajaraggavopi, soyeva paṭhamataram nikkhamati, evam garukato aññesu kusalākusalesu santesupi maraṇakālassa āsannattā āsannameva paṭhamam vipākam detīti idha tam paṭhamam vuttam.

52. **Diṭṭhadhammo paccakkabhūto paccuppanno attabhāvo, tattha veditabbam vipākānubhavanavasenāti diṭṭhadhammavedaniyam. Diṭṭhadhammato anantarām upapajjitvā veditabbam upapajjavedaniyam. Apare apare diṭṭhadhammato aññasmim yattha katthaci attabhāve veditabbam kammam aparāpariyavedaniyam. Ahoṣi eva kammam, na tassa vipāko ahoṣi, atthi, bhavissati cāti evam vattabbakammam ahoṣikammam.**

Tattha paṭipakkhehi anabhībhūtātāya, paccayavisesena paṭiladdhavesatāya ca balavabhāvappattā tādisassa pubbhāhisāṅkhārassa vasena sātīsayā hutvā tasmimyeva attabhāve phaladāyini paṭhamajavanacetanā **diṭṭhadhammavedaniyam** nāma. Sā hi vuttappakārena balavajanasantāne guṇavisesayuttesu upakārānupakāravasappavattiyā, āsevanālabhena appavipakatāya ca itaradvayam viya pavattasantānuparamāpekkham, okāsālabhāpekkhaṇca kammam na hotīti idheva pupphamattam viya pavattivipākamattam ahetukaphalam deti. Atthasādhikā pana sattamajavanacetanā sannitthāpakacetanābhūtā vuttanayena paṭiladdhavesā anantarattabhāve vipākādāyini **upapajjavedaniyam** nāma. Sā ca paṭisandhim datvā pavattivipākam deti. Paṭisandhiyā pana adinnāya pavattivipākam detīti natthi. Cuti anantaraṃhi upapajjavedaniyassa okāso. Paṭisandhiyā pana dinnāya jātisatepi pavattivipākam detīti ācariyā. Yathāvuttakāraṇavirahato diṭṭhadhammavedaniyādibhāvam asampattā ādipariyosānacetanānam majjhe pavattā pañca cetanā vipākādānasabhāvassa anupacchinnattā yadā kadāci okāsālabhe sati paṭisandhipavattīsu vipākam abhinipphādentī **aparāpariyavedaniyam** nāma. Sakasakālātītam pana purimakammadvayam, tatiyampi ca samsārapavattiyā vocchinnāya **ahoṣikammam** nāma.

Pākālavasenāti paccuppanne, tadanantare, yadā kadācīti evam purimānam tiṇṇam yathāparicchinnakālavasena, itarassa tamkālabhāvavasena ca. Ahoṣikamassa hi kālātikamatova tam vohāro.

53. **Pākāṭhānavasenāti paṭisandhiyā vipaccanabhūmivasena.**

54. Idāni akusalādikammānaṃ kāyakammadvārādivasena pavattim, tamniddesamukhena ca tesam pāṇātipātādivasena dasavidhādibhedaṇca dassetuṃ “**tattha akusala**”ntyādī āradham. Kāyadvāre pavattam kammam **kāyakammam**. Evam **vaccikkammāṇi**.

55. Pāṇassa saṅkamaṃ patitūm adatvā atīva pātaṇaṃ **pāṇātipāto**. Kāyavācāhi adinnassa ādānaṃ **adinnādānaṃ**. Methunavātikamasāṅkhātesu kāmesu micchā caraṇaṃ **kāmesu micchācāro**.

Tattha pāṇoti vohāro satto, paramattho jīvitindriyaṃ. Tasmim pāṇe pāṇasañño jīvitindriyupacchedakappayogasamuṭṭhāpikā vadhakacetanā **pāṇātipāto**. Parabhaṇḍe tathāsañño tadādayakappayogasamuṭṭhāpikā theyyacetanā **adinnādānaṃ**. Asaddhammasevanavasena kāyadvārappavattā agantabbatṭhānavātikamacetanā **kāmesumicchācāro** nāma. Surāpānampi ettheva saṅgayatīti vadanti rasasaṅkhātesu kāmesu micchācārābhāvato. **Kāyaviññattisaṅkhāte kāyadvāre**ti kāyena adhippāyaviññāpanato, sayañca kāyena viññeyyattā kāyaviññattisaṅkhāte abhikkamādijanakacittajāvayodhāvadhikakalāpassa vikārabhūte santhambhānādīnaṃ sahakārikāraṇabhūte copanākāyābhāvato, kammānaṃ pavattimukhabhāvato ca kāyadvārasāṅkhāte kammadvāre.

Kiñcāpi hi taṃtamkammāsahagatacittuppādeneva sā viññatti jāniyāti. Tathāpi tassā tathā pavattamānāya taṃsamuṭṭhāpakakammasa kāyakkammādivohāro hotīti sā tasseva pavattimukhabhāvena vatthuṃ labbhāti. “Kāyadvāre vuttito”ti ettakeyeva vutte “yadi evaṃ kammadvāravatthānaṃ na siyā. Kāyadvāre hi pavattaṃ ‘kāyakamma’nti vuccati, kāyakammasa ca pavattimukhabhūtaṃ ‘kāyadvāra’nti. Pāṇātipādikāṃ pana vācāya āṇepentassa kāyakammaṃ vacīdvārepi pavattatīti dvārena kammavavatthānaṃ na siyā, tathā musāvādādim kāyavikārena karontassa vacīkammaṃ kāyadvārepi pavattatīti kammena dvāravatthānampi na siyā”ti ayaṃ codanā paccupattheyyāti bāhullavuttīyā vavatthānaṃ dassetuṃ “**bāhullavuttito**”ti vuttaṃ. Kāyakammañhi kāyadvāreyeva bahulaṃ pavattati, appaṃ vacīdvāre, tasmā kāyadvāreyeva bahulaṃ pavattanato kāyakammabhāvo siddho vanacarakādīnaṃ vanacarakādībhāvo viya. Tathā kāyakammaeva yebhuyyena kāyadvāre pavattati, na itarāni, tasmā kāyakammasa yebhuyyena ettheva pavattanato kāyakammadvārabhāvo siddho brāhmaṇagāmādīnaṃ brāhmaṇagāmādībhāvo viyāti natthi kammadvāravatthāne koci vibandhoti ayamethādhippāyo.

56. Musāti abhūtaṃ vatthu, taṃ tacchato vadanti etenāti **musāvādo**. Pisati sāmaggim sañcunneti vikkhipati, piyabhāvaṃ suññaṃ karotīti vā **pisuṇā**. Attānampi parampi pharusāṃ karoti, kakaco viya kharasamphassāti vā **pharusā**. Saṃ sukhaṃ, hitañca phalati visarati vināsetīti samphaṃ, attano, paresañca anupakāraṃ yaṃ kiñci, taṃ palapati etenāti **samphappalāpo**.

Tattha abhūtaṃ vatthuṃ bhūtaṃ parāṃ viññāpetukāmassa tathā viññāpanappayogasamuṭṭhāpikā cetanā **musāvādo**. So parassa atthabhedakarova kammāpatho hoti, itaro kammameva. Paresaṃ bhedakāmāṭāya, attappiyakāmāṭāya vā parabhedakaravacīpayogasamuṭṭhāpikā saṃkiliṭṭhacetanā **pisuṇavācā**, sāpi dvīsu bhinnesuyeva kammāpatho. Parassa mammacchedakaravacīpayogasamuṭṭhāpikā ekantapharusacetanā **pharusavācā**. Na hi cittasaṅhatāya sati pharusavācā nāma hoti. Sītāharaṇādianatthaviññāpanappayogasamuṭṭhāpikā saṃkiliṭṭhacetanā **samphappalāpo**, so pana parehi tasmim anathe gahiteyeva kammāpatho. **Vacīviññattisaṅkhāte vacīdvāre**ti vācāya adhippāyaviññāpeti, sayañca vācāya viññeyyattā vacīviññattisaṅkhāte vacībhedakaravayogasamuṭṭhāpakacittasamuṭṭhāpanatthaviññāpeti, sayañca vācāya viññeyyattā vacīviññattisaṅkhāte vacīdvārasāṅkhāte kammadvāre. **Bāhullavuttitoti** idam vuttanayameva.

57. Parasampattim abhimukhaṃ jhāyati lobhasena cintetīti **abhijjhā**. Byāpajati hitasukhaṃ etenāti **byāpādo**. Micchā viparītaṃ passatīti **micchādīṭṭhi**.

Tattha “aho vata idam mama siyā”ti evaṃ parabhaṇḍābhijjhāyanaṃ **abhijjhā**, sā parabhaṇḍassa attano nāmaneneva kammāpatho hoti. “Aho vatāyaṃ satto vinasseyyā”ti evaṃ manopadoso **byāpādo**. “Natthi dinna”ntyādīnā nayena viparītasassanaṃ **micchādīṭṭhi**. Ettha pana natthikaahetukaakiriyādīṭṭhiyeva kammāpathabhedo. Imesaṃ pana aṅgādivavatthānavasena papañco tattha tattha (dī. ni. aṭṭha. 1.8; dha. sa. aṭṭha. 1 akusalakammāpathakathā; pārā. aṭṭha. 2.172) āgatanayena daṭṭhabbo. **Aññatrāpi viññattiyā**ti kāyavacīviññattim viñāpi, taṃ asamuṭṭhāpetvāpīyatto. Viññattisamuṭṭhāpakacittasampayuttā cettha abhijjhādayo cetanāpakkhikāva hontī.

58. **Dosamūlena jāyantīti** sahaṅgādiṭṭhāpaccayena dosasaṅkhātāmūlena, dosamūlakacittena vā jāyantī, na lobhamūlādīhi. Hasamānāpi hi rājāno dosacitteneva pānavadhaṃ āṇepenti, tathā pharusavācābyāpādesupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. Micchādassanassa abhinivisitabbavatthūsu lobhapubbāṅgamameva abhinivisanato āha “**micchādīṭṭhi ca lobhamūlena**”ti. **Sesāni cattāripi dvīhi mūlehi sambhavanti** yo tāva abhimataṃ vatthuṃ, anabhimataṃ vā attabandhuparītānādiṭṭhāpajānaṃ sandhāya harati, tassa adinnādānaṃ lobhamūlena hoti. Veraniyyātanatthaṃ harantassa dosamūlena. Nītipāṭhakappamānato dūṭṭhaniggahaṇatthaṃ parasantakam harantānaṃ rājūnaṃ, brāhmaṇānañca “sabbamidam brāhmaṇānaṃ rājūhi dinnam, tesam pana sabbadubbalaḥbhāvena aññe paribhuñjanti, attasantakameva brāhmaṇā paribhuñjanti”tyādīni vatvā sakasaññāya evaṃ yaṃ kiñci harantānaṃ, kammaphalasambandhāpavādīnañca mohamūlena. Evaṃ musāvādādisupi yathārahaṃ yojetabbam.

63. Chasu ārammaṇesu tividhakammavasena uppajjamānampetaṃ tividhaniyamaṇa uppajjati āha “**tathā dānasilābhāvanāvasena**”ti. Dasadhā niddisīyamānānaṃ hi dvinnam, puna dvinnam, tiṇṇaṃca yathākkamaṃ dānādīsu tīseva saṅgaho. Kāraṇaṃ panettha parato vakkhāma. Chaḷārammaṇesu pana tividhakammadvāresu ca nesaṃ pavattiyojanā **aṭṭhakathā**disu (dha. sa. aṭṭha. 156-159) āgatanayena gahetabbā.

65. Dīyati etenāti **dānaṃ**, pariccāgacetanā. Evaṃ sesesupi. Sīlatīti **sīlam**, kāyavacīkammāni samādahati, sammā thapetīyatto, sīlayati vā upadhāretīti **sīlam**, upadhāraṇaṃ panettha kusalaṇaṃ adhiṭṭhānabhāvo. Tathā hi vuttaṃ “sīle patiṭṭhāyā”tyādi (saṃ. ni. 1.23, 192). Bhāveti kusale dhamme āsevati vaḍḍhenti etāyāti **bhāvanā**. Apacāyati pūjāvasena sāmīcim karoti etenāti **apacāyanaṃ**. Taṃtamkiccakaraṇe byāvatassa bhāvo **veyyāvaccam**. Attano santāne nibbattā patti dīyati etenāti **pattidānaṃ**. Pattim anumodati etāyāti **pattānumodanā**. Dhammaṃ suṇanti etenāti **dhammassavanaṃ**. Dhammaṃ desenti etāyāti **dhammadesanā**. Dīṭṭhiyā ujukaraṇaṃ **dīṭṭhijukammaṃ**.

Tattha sānusayasantānavato paresaṃ pūjānuggahakāmāṭāya attano vijjamānavatthupariccajanavasappavattacetanā **dānaṃ** nāma, dānavatthupariyesanavasena, dinnassa somanassacittena anussaraṇavasena ca pavattā pubbapaccābhāgacetanā ettheva samodhānaṃ gacchati. Evaṃ sesesupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. Niccasīlādivasena pañca, aṭṭha, dasa vā sīlāni samādiyantassa, paripūrentassa, asamādiyitvāpi sampattakāyavacīduccarītaṃ viramantassa, pabbajantassa, upasampadamālake saṃvaram samādiyantassa, catupārisuddhisīlam paripūrentassa ca pavattacetanā **sīlam** nāma. Cattālisāya kammaṭṭhānesu, khandhādisu ca bhūmisu parikkammasammasanavasappavattā appanaṃ appattā gotrabhupariyosānacetanā **bhāvanā** nāma, niravajjavijjādiṭṭhāpajānaṇāpi ettheva samodhānaṃ gacchati.

Vayasā, guṇehi ca jeṭṭhānaṃ cīvarādīsu paccāsārahitena asaṃkiliṭṭhājjhāsāyena paccuṭṭhānaāsanābhinihārādividhinā bahumānakaraṇacetanā **apacāyanaṃ** nāma. Tesameva, gilānañca yathāvuttajjhāsāyena taṃtamkiccakaraṇacetanā **veyyāvaccam** nāma. Attano santāne nibbattassa puññassa parehi sādharānabhāvaṃ paccāsīsanacetanā **pattidānaṃ** nāma. Parehi dinnassa, adinnassapi vā puññassa maccheramalavinissāṭena citta abhānumodanacetanā **pattānumodanā** nāma. Evamimam dhammaṃ sutvā tattha vuttanayena paṭipajjanto “lokiyalokuttaragūṇavisesassa bhāgī bhavissāmi, bahussuto vā hutvā paresaṃ dhammadesanādīhi anuggaṇhissāmi”ti evaṃ attano, paresaṃ vā hitapharaṇavasappavattena asaṃkiliṭṭhājjhāsāyena hitūpadesasavanacetanā **dhammassavanaṃ** nāma, niravajjavijjādisavanacetanāpi ettheva saṅgayati. Lābhasakkārādirapekkhatāya yoniso manasi karoto hitūpadesacetanā **dhammadesanā** nāma, niravajjavijjādiṭṭhāpajānaṇāpi ettheva saṅgahaṃ gacchati. “Atthi dinna”ntyādīnāyappavattasammādasanavasena dīṭṭhiyā ujukaraṇaṃ **dīṭṭhijukammaṃ** nāma.

Yadi evaṃ ṇānavippayuttacittuppādasā dīṭṭhijukammapuññakiriyābhāvo na labbhātīti? No na labbhāti purimāpaccimacetanānampi taṃtamapuññakiriyāsveva saṅgahaṇato. Kiñcāpi hi ujukaraṇavelāyaṃ ṇānasampayuttameva cittaṃ hoti, purimāpaccābhāge pana ṇānavippayuttampi

sambhavatī tassapi diṭṭhijukammabhāvo upapajjati amatippapañcena.

Imesu pana dasasu pattidānānumodanā dāne saṅgahaṃ gacchanti taṃsabhāvattā. Dānampi hi issāmaccherānaṃ paṭipakkhaṃ, etepi. Tasmā samānappaṭipakkhatāya ekalakkhaṇattā te dānamayapuññakiriyavatthumhi saṅgayhanti. Apacāyanaveyyāvaccāsīlamayapuññeva saṅgayhanti cārittasiṅgahāvato. Desanāsavanadiṭṭhijukā pana kusalahammāsevanabhāvato bhāvanāmaye saṅgahaṃ gacchantīti (dī. ni. fī. 3.305) ācariyadhammapālatherena vuttam. Apare pana “desento, suṇanto ca desanānusāreṇa nāṇaṃ pesetvā lakkaṇāni paṭivijja paṭivijja deseti, suṇāti ca, tāni ca desanāsavanāni paṭivedhamevāharantīti desanāsavanābhāvanāmaye saṅgahaṃ gacchantī”ti vadanti. Dhammadānasabhāvato desanā dānamaye saṅgahaṃ gacchatīti sakkā vuttam. Tathā hi vuttam “sabbadānaṃ dhammadānaṃ jināti”ti (dha. pa. 354). Tathā diṭṭhijukammaṃ sabbatthāpi sabbesaṃ niyamalakkhaṇattā. Dānādisu hi yaṃ kiñci “atthi dinna”ntyādīnāvappavattāya sammādiṭṭhiyā visodhitā mahapphalaṃ hoti mahānisaṃsaṃ, evaṃca katvā **dighanikāyaṭṭhakathāyaṃ** (dī. ni. aṭṭha. 3.305; dha. sa. aṭṭha. 156-159 puññakiriyavatthādīkathā) “diṭṭhijukammaṃ sabbesaṃ niyamalakkhaṇa”nti vuttam. Evaṃ dānasīlābhāvanāvasena tīsu itaresaṃ saṅganhanato saṅkhepatō tividhameva puññakiriyavatthu hotīti dāṭṭhabbaṃ, tathā ceva ācariyena heṭṭhā dassitam.

67. Manokammameva viññattisamutthāpakattābhāvena kāyadvārādisu appavattanato. **Taṇca** rūpāvacarakusalaṃ **bhāvanāmayam** dānādivasena appavattanato. **Appanāpattam** pubbhāgappavattānaṃ kāmāvacarabhāvato. **Jhānaṅgabhedenāti** paṭipadādibhedato anekavidhattepi aṅgāṭṭikamavasena nibbattajjhānaṅgabhedato pañcavidhaṃ hoti.

68. Ārammaṅgabhedenāti kasīnugghāṭimākāsaṃ, ākāsavisaṃsaṃ mano, tadabhāvo, tadālambaṃ viññānti catubbidhanti imesaṃ catunnaṃ ārammaṅgaṃ bhedenā.

69. Etthāti imesu pākāṭṭhānavasena catubbidhesu kammesu. **Uddhaccarahitanti** uddhaccasahagatacetanārahitaṃ ekādasavidhaṃ akusalakammaṃ. Kiṃ panettha kāraṇaṃ adhimokkavirahena sabbadubbalaṃ vicikicchāsahagataṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhanti, adhimokkhasampayogena tato balavantampi uddhaccasahagataṃ nākaḍḍhanti? Paṭisandhidānasabhāvābhāvato. Balavaṃ ākaḍḍhanti, dubbalaṃ nākaḍḍhanti hi ayaṃ vicāraṇa paṭisandhidānasabhāvesuyeva. Yassa pana paṭisandhidānasabhāvoyeva natthi, na tassa balavabhāvo paṭisandhiākaḍḍhane kāraṇaṃ.

Kathaṃ panetaṃ viññātabbaṃ uddhaccasahagataṃ paṭisandhidānasabhāvo natthīti? Dassanena pahātabbesu anāgatattā. Tividhā hi akusalā dassanena pahātabbā, bhāvanāya pahātabbā, siyā dassanena pahātabbā, siyā bhāvanāya pahātabbāti. Tattha diṭṭhisahagatavicikicchāsahagatacittuppādā dassanena pahātabbā nāma paṭhamam nibbānādasanavasena “dassana”nti laddhanāmena sotāpattimaggena pahātabbattā. Uddhaccasahagatacittuppādō bhāvanāya pahātabbō nāma aggamaggena pahātabbattā. Uparimaggattayāñhi paṭhamamaggena diṭṭhanibbāne bhāvanāvasena pavattanato “bhāvanā”ti vuccati. Diṭṭhivippayuttadomanassasahagatacittuppādā pana siyā dassanena pahātabbā, siyā bhāvanāya pahātabbā tesam apāyanibbattakāvattāya paṭhamamaggena, sesabahalābhālavattāya uparimaggihi pahiyāmanattā. Tattha siyā dassanena pahātabbampi dassanena pahātabbasāmaññena idha “dassanena pahātabba”nti voharanti.

Yadi ca uddhaccasahagataṃ paṭisandhiṃ dadeyya, tadā akusalapaṭisandhiyā sugatīyaṃ asambhavato apāyesveva dadeyya. Apāyagamanīyaṃca avassaṃ dassanena pahātabbaṃ siyā. Itarathā apāyagamanīyassa appahīnattā sekkhānaṃ apāyupattī āpajjati, na ca panetaṃ yuttam “catūhapaṇeyhi ca vippamutto (khu. pā. 6.11; su. ni. 234), avinipātadhammo”ti (pāra. 21; saṃ. ni. 5.998) ādivacanehi saha virujjhanato. Sati ca panetassa dassanena pahātabbābhāve “siyā dassanena pahātabbā”ti imassa vibhāṅge vattabbaṃ siyā, na ca panetaṃ vuttanti. Atha siyā “apāyagāminīyo rāgo doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā”ti evam dassanena pahātabbesu vuttattā uddhaccasahagatacetanāya tattha saṅgaho sakkā vattuntī. Tam na, tassa ekantato bhāvanāya pahātabbābhāvena vuttattā. Vuttañhetam – “katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādō”ti (dha. sa. 1406), tasmā dassanena pahātabbesu avacanaṃ imassa paṭisandhidānābhāvaṃ sādheti. Nanu ca **paṭisambhidāvibhāṅge** –

“Yasmim samaye akusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti upekkhāsahagataṃ uddhaccasampayuttaṃ rūpārammaṇaṃ vā...pe... dhammārammaṇaṃ vā, yaṃ yaṃ vā panārabha tasmim samaye phasso hoti...pe... avikkhepo hoti, ime dhammā akusalā. Imesu dhammesu nāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tesam vipāke nāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti (vibha. 730-731) –

Evaṃ uddhaccasahagatacittuppādā uddharitvā tassa vipākopi uddhaṭṭi kathamassa paṭisandhidānābhāvo sampañcchitabboti? Nāyaṃ paṭisandhidānaṃ sandhāya uddhaṭṭo. Atha kho pavattivipākaṃ sandhāya. **Paṭṭhāne** pana –

“Sahajāta dassanena pahātabbā cetanā cittasamutthānaṃ rūpaṇaṃ kammaṃpaccayena paccayo, nānakkhaṇikā dassanena pahātabbā cetanā vipākānaṃ khandhānaṃ, kaṭattā ca rūpaṇaṃ kammaṃpaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.8.89) –

Dassanena pahātabbācetanāya eva sahajātānānakkhanikakammaṃpaccayabhāvaṃ uddharitvā “sahajāta bhāvanāya pahātabbā cetanā cittasamutthānaṃ rūpaṇaṃ kammaṃpaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.8.89) bhāvanāya pahātabbācetanāya sahajātakammaṃpaccayabhāvova uddhaṭṭo, na pana nānakkhaṇikakammaṃpaccayabhāvo, na ca nānakkhaṇikakammaṃpaccayaṃ vinā paṭisandhiākaḍḍhanaṃ atthi, tasmā natthi tassa sabbatthāpi paṭisandhidānanti. Yaṃ paneke vadanti “uddhaccācetanā ubhayavipākampi na deti paṭṭhāne nānakkhaṇikakammaṃpaccayabhāvassa anuddhaṭṭattā”ti, tam tesam matimattam **paṭisambhidāvibhāṅge** uddhaccasahagatānampi pavattivipākassa uddhaṭṭattā, **paṭṭhāne** ca paṭisandhivipākābhāveva sandhāya nānakkhaṇikakammaṃpaccayabhāvassa anuddhaṭṭattā. Yadi hi pavattivipākam sandhāya nānakkhaṇikakammaṃpaccayabhāvo vucceyya, tadā paṭisandhivipākampissa maññeyyuntī labbhamānassapi pavattivipākassa vasena nānakkhaṇikakammaṃpaccayabhāvo na vutto, tasmā na sakkā tassa pavattivipākam nivāretum. Tenāha “**pavattiyam panā**”tyādi. **Ācariyabuddhamittā**dayo pana atthi uddhaccasahagataṃ bhāvanāya pahātabbampi. Atthi na bhāvanāya pahātabbampi, tesu bhāvanāya pahātabbaṃ sekkhasantānappavattam, itaraṃ puthujjanasantānappavattam, phaladānaṃca puthujjanasantānappavattasseva na itarassati evam uddhaccasahagataṃ dvidhā vibhajitvā ekassa ubhayavipākādānaṃ, ekassa sabbatthāpi vipākābhāvaṃ vaṇṇenti. Yo panettha tesam vinicchayo, yaṃca tassa nirākaṇaṃ, yaṃca sabbatthāpi vipākābhāvavādīnaṃ matapaṭikkhepanaṃ idha avuttaṃ, tam sabbam **paramatthamañjūsādisu**, visesato ca abhidhammatthavikāsiniyā nāma **abhidhammāvātārasaṃvaṇṇanāyaṃ** vuttanayena vedittabbaṃ.

Sabbatthāpi kāmalokeyi sugatiduggatavasena sabbasmimpi kāmalokeyi. **Yathārahanti** dvārārammaṇānurūpaṃ. Apāyesupi yaṃ nāgasuṇṇādinam mahāsampattivisaṃsaṃ vipākaviññānaṃ, yaṃca nirayavāsīnaṃ mahāmoggallānattheradassanādisu upajjati vipākaviññānaṃ, tam kusalakammaṃseva phalaṃ. Na hi akusalassa iṭṭhavipāko sambhavati. Vuttañhetam “aṭṭhānametaṃ, bhikkhave, anavakāso, yaṃ akusalassa kammaṃsa iṭṭho kanto vipāko saṃvijjati”ti (ma. ni. 3.131; a. ni. 1.284-286; vibha. 809), tasmā kusalakammaṃ apāyesupi ahetukavipākāni janenti. Aññabhūmikassa ca kammaṃsa aññabhūmikavipākābhāvato kāmavirāgabhāvanāya kāmatañhāvisayaviññānuppādānāyogato ekantasādisavipākattā ca mahaggatānuttarakusalānaṃ rūpāvacarakammaṃ ahetukavipākuppattiyā bhāvato rūpalokepi yathārahaṃ rūpādivisaṃsaṃ tāni abhinipphādetṭi vuttam “sabbatthāpi kāmalokeyi”tyādi.

71. Evaṃ pana vipaccantaṃ kammaṃ solasakadvādasakaṭṭhakavasena tidhā vipaccatīti dassetaṃ “**tatthāpi**”tyādi vuttam. **Tatthāpīti** evam vipaccamānēpi kusalakamme. **Ukkaṭṭhanti** kusalaparivāralābhato, pacchā āsevanappavattiyā vā visiṭṭhaṃ. Yañhi kammaṃ attano pavattikāle purimāpacchābhāgappavattehi kusalakammehi parivāritam, pacchā vā āsevanalābhena samudācīnaṃ. Tam **ukkaṭṭhaṃ**. Yaṃ pana karaṇakāle akusalakammehi parivāritam, pacchā vā “**dukkāmetam mayā**”ti vipattisārūppādānena paribhāvitam, tam **omakanti** dāṭṭhabbaṃ.

Paṭisandhinti ekameva paṭisandhiṃ. Na hi ekena kammaṇa anekāsu jāṭisu paṭisandhi hoti, pavattivipāko pana jāṭisatepi jāṭisahasepi hoti. Yathāha “tiracchānagate dānaṃ datvā satagunā dakkhiṇā paṭikankhitabbā”ti (ma. ni. 3.379). Yasmā panettha ñānaṃ jaccandhādivipattinimittassa mohassa, sabbākusalasseva vā paṭipakkhaṃ, tasmā tamsampayuttaṃ kammaṃ jaccandhādivipattipaccayaṃ na hoti tihetukaṃ atidubbalaṃ samānaṃ duhetukapaṭisandhimeva ākaḍḍhati, nāhetukaṃ. Duhetukaṇca kammaṃ ñānasampayogābhāvato ñānaphaluppādane asamatthaṃ, yathā taṃ alobhasampayogābhāvato alobhaphaluppādane asamatthaṃ akusalakammaṃ taṃ atiuukkaṭṭhampi samānaṃ duhetukameva paṭisandhiṃ ākaḍḍhati, na tihetukanti vuttaṃ “**tihetukamokamaṃ duhetukamukkaṭṭhaṇca**”tyādi.

Ettha siyā – yathā **paṭisambhidāmagge** “gatisampattiyā ñānasampayutte aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti”ti (paṭi. ma. 1.231) kusalassa kammaṃ javanakkhaṇe tinnam, nikantikkhaṇe dvinnam, paṭisandhikkhaṇe tinnāṇca hetūnaṃ vasena aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā ñānasampayuttupapatti, tathā “gatisampattiyā ñānavippayutte channaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti”ti (paṭi. ma. 1.233) javanakkhaṇe dvinnam, nikantikkhaṇe dvinnam, paṭisandhikkhaṇe dvinnāṇca hetūnaṃ vasena channaṃ hetūnaṃ paccayā ñānavippayuttupapatti vuttā, evaṃ “gatisampattiyā ñānavippayutte sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti”ti tihetukakammaṇa duhetukapaṭisandhiyā avuttatā natthi tihetukassa duhetukapaṭisandhiākaḍḍhananti? Nayidamevaṃ duhetukamakammaṇa ahētukapaṭisandhiyā viya tihetukamakammaṇa samatthiyānurūpato duhetukapaṭisandhiyāva dātābbattā, kammaṃsarikkhakavipākadassatthaṃ pana **mahātherena** sāvaseso pāṭho kato. Itarathā “catunnaṃ hetūnaṃ paccayā”ti vacanābhāvato duhetukakammaṇa ahētukupapattiyāpiabhāvo āpajjati, tasmā yathā sugatīyaṃ jaccandhabadhirādivipattiyā ahētukupapattim vajjetvā gatisampattiyā sahetukupapattidassanatthaṃ duhetukupapatti eva uddhaṭā, na ahētukupapatti, evaṃ kammaṃsarikkhakavipākadassanatthaṃ tihetukakammaṇa tihetukupapatti eva uddhaṭā, na duhetukupapatti, na pana alabbhanatoti daṭṭhabbaṃ.

74. Evaṃ ekāya cetanāya soḷasa vipākāni ettheva dvādasakamaggo ahētukaṭṭhakampī pavattassa **tipiṭakacūlanāgatttheravādassa** vasena vipākappavattim dassetvā idāni ekāya cetanāya dvādasā vipākāni ettheva dasakamaggo ahētukaṭṭhakampī āgatassa **moravāpivāsīmahādhammarakkhitattheravādassapi** vasena dassetuṃ **asaṅkhāraṃ sasaṅkhāravipākāni**”tyādi vuttaṃ. Yathā mukhe calite ādasātale mukhanimittam calati, evaṃ asaṅkhārukusalassa asaṅkhāravipākova hoti, na sasaṅkhāroti evaṃ āgamanatova saṅkhārabhedoti ayametthādhippāyo. Yasmā pana vipākassa saṅkhārabhedo paccayavasena icchito, na kammavasena, tasmā esa keciavādo kato.

Tesanti tesam evaṃvādīnaṃ. **Yathākkamanti** tihetukukkaṭṭhādīnaṃ anukkamaṇa. **Dvādasā vipākāni** tihetukukkaṭṭhaasaṅkhārikasasaṅkhārikakammaṇa vasena yathākkamaṃ sasaṅkhārikacattakavajjitāni, asaṅkhārikacattakavajjitāni ca **dvādasā vipākāni**, tathā tihetukomakassa, duhetukukkaṭṭhassa ca kammaṇa vasena duhetukasasaṅkhāradvayavajjitāni, duhetukasasaṅkhāradvayavajjitāni ca **dasā vipākāni**, duhetukomakassa vasena duhetukadvayavajjitāni ca **aṭṭha vipākāni** yathāvuttassa “tihetukamukkaṭṭha”ntyādīnaṃ vuttanayassa **anusāreṇa** anussaraṇena **yathāsambhavaṃ** tassa tassa sambhāvanurūpato uddise.

75. Parito attam khaṇḍitam viya appānubhāvanti **parittam**. Pakatṭhabhāvaṃ nīntanti **paṇītam**, ubhinnaṃ majjhe bhavaṃ **majjhimaṃ**. Tattha “paṭiladdhamattam anāsevitam paritta”nti avisesatova **aṭṭhakathāyaṃ** vuttaṃ, tathā “nāṭisubhāvītam aparipuṇṇavasābhāvaṃ majjhimaṃ. Ativiya subhāvītam pana sabbaso paripuṇṇavasābhāvaṃ paṇīta”nti. **Ācariyena** panettha parittam itisakam laddhāsevanamevādhippentanti dissati. Tathā hānena **nāmarūpaparicchede** –

“Samānāsevane laddhe, vijjamaṇe mahabbale;
Aladdhā tādīsaṃ hetuṃ, abhiññā na vipaccati”ti. (nāma. pari. 474);

Samānabhūmikato va āsevanalābhena balavabhāvato mahaggaṭṭhadhammaṇaṃ vipākādānaṃ vatvā tadabhāvato abhiññāya avipaccanaṃ vuttaṃ. Hīnehi chandacittavīriyavīmaṃsāhi nibbattitaṃ vā **parittam**. Majjhimehi chandādīhi **majjhimaṃ**. Paṇītehi **paṇītaṃ** amatippapaṇcena.

84. **Pañcamajjhānaṃ bhāvetvā** abhiññābhāvaṃ asampattam pañcamajjhānaṃ tividhampi bhāvetvā. Abhiññābhāvappattassa pana avipākabhāvo “aladdhā tādīsa”ntyādīnaṃ (nāma. pari. 474) **ācariyena** sādhitō. **Mūlaṭṭakārādayo** pana aññathāpi taṃ sādheti. Taṃ pana saṅkhepatō, tattha tattha vitthārato ca **abhidhammatthavikāsinīyaṃ** vuttanayena daṭṭhabbaṃ. **Saññāvirāgaṃ bhāvetvā** “saññā rogo, saññā gaṇḍo”ntyādīnaṃ, “dhī cittaṃ dhibbatam citta”ntyādīnaṃ vā nayena arūpappavattiyā ādinavādasanena tadabhāve ca paṇītabhāvasannīṭṭhānena vāyokasīne kesañci matena paricchinākāsakasīne vā bhāvanābalena tena paṭilābhītābhāve arūpassa anibbattisabhāvāpādanavasena arūpavirāgabhāvanam bhāvetvā aññasattesu uppajjanti kammakīriyavādino tīṭṭhiyā evātyadhippāyo. Te pana yena iriyāpathena idha maranti. Teneva tattha nibbattantīti daṭṭhabbaṃ.

86. **Anāgāmino pana suddhāvāsesu uppajjantīti** anāgāmino yeva ariyā puthujjanādikāle, pacchāpi vā pañcamajjhānaṃ tividhampi bhāvetvā saddhādīndriyavemattātānukkamaṇa pañcasu suddhāvāsesu uppajjanti.

87. Yathākkamaṃ bhāvetvā yathākkamaṃ āruppesu uppajjantīti yojanā **yathākkamanti** ca paṭhamāruppādanukkamaṇa. Sabbampi cetam tassa tasessa jhānassa āvenīkabhūmivasena vuttaṃ. Nikantiyā pana satī puthujjanādayo yathā laddhājāhānassa bhūmībhūtesu suddhāvāsavajjitesu yathā kathāci nibbattanti, tathā kāmabhāvepi kāmāvacarakammabalena. ‘Ijjhāti, bhikkhave, sīlavato cetopanidhi visuddhattā’ti (a. ni. 8.35) hi vuttaṃ. Anāgāmino pana kāmāragassa sabbaso pahinattā kāmabhāvesu nīkantiṃ na uppādentīti kāmālokavajjite yathā laddhājāhānabhūmībhūte yathā kathāci nibbattanti. Suddhāvāsesu hi anāgāmino yeva nibbattantīti niyamo atthi. Te pana aññattha na nibbattantīti niyamo natthi. Evaṇca katvā vuttaṃ **ācariyena** –

“Suddhāvāsesvanāgāmi-puggalāvopapajjare;
Kāmadhātumhi jāyanti, anāgānivivajjitā”ti. (parama. vi. 205);

Sukkhavīpassakāpi panete maraṇakāle ekanteneva samāpattim nibbattenti samādhimhi paripūrākāribhāvato daṭṭhabbaṃ. “Itthiyopi pana ariyā vā anariyā vā aṭṭhasamāpattilābhīniyo brahmapārisajjesuyeva nibbattanti”ti **aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 809; a. ni. aṭṭha. 1.1.279 ādayo; ma. ni. aṭṭha. 3.130) vuttaṃ. Apicettha vehapphalaakaniṭṭhacattutthāruppabhāvaṇam seṭṭhabhāvabhāvato tattha nibbattā ariyā aññattha nuppajjanti, tathā avasesesu uparūpari brahmalokesu nibbattā heṭṭhimahēṭṭhimesu. Vuttaṃhetam **ācariyena** –

“Vehapphale akaniṭṭhe, bhavagge ca patiṭṭhitā;
Na punāññattha jāyanti, sabbe ariyapuggalā;
Brahmalokagatā heṭṭhā, ariyā nopapajjare”ti. (nāma. pari. 452-453);

Kammacattakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cutiṭṭhaṇḍikkamavaṇṇanā

89. “**Āyukkhayena**”tyādisu satipi kammānubhāve taṃtaṃgatīsu yathāparicchinnaṃ āyuno parikkhayena maraṇam **āyukkhayamarāṇam**. Satipi tattha tattha paricchināyusese gatikāladīpaccayasāmaggiyāṇca taṃtaṃbhavasādhakassa kammuno parinīṭṭhitavipākattā maraṇam **kammakkhayamarāṇam**. Āyukammānaṃ samakameva parikkhīṇattā maraṇam **ubhayakkhayamarāṇam**. Satipi tasmim duvime purimabhavasiddhassa

kassaci upacchedakakammuno balena satthaharanādīhi upakkamehi upacchijjamānasatānānaṃ, guṇamahantesu vā katena kenaci upakkamena āyūhitaupacchedakakammunā paṭibhāhitasamattiyassa kammassa taṃtaṃtattabhāvappavattane asamattabhāvato dusimārakalāburājādīnaṃ viya taṅkhaṇeyeva ṭhānācāvanavasena pavattamaraṇaṃ **upacchedakamaraṇaṃ** nāma. Idaṃ pana nerayikānaṃ uttarakuruvāsīnaṃ kesañci devānaṃ na hoti. Tenāhu –

“Upakkamena vā kesañcupacchedakakammunā”ti. (sa. sa. 62);

Marāṇassa uppatti pavatti **marāṇuppatti**.

90. Maraṇakāleti marāṇasannakāle. **Yathārahanti** taṃtaṃtattatī uppajjanakasattānurūpaṃ, katthaci pana anuppajjamānassa khīṇāsavassa yathopattitāṃ namarūpadhammādikameva cutipariyosānānaṃ gocarabhāvaṃ gacchati, na kammakammanimittādayo. **Upaladdhapubbanti** cetiyadassanādivasena pubbe **upaladdhaṃ**. **Upakaraṇabhūtaṃ** pupphādivasena upakaraṇabhūtaṃ. **Upalabhitabbanti** anubhavittabbaṃ. **Upabhogabhūtaṃ** accharāvīmānakapparukkhaniyaggādikāmaṃ upabhūjittabbaṃ. Accharāvīmānakapparukkhamaṭukucchiādīgataṃ hi rūpāyatanaṃ sugatinimittāṃ. Nirayagginirayapālādīgataṃ duggatinimittāṃ. Gatiyā nimittāṃ **gatinimittāṃ**.

Kammabalenāti paṭisandhinibhattakassa kusālākusalakammassa ānubhāvena. **Channaṃ dvārānanti** vakkhamānanayena yathasambhavaṃ channaṃ upapattidvārānaṃ, yadi kusālakammaṃ vipaccati, tadā parisuddhaṃ kusalacittaṃ pavattati, aṭṭha akusalakammaṃ, tadā upakkilīṭṭhaṃ akusalacittanti āha “**vipaccamānaka...pe... kilīṭṭhaṃ vā**”ti. Tenāha bhagavā “nimittassādagadhitāṃ vā, bhikkhave, viññānaṃ tiṭṭhamānaṃ tiṭṭhati, anubyañjanassādagadhitāṃ vā, tasmim ce samaye kālaṃ karoti, ṭhānetaṃ vijjati, yaṃ dvīnaṃ gatīnaṃ aññataraṃ gatīnaṃ upapajjeyya nirayaṃ vā tiracchānyoniṃ vā”ti (saṃ. ni. 4.235). **Tatthoṇataṃ vāti** tasmim upapajjitabbabhāve oṇataṃ viya, tatthoṇataṃ evāti vā padacchedo. “**Bāhullena**”ti ettha adhippāyo “yebhuyyena bhavantare”ti ettha vuttanayena daṭṭhabbo. Atha vā “yathāraha”nti imināva so sakkā saṅgahetunti “**bāhullena**”ti iminā sahasā occhijjamānāvīṭvānaṃ sanikaṃ marantānaṃ viya na abhikkhaṇamevāti dīpanti viññāyati. **Abhinavakaraṇavasenāti** taṅkhaṇe kariyamānaṃ viya attānaṃ abhinavakaraṇavasena.

91. Paccāsannamaraṇassāti ekavīthippamānāyukavasena, tato vā kiñci adhikāyukavasena samāsannamaraṇassa. **Vīthiccittāvasanēti** tadārammaṇapariyosānānaṃ, javanapariyosānānaṃ vā vīthiccittānaṃ avasāne. Tattha “kāmahavato cavitvā tattheva uppajjamānānaṃ tadārammaṇapariyosānāni, sesānaṃ javanapariyosānāni”ti **dhammānusāraṇiyaṃ** vuttam. **Bhavaṅgakkhayevāti** yadi ekajavanavīthito adhiatarāyuseso siyā, tadā bhavaṅgāvasāne vā uppajjitvā nirujjhati. Atha ekacittakhaṇāyuseso siyā, tadā vīthiccittāvasāne, taṅca atītakammādivisayameva. “**Tassānantaramevā**”ti iminā antarābhavavādīmataṃ paṭikkhipati.

Yathārahanti kammakaraṇakālassa, vipākadānakālassa ca anurūpavasena. Atha vā vipaccamānakakammānurūpaṃ anusayavasena, javanasahajātavasena vā pavattianurūpatotyatho. Nanu ca “avijjānusayaparikkhiteṇā”tyādi vuttam. Javanasahajātānaṃ kathāṃ anusayabhāvoti? Nāyaṃ doṣo anusayāsādisatāya tāsampi anusayavohārābhāvato. Itarathā akusalakammāsahajātānaṃ bhavatanhāsahajātānaṃ vā cutiāsannajavanasahajātānaṃ saṅgaho na siyā. Avijjāva appahīnatthēna anusayanato pavattanato anusayo, tena parikkhiteṇa parivāritena. Taṅhānusayova mūlaṃ padhānaṃ saṅgāhārikāraṇabhūtaṃ imassāti **taṅhānusayamūlako**. **Saṅkhārenāti** kusālākusalakammassa kammāsahajātaphassādidhammasamudāyena cutiāsannajavanasahajātānaṃ vā, tena janiyamānaṃ. Avijjāya hi paṭicchannādinavāvisaye taṅhā nāmeti, khipanakasaṅkhārasammatā yathāvuttasaṅkhārā khipanti, yathāhu –

“Avijjātanhāsākhārā-sahajehi apāyinaṃ;
Visayādīnavacchādinamanakkhipakehi tu.

“Appahīnehi sesānaṃ, chādanāṃ namanampi ca;
Khipakā pana saṅkhārā, kusālavā bhavanti”ti. (sa. sa. 164-165);

Sampayuttehi pariggayhamānanti attanā sampayuttehi phassādīhi dhammehi sampayuttapaccayādīnaṃ parivāretvā gayhamānaṃ, **sahajātānamadhiṭṭhānabhāvena pubbaṅgamabhūtaṃ** attanā saṅgātānaṃ paṭiṭṭhānabhāvena padhānabhūtaṃ. “Manopubbaṅgamā dhammā”ti (dha. pa. 1-2) hi vuttam. **Bhavantarapaṭisandhānavasenāti** purimabhavantarassa, pacchimabhavantarassa ca aññamaññaṃ ekābaddhaṃ viya paṭisandhanavasena uppajjamānameva paṭiṭṭhāti, na ito gantvāyadhippāyo. Na hi purimabhavapariyāpanno koci dhammo bhavantarāṃ saṅkamati, nāpi purimabhavapariyāpanahetūhi vinā uppajjati paṭiṅhosapadīpamuddā viyāti amatippapañcena.

92. Mandam hutvā pavattāni mandappavattāni. Paccuppannārammaṇesu āpāthagatesu manodvāre gatinimittavasena, pañcadvāre kammānimittavasenāyadhippāyo. **Paṭisandhibhavaṅgānampi paccuppannārammaṇatā labbhatīti** manodvāre tāva paṭisandhiyā catunnaṃ bhavaṅgānaṃ, pañcadvāre pana paṭisandhiyā vā paccuppannārammaṇabhāvo labbhati. Tathā hi kassaci manodvāre āpāthamāgataṃ paccuppannaṃ gatinimittāṃ ārabha uppannāya tadārammaṇapariyosānāya cittavīthiyā anantaraṃ cuticitte uppane tadanantaraṃ pañcacittakhaṇāyuke ārammaṇe pavattāya paṭisandhiyā catunnaṃ bhavaṅgānaṃ, pañcadvāre ca nātakādīhi upaṭṭhāpitesu deyyadhammesu vaṇṇādike ārabha yathārahaṃ pavattāya cittavīthiyā cuticittassa ca anantaraṃ ekacittakhaṇāyuke ārammaṇe pavattāya paṭisandhiyā paccuppannārammaṇe pavatti upalabhatīti ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **visuddhimagge**(visuddhi. 2.620 ādayo) **vibhaṅgaṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 227) vā saṅkhārapaccayāvīññānapadavaṇṇānāyaṃ vuttanayena daṭṭhabbo. **Chadvāraggahitanti** kammānimittāṃ chadvāraggahitaṃ, gatinimittāṃ chaṭṭhadvāraggahitanti yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. Apare pana avisesato vaṇṇenti. **Saccasaṅkhepepi** tenevādhippāyena idaṃ vuttam –

“Pañcadvāre siyā sandhi, vinā kammaṃ dvigocare”ti; (Sa. sa. 173);

Aṭṭhakathāyaṃ (visuddhi. 2.624-625; vibha. aṭṭha. 227) pana “gatinimittāṃ manodvāre āpāthamāgacchati”ti vuttatā, tadārammaṇāya ca pañcadvārikapaṭisandhiyā adassitattā, **mūlaṭṭhādīsū** ca “kammabalaṇa upaṭṭhāpitaṃ vaṇṇāyatanaṃ supinaṃ passantassa viya dibbacakkhussa viya ca manodvāreyeva gocarabhāvaṃ gacchati”ti (visuddhi. mahā. 2.623) niyametvā vuttatā tesam vacanaṃ na sampāṭicchanti ācariyā. “Paccuppannaṃ”ti ettha gatinimittāṃ tāva paccuppannārammaṇaṃ yujjati, kammānimittāṃ pana paṭisandhijanakakammāsessa nimittabhūtaṃ adhippetanti kathāṃ tassa cutiāsannajavanehi gahitassa paccuppannabhāvo sambhavati. Na hi tadeva ārammaṇupaṭṭhāpakam, tadeva paṭisandhijanakam bhavēyya upacitabhāvābhāvato anassādhitattā ca. “Katattā upacitattā”ti (dha. sa. 431) hi vacanato punappunam laddhāsevanameva kammaṃ paṭisandhiṃ ākadḍhati. **Paṭisandhibhidmagge** (paṭi. ma. 1.232) ca nīkantiṅkhaṇe dvīnaṃ hetūnaṃ paccayāpi sahetukapaṭisandhiyā vuttatākatīpacitampi kammaṃ taṅhāya assādīteva vipākam abhinipphādeti, tadā ca paṭisandhiyā samānavīthiyaṃ viya pavattamānāni cutiāsannajavanāni kathāṃ punappunam laddhāsevanāni siyūṃ, kathānaṃ tāni tadā kaṅhāya parāmatthāni. Apica paccuppannaṃ kammānimittāṃ cutiāsannappavattānaṃ pañcadvārikajavanānaṃ ārammaṇaṃ hoti. “Pañcadvārikakammaṇaṃ paṭisandhinimittakam na hoti paridubbalaḥāvato”ti **aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.620; vibha. aṭṭha. 227) vuttanti saccametam. Nātakādīhi upaṭṭhāpitesu pana pupphādīsū sannihitesveva marāṇasambhāvato tattha vaṇṇādīkam ārabha cutiāsannavīthito purimabhāgappavattānaṃ paṭisandhijananasamattānaṃ manodvārikajavanānaṃ ārammaṇabhūtena saha samānatā tadekasantatīpitaṃ cutiāsannajavanaggahitampi paccuppannaṃ vaṇṇādīkam kammānimittabhāvena vuttam. Evañca katvā vuttam **ānandācariyena** “pañcadvāre ca āpāthamāgacchantaṃ paccuppannaṃ kammānimittāṃ āsannakatakammārammaṇasattatīyaṃ uppannaṃ, taṃsadisaṅca daṭṭhabba”nti (vibha. mūlaṭṭh. 227; visuddhi. mahā. 2.623).

94. **Yathārahanti** dutiyacatutthapaṭhamatatiyānaṃ paṭisandhīnaṃ anurūpato.

98. Āruppacutiyaṃ param heṭṭhimāruppavajjitā āruppapaṭisandhiyo honti uparūpariarūpīnaṃ heṭṭhimahēṭṭhimakammaṃ anāyūhanato, upacārajjhānaṃ pana balavabhāvato tassa vipākabhūtā kāmātihetukā paṭisandhiyo honti. Rūpāvacaracutiyaṃ param ahetukarahitā upacārajjhānānubhāveneva duhetukātihetukapaṭisandhiyo siyūṃ, kāmātihetumhā cutito param sabbā eva kāmarūpārūpabhavapariyāpannā yathārahaṃ ahetukāpaṭisandhiyo siyūṃ. Itaro duhetukātihetukacutito param kāmesveva bhavesu tihetukāpaṭisandhiyo siyūṃ.

Cutiṭpaṭisandhikkamavaṇṇanā niṭṭhitā.

99. Paṭisandhiyaṃ nirodhassa anantarato **paṭisandhinirodhanantarato**. **Tadeva cittanti** tamsadisatāya tabbohārapavattatā tadeva cittam yathā “tāniyeva osadhāni”ti. **Asati vithicittupādeti** antarantarā vithicittānaṃ uppāde asati, cuticittam hutvā nirujjhati tadeva cittanti sambandho.

101. **Parivattantā pavattanti** yāva vaṭṭamūlasamucchedāyadhippāyo.

102. Yathā **iha** bhavēpaṭisandhi ceva bhavaṅgaṇca vīthiyo ca cuti ca, tathā puna bhavāntare paṭisandhibhavaṅgānti evamādikā ayam cittasantati parivattatīti yojanā. Keci pana imasmim paricchede vīthimuttasaṅgahasveva dassitattā paṭisandhibhavaṅgacūṭīnameva idha gahaṇaṃ yuttantyādhippāyena “paṭisandhibhavaṅgavīthiyo”ti imassa paṭisandhibhavaṅgappavāhātī attham vadanti, tam tesam matimattam pavattisaṅgahadassanāvāsāne tattha saṅgahitānaṃ sabbesameva nigamaṇassa adhippetattā. Evañhi sati “paṭisaṅkhāya panetamaddhuvā”nti ettha sabbesameva eta-saddena parāmasanaṃ suttuṃ upapannaṃ hoti. **Etam** yathāvuttam vaṭṭapavattam **addhuvam** aniccaṃ palokadhammaṃ **paṭisaṅkhāya** paccavekkhitvā **budhā** paṇḍitā **cirāya** cirakālam subbatā hutvā **accutam** dhuvam acavanadhammaṃ **padam** nibbānaṃ **adhigantvā** maggaphalaṅgaṇa sacchikatvā tatoyeva suttuṃ samucchinnasinehabandhanā **samam** nirupadhisesanibbānadhātum **essanti** pāpuṇissanti.

Iti abhidhammatthavibhāvinīya nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Vīthimuttaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Rūpaparicchedavaṇṇanā

1. Evam tāva cittacetāsikavasena duvidham abhidhammattham dassetvā idāni rūpaṃ, tadanantaraṅca nibbānaṃ dassetumārabhanto āha “**ettavata**”tyādi. **Sappabhedappavattika** uddesaniiddesapaṭiniddesavasena tīhi paricchedehi vuttappabhedavanto, pavattipaṭisandhivasena dvīhi paricchedehi vuttappavattivanto ca **cittacetāsikā dhammā ettavata** pañcahi paricchedehi vibhattā **hi** yasmā, idāni yathānuppattam rūpaṃ pavuccatīti yojanā.

2. Idāni yathāpaṭiññātarūpavibhāgattham mātikaṃ thapetum “**samuddesa**”tyādi vuttam. Saṅkhepato uddisaṇaṃ **samuddeso**. Ekavidhādivasena vibhājanaṃ **vibhāgo**, samuṭṭhāti etasmā phalanti **samuṭṭhānaṃ**, kammādayo rūpajanakapaccayā. Cakkhudasakādayo **kalāpā**. **Pavattikkamato ceti** bhavakālasattabhedena rūpaṇaṃ uppattikkamato.

Rūpasamuddesavaṇṇanā

3. Upādinnānupādinnaśāntānesu sasambhāradhātuvāsena mahantā hutvā bhūtā pātubhūtā **mahābhūtā** (dha. sa. atṭha. 584). Athavā anekavidhaabbutavisesadassanena, anekābhūtadassanena vā mahantāni abbutāni, abhūtāni vā etesūti mahābhūtā, māyākārādayo. Tehi samānā sayam anilādisabhāvāneva nīlādiupādāyarūpadassanādīto **mahābhūtā**. Manāpavaṇṇasaṅghānādīhi vā sattānaṃ vañcikaṃ yakkhīniādayo viya manāpaitthipurisārūpadassanādīnā sattānaṃ vañcakattā mahantāni abhūtāni etesūti **mahābhūtā**. Vuttampi hetam –

“Mahantā pātubhūtāti, mahābhūtasamāti vā;
Vañcakattā abhūtena, ‘mahābhūtā’ti sammatā”ti. (abhidha. 626);

Atha vā mahantapātubhāvato mahantāni bhavanti etesu upādārūpāni, bhūtāni cāti **mahābhūtāni**. Mahābhūte upādāya pavattam rūpaṃ **upādāyarūpaṃ**. Yadi evam “ekam mahābhūtam paṭicca tato mahābhūtā”tyādivacanato (paṭṭhā. 1.1.53) ekekamahābhūtā sesamahābhūtānaṃ nissayā honitīti tesampi upādāyarūpāpasāṅgoti? Nayidamevaṃ upādāyeva pavattarūpānaṃ tamsamaññāsiddhito. Yañhi mahābhūte upādīyati, sayāṅca aññehi upādīyati. Na tam upādāyarūpaṃ. Yam pana upādīyateva, na kenaci upādīyati, tadeva upādāyarūpanti natthi bhūtānaṃ tabbohārappaṅgo. Apica catunnam mahābhūtānaṃ upādāyarūpanti upādāyarūpalakkhaṇanti natthi tayo upādāya pavattānaṃ upādāyarūpātīti.

4. Pathanaṭṭhena pathavī, tarupabbatādīnaṃ pakatipathavī viya sahajātarūpānaṃ patitṭhānabhāvena pakkhāyati, upaṭṭhātīti vuttam hoti, pathavī eva dhātu salakkhaṇadhāraṇādīto nissattaniṭṭhāyānaṃ sarīraselāyavadhātusadisattā cāti **pathavidhātu**. Āpeti sahajātarūpāni pathharati, āpāyati vā brūheti vaḍḍhetīti **āpo**. Tejeti paripāceti, niseti vā tikkhabhāvena sesabhūtāyānaṃ usmāpetīti **tejo**. Vāyati desantaruppattihetubhāvena bhūtasāṅghātam pāpetīti **vāyo**. Catassopi panetā yathākkamaṃ kathinattadavattaṇhattavithambhanattalakkhaṇātīti daṭṭhabbam.

5. Cakkhādīnaṃ vacanatto heṭṭhā kathitova. **Pasādarūpaṃ nāma** catunnam mahābhūtānaṃ pasannabhāvahetukattā. Tam pana yathākkamaṃ daṭṭhukāmatāsotukāmatāghāyitukāmatāsāyitukāmatāphusitukāmatānidānakammaṃsamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇam. Tattha cakkhu tāva majjhe kaṇhaṃaṅdalassa ukāsīrappamāne abhimukhe thitānaṃ sarīrasaṅghānuppattipadesa telamiva picupaṭalāni sattakkhipaṭalāni byāpetvā dhāraṇānaḥāpanamaṅdanabjjanakiccāhi catūhi dhātūhi viya khattiyakumāro sandhāraṇabandhanaparipācānaṃsamudīraṇakiccāhi catūhi dhātūhi katūpakāram utticitthārehi upatthambhīyamānaṃ āyunaṃ paripāliyamānaṃ vaṇṇādīhi parivāritam yathāyogaṃ cakkhuvīññānādīnaṃ vattuvārābhāvaṃ sadhentaṃ pavattati, itaram “sasambhāracakkhū”ti vuccati. Evam sotādayopi yathākkamaṃ sotabilabbhantare āṅgulivedhanākāram upacitatanutambalomaṃ, nāsikabbhantare ajapadasaṅghānaṃ, jivhāmajjhe uppaladalaggasaṅghānaṃ padesam abhibyāpetvā pavattanti, itaram pana thapetvā kammajatejassa patitṭhānaṭṭhānaṃ kesaggaḷomagganakkhaggasukkhacammāni ca avasesam sakalasarīraṃ pharivā pavattati. Evam santepi itarehi tassa saṅkaro na hoti bhinnanissayalakkhaṇattā. Ekanissayānihi hi rūparasādīni lakkhaṇabhedato asaṃkiṇṇātī kiṃ pana bhinnanissayā pasādā.

6. Āpodhātuyā sukhumbhāvena phusitum asakkuṇeyyattā vuttam “**āpodhātu vivajjitam bhūttayasaṅkhāta**”nti. Kiñcāpi hi sītātā phusitvā gayhati, sā pana tejoyeva. Mande hi uṇhatte sītābuddhi sītāsaṅkhātassa kassaci guṇassa abhāvato. Tayidaṃ sītābuddhiyā anavaṭṭhitabhāvato viññāyati pārāpāre viya. Tathā hi ghammakāle ātāpe thatvā chāyaṃ pavitṭhānaṃ sītābuddhi hoti, tattheva cirakālam thitānaṃ uṇhabuddhi. Yadi ca āpodhātu sītātā siyā, uṇhabhāvena saha ekasmim kalāpe upalabbheyya, na cevam upalabbhati, tasmā viññāyati “na āpodhātu sītātā”ti. Ye pana “davata āpodhātu, sā ca phusitvā gayhati”ti vadanti, te vattabbā “davata nāma phusitvā gayhatīti idaṃ āyasmantānaṃ abhimānamattam saṅghāne viyā”ti. Vuttañhetam porāṇehi –

“Davataśahavuttīni, tīpi bhūtāni samphusaṃ;

Davatam samphusāmīti, lokoyamabhimaññāti.

“Bhūte phusitvā saññhānaṃ, manasā ganhato yathā;
Paccakkhato phusāmīti, viññeyyā davatā tathā”ti.

Gocararūpaṃ nāma pañcaviññānavisayabhāvato. Gāvo indriyāni caranti etthāti gocaranti hi ārammaṇassetam nāmaṃ. Tam panetaṃ pañcavidhampi yathākkamaṃ cakkhuvīññāpādināṃ gocarabhāvalakkhaṇaṃ, cakkhādīpaṭṭiṇānalakkhaṇaṃ vā.

7. Itthiyā bhāvo **itthattam** (dha. sa. aṭṭha. 632). Purisassa bhāvo **purisattam**. Tattha itthilinganimittakuttākappahetubhāvalakkhaṇaṃ itthattam, purisalingādhētubhāvalakkhaṇaṃ purisattam. Tattha itthinaṃ āngajātaṃ **itthilingaṃ**. Sarādhippāyā **itthinimittam** “itthi”ti saññānassa paccayabhāvato. Avisadathānagamanisajjādi **itthikuttam**. Itthisaññhānaṃ **itthakappo**. Purisalingādīpī vuttanayena daṭṭhabbāni. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana aññathā itthilingādīni vaṇṇitāni. Tam pana evaṃ saṅgahetvā vadanti –

“Lingaṃ hatthādisaññhānaṃ, nimittam mihitādikaṃ;
Kuttam suppadinā kiṭṭā, ākappo gamanādika”nti.

Bhāvarūpaṃ nāma bhavati etena itthādiabhidhānaṃ, buddhi cāti katvā. Tam panetaṃ kāyindriyaṃ viya sakalasāraṃ pharivā tiṭṭhati.

8. Hodayameva manodhātumanovīññādhātūnaṃ nissayattā vatthu cāti **hadayavattū**. Tathā hi tam dhātudvayanissayabhāvalakkhaṇaṃ, tañca hadayakosabbhantare adḍhapasatamattam lohitam nissāya pavattati. **Rūpakāṇḍe** avuttassapi panetassa āgamato, yuttito ca atthabhāvo daṭṭhabbo. Tattha, tam rūpaṃ nissāya manodhātu ca manovīññādhātu ca vattanti “yaṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manovīññādhātuyā ca taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ nissayapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1. 1. 8) evamāgataṃ paṭṭhānavacanaṃ āgamo. Yutti panevaṃ daṭṭhabbā –

“Nippannahūtikādhārā, dve dhātū kāmarūpinaṃ;
Rūpānubandhavuttitā, cakkhuvīññāpādayo viya.

“Cakkhādīnissitānetā, tassaññādhārābhāvato;
Nāpi rūpādike tesam, bahiddhāpi pavattito.

“Na cāpi jīvitaṃ tassa, kiccantaraniyuttito;
Na ca bhāvadvaṃ tasmim, asantepe pavattito.

“Tasmā tadaññaṃ vatthu tam, bhūtikanti vijāniyaṃ;
Vatthāmbadukānantu, desanābhedato idam;
Dhammasaṅgaṇipāthasmim, na akkhātam mahesinā”ti.

9. Jīvanti tenāti jīvitaṃ, tadeva kammajārūpaparipālāne ādhipaccayogato indriyanti **jīvitindriyaṃ**. Tathā hetam kammajārūpaparipālānalakkhaṇaṃ. Yathāsakaṃ khaṇamattatṭhāyinaṃ hi sahaajātānaṃ pavattitubhāveneva anupālakaṃ. Na hi tesam kammaṃyeva thitīkaraṇaṃ hoti āhārajādinaṃ āhārādi viya kammaṃsa taññābhāvato. Idam pana saha pācanagginā anavasesaupādinnakāyaṃ byāpetvā pavattati.

10. Kabaḷam katvā ajjhoharīyatīti **kabaḷikāro āhāro**, idañca savatthukaṃ katvā āhāraṃ dassetaṃ vuttaṃ. Sendriyakāyopatthambhanahetubhūtaṃ pana āngamaññānusārī rasaharasāññhātā ajjhoharītabbhārasinehābhūtā oḷā idha āhārarūpaṃ nāma. Tathā hetam sendriyakāyopatthambhanahetubhāvalakkhaṇaṃ, oḷātamakarūpāhāraṇalakkhaṇaṃ vā.

11. Kakkhaḷattādīnā attano attano sabhāvena upalabbhanato **sabhāvarūpaṃ nāma**. Uppādādīhi, aniccatādīhi vā lakkhanehi sahitanti **salakkhaṇaṃ**. Paricchedādībhāvaṃ vinā attano sabhāveneva kammādīhi paccayehi nippannahā **nippaharūpaṃ nāma**. Ruppasabhāvo rūpaṃ, tena yuttampi rūpaṃ, yathā “arisaso, nīlupalla”nti, svāyaṃ rūpa-saddo ruḷhiyā atamsabhāvepi pavattatīti aparena rūpa-saddena visesetvā “**rūparūpa**”nti vuttaṃ yathā “dukkhadukkha”nti. Paricchedādībhāvaṃ atikkamitvā sabhāveneva upalabbhanato lakkhaṇattayāropanena sammāsitaṃ arahattā **sammasanarūpaṃ**.

12. Na kassatīti akāso. Akāsoyeva akāso, nijjīvatthēna dhātu cāti **ākāsadhātu**. Cakkhudasakādiekekakalāpagatarūpānaṃ kalāpantarehi asaṃkiññabhāvāpādanavasena paricchedakaṃ, tehi vā paricchijjamaṇaṃ, tesam paricchedamattam vā rūpaṃ **paricchedarūpaṃ**. Tañhi tam tam rūpakalāpaṃ paricchindantaṃ viya hoti. Vijjamaṇepi ca kalāpantarabhūtehi kalāpantarabhūtānaṃ samphuṭṭhabhāve tamtamrūpavivittatā rūpapariyanto akāso. Yesañca so paricchedo, tehi sayam asaṃphuṭṭhoyeva. Aññathā paricchinnaṃ na siyā tesam rūpānaṃ byāpībhāvāpattito. Abyāpitā hi asaṃphuṭṭhatā. Tenāha bhagavā “asaṃphuṭṭham catūhi mahābhūtehi”ti (dha. sa. 637).

13. Calamānakāyena adhippāyaṃ viññāpeti, sayañca tena viññāyatīti **kāyaviññānti**. Saviññānakasaddasaññhātāvācāya adhippāyaṃ viññāpeti, sayañca tāya viññāyatīti **vacīviññānti**. Tattha abhikkamādījanakacittasamuṭṭhānavāyodhātuyā sahaajātarūpasanthambhanasandhāraṇalātesu sahakārikāraṇabhūto phandamānakāyaphandanatamhetukavāyodhātuvinimutto mahantaṃ pāsānaṃ ukkhipantassa sabbathāmena gahaṇakāle ussāhanavikāro viya rūpakāyassa pariphandanapaccayabhāvena upalabbhamāno vikāro kāyaviññānti. Sā hi phandamānakāyena adhippāyaṃ viññāpeti. Na hi viññāttivikārarahitesu rukkhacalanādisu “idamesa kāretī”ti adhippāyaggahaṇaṃ dīṭṭhanti. Hatthacalanādisu ca phandamānakāyaggahaṇānantaraṃ aviññāyamānantarehi manodvārajavanehi gayhamānattā sayañca kāyena viññāyati.

Kathaṃ pana viññāttivasena hatthacalanādayo honṭīti? Vuccate – ekāvajjanavīthiyaṃ sattasu javanesu sattamajavanasamuṭṭhānavāyodhātu viññāttivikārasahitāva paṭhamajavanādisamuṭṭhānāhi vāyodhātūhi laddhopatthambhā desantaruppattitubhāvena calayati cittajaṃ, purimajavanādisambhūtā pana santhambhanasandhāraṇamattakarā tassa upakāryā honṭīti. Yathā hi sattaḥi yugehi ākaḍḍhitabbasakaṭṭe sattamayugayuttāyeva goṇā heṭṭhā chasu yugesu yuttagoṇehi laddhūpatthambhā sakaṭṭe cāleni, paṭhamayugādiyuttā pana upatthambhanasandhāraṇamattameva sādhenā tesam upakāryā honṭīti, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbāṃ.

Desantaruppattiyeva cettha calanaṃ uppannadesato kesaggamattampi dhammānaṃ sañkamanābhāvato. Itarathā nesam abyāpārakatā, khaṇikatā ca na siyā. Desantaruppattitubhāvoti ca yathā attanā saharūpāni heṭṭhimajavanasamuṭṭhitarūpehi patitṭhitaṭṭhānato aññattha uppajjanti, evaṃ tehi saha tattha uppattiyevāti daṭṭhabbāṃ, ettha pana cittaje calite taṃsambandhena itarampi calati naḍṣote pakkhittasukkhagomayapīṇḍam viya. Tathā calayitum asakkonti yopi paṭhamajavanādisamuṭṭhānavāyodhātuyo viññāttivikārasahitāyeva yena disābhāgena ayaṃ abhikkamādīni pavattetukāmo, tadabhimukhabhāvavikārasambhāvato. Evañca katvā manodvārāvajjanassapi viññāttisamuṭṭhāpakattam vakkhati. Vacībhedakaracittasamuṭṭhānathāpādhātuyā akkharuppattitṭhānagatupādinnarūpehi saha ghaṭṭanapaccayabhūto eko vikāro vacīviññānti. Yaṃ panettha vattabbam, tam kāyaviññāttiyaṃ vuttanayena daṭṭhabbāṃ.

Ayam pana viseso – yathā tattha “phandamānakāyagahanānantara”nti vuttam, evamidha “suyyamānasaddasavanānantara”nti yojetabbam. Idha ca santhambhānādīnam abhāvato sattamajavanāsamuttītiyādinayo na labbhati. Ghaṭṭanena hi saddhiṃyeva saddo uppajjati. Ghaṭṭanañca paṭhamajavanādisūpi labbhateva. Ettha ca yathā ussāpetvā baddhagosīsatalapannādirūpāni disvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā gosīsādīnam udakasahacāritappakāraṃ saññānaṃ gahetvā udakaggahaṇaṃ hoti, evaṃ vipphandamānasamuccāriyamānakāyasadde gahetvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā purimasiddhasambandhūpanissayāya sādhippāyavikāraggahaṇaṃ hotīti ayam dvinnam sādharāṇā upamā.

14. Lahubhāvo **lahutā**. Mudubhāvo **mudutā**. Kammaññabhāvo **kammaññatā**. Yathākkamañcetā arogino viya rūpānaṃ agarutā suparimadditacamma viya akathinatā sudhantasuvaṇṇassa viya sarīrakiriyānaṃ anukūlabhāvoti daṭṭhabbam. Aññamaññaṃ avijahantassapi hi lahutādittayassa taṃtamvikāradhikarūpehi nānattam vuccati, dandhattakaradhātukkhobhappaṭipakkhapaccayasamuttāno hi rūpavikāro lahutā. Thaddhattakaradhātukkhobhappaṭipakkhapaccayasamuttāno mudutā. Sarīrakiriyānaṃ ananukūlabhāvakaradhātukkhobhappaṭipakkhapaccayasamuttāno kammaññatīti.

15. Upacayanaṃ **upacayo**, paṭhamacayotyatho “upaññatta”ntyādīsu viya upa-saddassa paṭhamatthajotānato. Santāno **santati**, pabandhotyattho. Tattha paṭisandhito paṭṭhāya yāva cakkhādīdasakānaṃ uppatti, etthantare rūpuppādo upacayo nāma. Tato paraṃ santati nāma. Yathāsakaṃ khaṇamattaṭṭhāyīnaṃ rūpānaṃ nirodhābhīmukhabhāvavasena jīraṇaṃ jarā, sāyeva **jaratā**, niccadhuvabhāvena na iccaṃ anupagantabbanti aniccaṃ, tassa bhāvo **aniccatā**, rūpararibhedo. **Lakkhaṇarūpaṃ nāma** dhammānaṃ taṃtamavatthāvasena lakkhaṇahetutā.

16. **Jātirūpamevāti** paṭisandhito paṭṭhāya rūpānaṃ khaṇe khaṇe uppattibhāvato jātisānkhatāṃ rūpuppattibhāvena catusantirūpappaṭibaddhavuttitā rūpasammatañca jātirūpameva upacayasantatibhāvena pavuccati paṭhamupariniccattasānkhatāppavattīkārabhedato veneyyavasena “upacayo santati”ti (dha. sa. 642) vibhajitvā vuttatā. Evañca katvā tāsāṃ niddese atthato abhedam dassetum “yo āyatanānaṃ ācayo, so rūpassa upacayo. Yo rūpassa upacayo, sā rūpassa santati”ti (dha. sa. 641-642) vuttam. **Ekādasavidhampiti** sabhāgasāṅgahavasena ekādasappakārampi.

17. Cattāro bhūtā, pañca pasādā, cattāro visayā, duvidho bhāvo, hadayarūpamiccapi idam jīvitāhārarūpehi dvīhi saha aṭṭhārasavidham, tathā paricchedo ca duvidhā viññatti, tividho vikāro, catubbidham lakkhaṇanti rūpānaṃ paricchedavikāradibhāvaṃ vinā visum paccayehi anibhattatā ime **anipphannā** dasa ceti aṭṭhārasavidham bhāve.

Rūpasamuddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavibhāgavaṇṇanā

18. Idāni yathāuddiṭṭharūpānaṃ ekavidhādinayadassanatham “**sabbañca paneta**”ntyādī vuttam. Sampayuttassa alobhādihetuno abhāvā **ahetukam**. Yathāsakaṃ paccayavantatāya **sappaccayam**. Attānaṃ ārabha pavattehi kāmāsavādīhi sahitatā **sāvam**. Paccayehi abhisānkhatatā **sañkhatam**. Upādānakkhandhasānkhatē loke niyuttatāya **lokiyam**. Kāmatanḥāya avacaritattā **kāmāvacaram**. Arūpadhammānaṃ viya kassaci ārammaṇassa aggaṇato nāssa ārammaṇanti **anārammaṇam**. Tadaṅgādivasena pahātabbatābhāvato **appahātabbam**. Iti-saddo pakārattho, tena “abyākata”ntyādīkam sabbam ekavidhanayam saṅgaṇhāti.

19. **Ajjhattikarūpaṃ** attabhāvasānkhatāṃ attānaṃ adhikicca uddissa pavattatā. Kāmaṃ aññepi hi ajjhattasambhūtā atthi, rūḥivāsena pana cakkhādīkamēva ajjhattikam. Atha vā “yadi mayam na homa, tvam kaṭṭhakaḥkalīgarūpamo bhavissasī”ti vadantā viya attabhāvassa sātīsayam upakāratā cakkhādīneva visesato ajjhattikāni nāma. Attasānkhatāṃ vā cittaṃ adhikicca tassa dvārabhāvena pavattatīti ajjhattam, tadeva ajjhattikam. Tato bahibhūtattā itaram tevīsatividham **bāhirarūpaṃ**.

20. Itaram bāvīsatividham **avatthurūpaṃ**.

22. **Aṭṭhavidhampi indriyarūpaṃ** pañcaviññānesu līṅgādīsū saharūpaparipālāne ca ādhipaccayogato. Pasādarūpassa hi pañcavidhassa cakkhaviññāṇādīsū ādhipaccam attano paṭumandādibhāvena tesampi paṭumandādibhāvāpādanato. Bhāvadvayassāpi itthilīṅgādīsū ādhipaccam yathāsakaṃ paccayehi uppajjamānānampi tesam yebhuyyena sabhāvakasāntāneyeva taṃtadākārena uppajjanato, na pana indriyapaccayabhāvato. Jīvitassa ca kammajaparipālāne ādhipaccam tesam yathāsakaṃ khaṇaṭṭhānassa jīvitindriyappaṭibaddhattā. Sayañca attanā ṭhapitadhammasambandheneva pavattati nāviko viya.

23. Visayavisayibhāvappattivasena thūlattā **oḷārikarūpaṃ**. Tatoyeva gahaṇassa sukaratā **santikerūpaṃ āsannarūpaṃ** nāma. Yo sayam, nissayavasena ca sampattānaṃ, asampattānañca paṭimukhabhāvo aññamaññapanānaṃ, so paṭigho viyāti paṭigho. Yathā hi paṭighāte sati dubbalassa calanaṃ hoti, evaṃ aññamaññaṃ paṭimukhabhāve sati arūpasabhāvāte dubbalassa bhavaṅgassa calanaṃ hoti. Paṭigho yassa atthi taṃ **sappaṭigham**. Tattha sayam sampatti phoṭṭhabbassa, nissayavasena sampatti ghānājivhākāyagandharasānaṃ, ubhayathāpi asampatti cakkhusotarūpasaddānanti daṭṭhabbam. Itaram soḷasavidham oḷārikatādisabhāvābhāvato **sukhumarūpādīkam**.

24. Kammato jātam aṭṭhārasavidham **upādinnarūpaṃ** taṇhādīṭṭhīhi upetena kammunā attano phalabhāvena ādinnattā gahitattā. Itaram aggaṭṭagahaṇenasaviddham **anupādinnarūpaṃ**.

25. Daṭṭhabbabhāvasānkhatēna nidassanena saha vattatīti **sanidassanam**. Cakkhaviññāṇagocarabhāvo hi nidassananti vuccati tassa ca rūpāyatānato anaññattepi aññehi dhammehi taṃ visesetum aññaṃ viya katvā vattum vaṭṭatīti saha nidassanena sanidassananti. Dhammabhāvasāmaññaṃ hi ekabhūtesu dhammesu yo nānattakaro viseso, so añño viya katvā upacaritum yutto. Evañhi atthavisesāvabodho hoti.

26. **Asampattavasenāti** attānaṃ asampattassa gocarassa vasena, attanā visayappadesam vā asampattavasena. Cakkhusotāni hi rūpasaddehi asampattāni, sayam vā tāni asampattāneva ārammaṇam gaṇhanti. Tenetaṃ vuccati –

“Cakkhusotam panetesu, hotāsampattagāhakaṃ;
Viññānuppattihetutā, santarādhikagocare.

“Tathā hi dūradesaṭṭham, phalikādītirohitam;
Mahantañca nagādīnaṃ, vaṇṇam cakkhu udikkhati.

“Ākāsādīgato kucchi-cammānantarikopi ca;
Mahanto ca ghaṇṭādīnaṃ, saddo sotassa gocaro.

“Gantvā visayadesam taṃ, pharivā gaṇhatīti ce;

Adhiṭṭhānavidhānēpi, tassa so gocharo siyā.

“Bhūtapbandhato so ce, yāti indriyasannidhim;
Kammacittojasambhūto, vaṇṇo saddo ca cittajo.

“Na tesam gocarā honti, na hi sambhonti te bahi;
Vuttā ca avisesena, pāṭhe tamvisayāva te.

“Yadī cetam dvayam attasamīpamyeva gaṇhati;
Akkhivaṇṇam tathā mūlam, passeyya bhamukassa ca.

“Disādesavavattānam, saddassa na bhavēyya ca;
Siyā ca saravedhissa, sakaṇṇe sarapātana”nti.

Gocaraggāhikarūpaṃ viññānādhīṭṭhitam hutvā tamtamgocaraggahaṇasabhāvattā. Itaram tevīsatividham **agocaraggāhikarūpaṃ** gocaraggahaṇābhāvato.

27. Vaṇṇitabbo daṭṭhabboti **vaṇṇo**. Attano udayānantaram rūpaṃ janēṭṭi oḷā. **Avinibbhogarūpaṃ** katthacipi aññaṃaññaṃ vinibhuñjanassa visum visum pavattiyā abhāvato. Rūpaloke gandhādīnam abhāvavādimatampi hi tattha tattha (vibha. mūlaṭī. 227; vibha. anuṭī. 227) ācariyehi paṭikkhittameva.

28. **Iccevanti** etthapi itī-saddo pakārattho, tena idha anāgatampi sabbam dukatikādibhedam saṅgaṇhāti.

Rūpavibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpasamuṭṭhānanayavaṇṇanā

29. Kāni pana tāni kammādīni, katham, kattha, kadā ca rūpasamuṭṭhānānti āha “**tatthā**”tyādi. **Paṭisandhimupādāyāti** paṭisandhicittassa uppādakkhaṇam upādāya. **Khaṇe khaṇeti** ekekassa cittassa tīsu tīsu khaṇesu, nīrantamevāti vuttam hoti. Apare pana cittassa ṭhitikkhaṇam (vibha. mūlaṭī. 20 pakiṇṇakakathāvaṇṇanā), bhaṅgakkhaṇe ca rūpuppādām (vibha. mūlaṭī. 20 pakiṇṇakakathāvaṇṇanā) paṭisedhenti. Tattha kiñcāpi ṭhitikkhaṇābhāve tesam upapatti ceva tattha vattabbaṇca heṭṭhā kathitameva, idhāpi pana bhaṅgakkhaṇe rūpuppādābhāve upapattiyā tattha vattabbaṇca saha sukhaggahaṇattham saṅghetvā vuccati –

“Uppannuppajjamānanti, vibhaṅge evamādinam;
Bhaṅgakkhaṇasmim uppannam, no ca uppajjamānakam.

“Uppajjamānamuppāde, uppannañcātīdinā;
Bhaṅgupādāva akkhātā, na cittassa ṭhitikkhaṇo.

“Uppādo ca vayo ceva, aññathattam ṭhitassa ca;
Paññāyatī”ti (a. ni. 3.47) vuttatā, ṭhiti atthīti ce matam.

“Aññathattassa ekasmim, dhamme anupaladdhito;
Paññānavacanā ceva, pabandhaṭṭhiti tatthapi.

“Vuttā tasmā na cittassa, ṭhiti dissati pāliyam;
Abhidhamme abhāvopi, nisedhoyeva sabbathā.

“Yadā samudayo yassa, nirujjhati tadāssa kiṃ;
Dukkhamuppajjatiyetha, paṇhe noti nisedhato.

“Rūpuppādo na bhaṅgasmim, tasmā sabbepi paccayā;
Uppādeyyeva cittassa, rūpahetūti kecana.

“Vuccate tattha ekasmim, dhammeyeva yathā matā;
Uppādāvattatho bhinnā, bhaṅgāvattā tatheva tu.

“Bhaṅgassābhimukhāvattā, icchitabbā ayam ṭhiti;
Nayadassanato esā, vibhaṅge na tu desitā.

“Lakkhaṇam saṅkhatasseva, vattumuppādaadinam;
Desitattā na tatthāpi, pabandhassa ṭhīṭṭitā.

“Upasaggassa dhātūnamattheyeva pavattito;
Paññāyatīti cetassa, attho viññāyate itī.

“Bhaṅge rūpassa nuppādo, cittajānam vasena vā;
Āruppamvābhisandhāya, bhāsito yamakassa hi.

“Sabhāvoyam yathālābha-yojanāti tato nahi;
Na cittaṭṭhiti bhaṅge ca, na rūpassa asambhavo”ti.

31. Rūpavirāgabhāvanānibhattatā hetuno tabbidhuratāya, anokāsātāya ca arūpavipākā, rūpajanane visesapaccayehi jhānaṅgehi sampayogābhāvato dvipaṇcaviññānāni cāti cuddasa cittāni rūpaṃ na samuṭṭhāpentīti vuttam “**arūpavipakadvipaṇcaviññānavajjita**”nti. Paṭisandhicittam, pana cuticittaṇca ekūnavīsati bhavaṅgasseva antogadhattā cittantaram na hoṭṭi na tassa vajjanam katam. Kiñcāpi na katam, pacchājātapaccayarahitam, pana āhārādīhi ca anupatthaddham dubbalavattum nissāya pavattatā, attano ca āgantukatāya kammajarūpehi cittasamuṭṭhānarūpanam thānam gahetvā thitattā ca

paṭisandhicittam rūpasamuṭṭhāpakam na hoti. Cuticitte pana **aṭṭhakathāyaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 636; vibha. aṭṭha. 26 pakinnakathā) tāva “vūpasantavaṭṭamūlasmiṃ santāne sātisayaṃ santavuttitāya khīṇāsavasveva cuticittam rūpaṃ na samuṭṭhāpeti”ti (dha. sa. mūlaṭṭi. 636) vuttam. **Ānandācariyā**dayo pana “sabbesampi cuticittam rūpaṃ na samuṭṭhāpeti”ti vadanti. Vinicchayo pana nesam saṅkhepato **mūlaṭṭikādisu**, viṭṭhārato ca **abhidhammatthavikāsinīyaṃ** vuttanayena daṭṭhabbo. **Paṭhamabhavaṅgamupādāyāti** paṭisandhiyā anantaranibbattaṭṭhamabhavaṅgato paṭṭhāya. **Jāyantameva samuṭṭhāpeti**, na pana ṭhitam, bhijjāmaṇam vā anantarāḍipaccayalābhena uppāḍakkhaṇeṇa janakasāmatthiyayogato.

32. Iriyāya kāyikakiriyāya pavattipathabhāvato **iriyāpatho**, gamanādi, atthato tadavatthā rūpappavatti. Tampi **sandhāreti** yathāpavattam upatthambheti. Yathā hi viṭṭhicitehi abbokīṇe bhavaṅge pavattamāne aṅgāni oṣḍanti, na evametesu dvattiṃsavidhesu, vakkhamānesu ca chabbāsīyā jāgaraṇacittesu pavattamānesu. Tada pana aṅgāni upatthaddhāni yathāpavattairiyāpathabhāveneva pavattanti.

33. **Viññattimpi samuṭṭhāpentī**, na kevalam rūpiriyāpathāneva. Avisesavacanepi panetha manodvārappavattāneva voṭṭhabbanajavanāni viññattisamuṭṭhāpakāni, tathā hāsajanakāni ca pañcadvārappavattānaṃ paridubbalabhāvato daṭṭhabbam. Kāmañcetha rūpavinimutto iriyāpatho, viññatti vā natthi, tathāpi na sabbam rūpasamuṭṭhāpakam cittaṃ iriyāpathūpatthambhakam, viññattivikārajanakaṃca hoti. Yaṃ pana cittaṃ viññattijanakaṃ, tam ekamsato iriyāpathūpatthambhakam iriyāpathassa viññattiyā saha avinābhāvato. Iriyāpathūpatthambhakaṃcā rūpajanakanti imassa visesadassanattam rūpato iriyāpathaviññattinaṃ visuṃ gahaṇam.

34. **Terasāti** kusalato cattāri, akusalato cattāri, kiriyato pañcāti terasa. Tesu hi puthujjānā aṭṭhahi kusalākusalehi hasanti, sekkhā dīṭṭhisahagatavajjitehi, asekkhā pana pañcahi kiriyacittehi, tatthāpi buddhā catūhi sahetukakiriyacitteheva hasanti, na ahetukena “atītaṃsādīsu appaṭihataññaṃ patvā imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbam kāyakammaṃ nāṇapubbaṅgamam nāṇanuparivatti”ti vacanato (mahāni. 69; cūḷani. mogharājamāṇavapucchāniddesa 85; paṭi. ma. 3.5). Na hi vicāraṇapaññārahitaṃ hasituppādassa buddhānaṃ pavatti yuttāti vadanti. Hasituppādaccittena pana pavattiyamānampi tesam sitakaraṇam pubbenivāsaanāgataṃsabbāññānānaṃ anuvattakattā nāṇanuparivattiyevāti. Evaṃca katvā **aṭṭhakathāyaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 568) “tesam nāṇānaṃ cinnapariyante idaṃ cittaṃ hāsayaṃmaṇam uppajjati”ti vuttam, tasmā na tassa buddhānaṃ pavatti sakkā nivāretum.

35. Pacchājātāḍipaccayūpatthambhalābhena ṭhitikkhaṇeṇa uttojanam balavabhāvato vuttam **“tejodhātu ṭhitipattā”**tyādi.

37. Tattha **hadayaṇḍriyarūpāni** nava kammatoṇeṇa jātattā **kammajāneva**. Yañhi jātam, jāyati, jāyissati ca, tam “kammajā”nti vuccati yathā duddhanti.

40. Paccuppannapaccayāpekkhattā lahutāḍittayaṃ kammajam na hoti, itarathā sabbadābhāvīhi bhavitabbanti vuttam **“lahutāḍittayaṃ utucittāharehi sambhoti”**ti.

43. Ekantakammajāni nava, catujesu kammajāni navāti aṭṭhārasa kammajāni, pañcavikāraṇarūpasaddaavinibhogarūpākaśasasena pannarasā cittaṇi, saddo, lahutāḍittayaṃ, avinibhogākāsarūpāni navāti terasa utujāni, lahutāḍittayaavinibhogākāśasasena dvādasa āhārājāni.

44. Kevalam **jāyamānadīrūpanam** jāyamānaparipaccamānabhijjāmanārūpanam **sabhāvattā** sabhāvamattam viṇā attano jātiāḍilakkhaṇābhāvato **lakkhaṇāni kehici** paccayehi na jāyantīti pakāsītam. Uppāḍādiyuttānañhi cakkhādīnaṃ jātiāḍīni lakkhaṇāni vijjanti, na evaṃ jātiāḍīnaṃ. Yadi tesampi jātiāḍīni siyūṃ, evaṃ anavatthānameva āpajjeyya. Yaṃ pana “rūpāyatanaṃ...pe... kabaḷīkāro āhāro. Ime dhammā cittaṃsamuṭṭhānā”tyāḍīsu (dha. sa. 1201) jātiyā kutocijātattam anuññātam, tampi rūpajanakapaccayānaṃ rūpuppādanam pati anuparatabyāpāraṇam paccayabhāvūpagamanakkhaṇe jāyamānadhammavikārahāvena upalabbhamānatam sandhāyāti daṭṭhabbam. Yampi “jāti, bhikkhave, aniccā saṅkhatā paṭiccasamuppannā. Jarāmarāṇam, bhikkhave, aniccam saṅkhatam paṭiccasamuppanna”nti vacanaṃ (saṃ. ni. 2.20), tatthāpi paṭiccasamuppannānaṃ lakkhaṇābhāvato ayametthābhisandhi. Tenāhu porāṇā –

“Paṭhe kutoci jātattam, jātiyā pariyāyato;
Saṅkhatānaṃ sabhāvattā, tīsu saṅkhatatoditā”ti.

Rūpasamuṭṭhānanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kalāpayoṇāvaṇṇanā

45. Yasmā panetāni rūpāni kammāḍito uppajjāmanānīpi na ekekaṃ samuṭṭhahanti, atha kho piṇḍatova. Tasmā piṇḍānaṃ gaṇanaparicchedam, sarūpaṇca dassetuṃ **“ekuppāḍā”**tyādi vuttam. **Sahavuttinoti** visuṃ visuṃ kalāpagatarūpavasena sahavuttīno, na sabbakalāpānaṃ aññamaññaṃ sahuṇṇapattivasena.

46. Dasa parimāṇā assāti dasakaṃ, samudāyasetam nāmaṃ, cakkhunā upalakkhitam, tappadhānaṃ vā dasakaṃ **cakkhudasakaṃ**. Evaṃ sesesupi.

47. Vacivīññattiggahaṇena saddopi saṅgahito hoti tassā tadavinābhāvato vuttam **“vacivīññattidasaka”**nti.

50. Kiṃ panete ekavīsati kalāpā sabbepi sabbattha honti, udāhu keci katthacīti āha **“tatthā”**tyādi.

Kalāpayoṇāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavattikkamavaṇṇanā

52. Idāni nesam sambhavavasena, pavattipaṭisandhivasena, yonivasena ca pavattim dassetuṃ **“sabbānīpi panetāni”**tyādi vuttam. **Yathārahanti** sabhāvakaṇḍipunnāyatanānaṃ anurūpato.

53. Kamalakuharagabbhamalādisamsedatthānesu jātā **samsedajā**. Upapāto nesam atthīti **opapātikā**, ukkamsagataparicchedavasena cettha visitthāupapāto gahito yathā “abhirūpassa kaññā dātabbā”ti. **Satta dasakāni pātubhavanti** paripunnāyatanabhāvena upalabbhanato. **Kadāci na labbhanti** jaccandhājaccabdhirajaccāghānanapumsakaāḍīkappikānaṃ vasena. Tattha sugatīyaṃ mahānubhāvena kammunā nibbattamānaṃ opapātikānaṃ indriyavekallāyogato cakkhusotagāhānālābho samsedajānaṃ, bhāvālābho paṭhamakappikaopapātikānaṃ vasenapi. Duggatīyaṃ pana cakkhusotabhāvālābho dvinnampi vasena, ghānālābho samsedajānameva vasena, na opapātikānaṃ vasenāti daṭṭhabbam. Tathā hi **dhammahadāyavibhaṅge** “kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasa, kassaci aparānīpi dasa, kassaci nava, kassaci sattā”ti (vibha. 1007) vacanato paripunnāyatanānaṃ opapātikānaṃ saddāyatanavajjitāni ekādasāyatanāni vuttāni. Andhassa cakkhāyatanavajjitāni dasa, tathā badhirassa sotāyatanavajjitāni, andhabadhirassa tadubhayavajjitāni nava, gabbhaseyyakassa cakkhusotagāhājavāsaddāyatanavajjitānisattāyatanāni vuttāni. Yadi pana aghānakopi

opapātiko siyā, andhabadhirāghānakānaṃ vasena tikkhattuṃ dasa, andhabadhiraandhāghānakabadhirāghānakānaṃ vasena tikkhattuṃ nava, andhabadhirāghānakassa vasena ca aṭṭha āyatanāni vattabbāni siyūṃ, na panevaṃ vuttāni. Tasmā natthi opapātikassa ghānavekallanti. Tathā ca vuttam **yamakaṭṭhakathāyaṃ** “aghānako opapātiko natthi. Yaḍi bhaveyya, kassaci aṭṭhāyatanānīti vadeyyā”ti (yama. aṭṭha. āyatanayamaka. 18-21).

Saṃsedajānaṃ pana ghānābhāvo na sakkā nivāretuṃ “kāmadhātuyā upapattikkhane”tyāḍipāliyā (vibha. 1007) opapātikayonimeva sandhāya, sattāyatanaggahaṇassa ca aññesaṃ asambhavato gabbhaseyyakameva sandhāya vuttattā. Yaṃ pana “saṃsedajayonikā paripuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṃ katvā vuttā”ti aṭṭhakathāvacaṇaṃ, tampi paripuṇṇāyatanameva saṃsedajānaṃ opapātikesu saṅgahavasena vuttam. Apare pana yamake ghānajivhānaṃ saḥacārītā vuttāti ajivhassa asambhavato aghānakassapi abhāvameva vaṇṇenti, tathāpi yathā cakkhusotāni rūpabhāve ghānajivhāni vinā pavattanti, na evaṃ ghānajivhā aññamaññaṃ vinā pavattanti dvinnampi rūpabhāve anuppajjanatoti evaṃ visuṃ visuṃ kāmabhāve appavattivasena tesam saḥacārītā vuttāti na na sakkā vattunti.

54. Gabbhe mātukucchiyaṃ sentīti gabbhaseyyakā, teyeva rūpādīsu sattaṭṭhāya sattaṭṭhi gabbhaseyyakasattā. Ete aṇḍajajalābujā. **Tīṇi dasakāni pātubhavanti**, yāni “kalalarūpa”nti vuccanti, pariṇḍitāni ca tāni jātiunṇāya ekassa amsuno pasannatilātele pakkhipitvā uddhatassa paggharivā agge ṭhitabindumattāni acchāni vippasannāni. **Kadāci na labbhati** abhāvakasattānaṃ vasena. **Tato paranti** paṭisandhito paraṃ. **Pavattikāleti** sattame sattāhe, **ṭṭhākāramatena** ekādasame sattāhe vā. **Kamenāti** cakkhudasakapātubhāvato sattāhātikkena sotadasakam, tato sattāhātikkena ghānadasakam, tato sattāhātikkena jivhādasakanti evaṃ anukkama. **Aṭṭhakathāyampi** hi ayamatto dassitova.

55. Ṭhitikānti paṭisandhiccittassa ṭhitikālam. Paṭisandhiccittasahajātā hi utu ṭhānappattā tassa ṭhitikkhane suddhatṭhakam samuṭṭhāpeti, tadā uppannā bhāṅgakkhaṇetyādinā anukkama utu rūpaṃ janeti. **Ojāpharaṇam upādāyāti** gabbhaseyyakassa mātu ajjhoḥaṭṭhāhārato saṃsedajopapātikānaṃ mukhagatasemhādito ojāya rasaharaṇānusārena sarīre pharaṇakālato paṭṭhāya.

56. Cuticcittam uparimam etassāti cuticcittopari. Kammajarūpāni na uppajjanti taduppattiyam maraṇābhāvato. Kammajarūpavicchede hi “mato”ti vuccati. Yathāha –

“Āyu usmā ca viññānaṃ, yadā kāyam jahantimam;
Apaviddho tadā seti, niratthamva kaliṅgara”nti. (saṃ. ni. 3.95 thokaṃ visadisam);

Puretaranti sattarasamassa uppādakkhane. **Tatoparam cittaḥārajarūpaṇca vocchijjati** ajivakasantāne tesam uppattiyā abhāvato yathānibbattam cittajam, āhārajaṇca tato paraṃ kiñci kālam pavattitvā nirujjhati. Apare pana ācariyā “cittajarūpaṃ cuticcittato puretameva vocchijjati”ti vaṇṇenti.

58. Rūpaloke ghānajivhākāyānaṃ abhāve kāraṇam vuttameva. Bhāvadvyam pana bahalakāmarāgūpanissayattā brahmānaṃ tadabhāvato tatha na pavattati. **Āhārajakalāpāni ca na labbhanti** ajjhoḥaṭṭhāhārābhāvena sarīragatassapi āhārassa rūpasamuṭṭhāpanābhāvato. Bāhirañhi utuṃ, āhāraṇca upanissayam labhitvā utuāhārā rūpaṃ samuṭṭhāpentī. **Jvitanavakanti** kāyābhāvato kāyadasakathānyam jvitanavakam.

59. Atiricchati sesabrahmānaṃ paṭisandhiyam, pavatte ca upalabhitabarūpato avasiṭṭham hoti, maraṇakāle pana brahmānaṃ sarīranikkhepābhāvato sabbesampi tisamuṭṭhānāni, dvisamuṭṭhānāni ca saheva nirujjhati.

61. Rūpesu tevisati ghānajivhākāyābhāvadvyavasena pañcannaṃ abhāvato. Keci pana “lahutāditayampi tesu natthi dandhattakarādhātukkhobhābhāvato”ti vadanti, tam akāraṇam. Na hi vūpasametabbāpekkhā tabbirodhidhammappavatti tathā satī sahetukakiriyacittesu lahutādinam abhāvappasaṅgato. **“Saddo vikāro”**tyādi sabbesampi sādharānavasena vuttam.

Rūpapavattikkamavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nibbānabhedavaṇṇanā

62. Ettāvātā cittacetasikarūpāni vibhāgato niddisitivā idāni nibbānaṃ niddisanto āha **“nibbānaṃ panā”**tyādi. **“Catumaggañāṇena sacchikātabba”**nti iminā nibbānassa taṃtamariyapuggalaṇam paccakkhasiddhatam dasseti. **“Maggaphalānamārammaṇabhūta”**nti iminā kalyāṇaputhujjanaṇam anumānasiddhatam. Saṅkhataḍḍhammārammaṇāni, paññattārammaṇam vā ñāṇam kilesānaṃ samucchedapaṭippassambhane asamattham, atthi ca loke kilesasamucchedādi. Tasmā atthi saṅkhatasammūtidhammaviparīto kilesānaṃ samucchedapaṭippassaddhikarānaṃ maggaphalānaṃ ārammaṇabhūto nibbānaṃ nāma eko dhammoti siddham. Paccakkhānumānasiddhatāsandassanena ca abhāvamattam nibbānanti vipattiṇṇānaṃ vādam nisedhetīti alampapañcena. Khandhādibhede tebhūmakadhamme heṭṭhupariyavasena vinānato saṃsibbanato **vānasāṅkhātāya** tanhāya **nikkhantattā** visayātikamavasena atitattā.

63. Sabhāvato attano santilakkhaṇena. Upādīyati kāmupādādīhīti upādī, pañcakkhandhassetam adhivacanaṃ, upādīyeva seso kilesehīti upādīseso, tena saha vattānti saupādīsesā, sā eva nibbānadhātūti **saupādīsesanibbānadhātu. Kāraṇapariyāyēnāti** saupādīsesādivasena paññāpane kāraṇabhūtasā upādīsesa bhāvābhāvassa lesena.

64. Ārammaṇato, sampayogato ca rāgadosamohehi suññattā suññam, suññameva **suññatam**, tathā rāgādinimittarahitattā **animittam**. Rāgāḍipaniḍhirahitattā **appanihitam**. Sabbasaṅkhārehi vā suññattā **suññatam**. Sabbasaṅkhāranimittābhāvato **animittam**. Tanhāpanidhiyā abhāvato **appanihitam**.

65. Cavanābhāvato accutam. Antassa pariyoṣānassa atikkantattā **accantam**. Paccayehi asaṅkhatattā **asaṅkhatam**. Attano uttaritarassa abhāvato, sahadhammena vattabbassa uttarassa vā abhāvato **anutaram**. Vānato tanhāto muttattā sabbaso apagatattā **vānamuttā**. Mahante sīlakkhandhādike esanti gavesantīti **mahesayo**. **“Iti citta”**nyādi chahi paricchedehi vibhānaṃ cittādīnaṃ nigamaṇam.

Nibbānabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Rūpaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Samuccayaparichedavaṇṇanā

1. Salakkhaṇā cintanādisalakkhaṇā cittacetasikanipphannarūpanibbānavasena dvāsattatipabhedā **vatthudhammā** sabhāvadhammā vuttā, idāni tesam **yathāyogam** sabhāvadhammānaṃ ekekasamuccayavasena yogānurūpato akusalasaṅgahādibhedam **samuccayam** rāsim pavakkhāmīti yojanā.

2. Akusalānameva sabhāgadhamavasena saṅgaho **akusalasaṅgaho**. Kusalādivasena missakānaṃ saṅgaho **missakasaṅgaho**, saccābhisambodhisāṅkhātassa ariyamaggassa pakkhe bhavānaṃ bodhipakkhiyānaṃ dhammānaṃ satipaṭṭhānādibhedānaṃ sabhāgavattavasena saṅgaho **bodhipakkhiyasaṅgaho**. Khandhādivasena sabbesaṃ saṅgaho **sabbasaṅgaho**.

Akusalasaṅgahavaṇṇanā

3. Pubbakotiya apaññāyanato cirapārivāsiyaṭṭhena, vaṇato vā vissandamānāyūsā viya cakkhādito visayesu vissandanato **āsavā**. Atha vā bhavato ābhavaggaṃ dhammato āgotrabhuṃ savanti pavattantīti **āsavā**. Avadhiattho cettha ā-kāro, avadhī ca mariyādābhividdhivasena duvidho. Tattha “āpātaliputtam vutttho devo” tyādisu viya kiriyaṃ bahi katvā pavatto **mariyādo**. “Ābhavaggaṃ saddo abhuggato” tyādisu viya kiriyaṃ byāpetvā pavatto **abhividdhi**. Idha pana abhividdhimhi daṭṭhabbo. Tathā hete nibbattiṭṭhābhūte ca bhavagge, gotrabhumhi ca ārammaṇabhūte pavattantī. Vijjāmaṇesu ca añṇesu ābhavaggaṃ, āgotrabhuṃca savantesu mānādisu attattaniyaggaṇavasena abhibyāpanato madakaraṇaṭṭhena āsavasadisatāya ca eteveya āsavabhāvena nirulhāti daṭṭhabbaṃ. Kāmoyeva āsavo **kāmāsavo**, kāmarāgo. Rūpārūpabhavesu chandarāgo **bhavāsavo**. Jhānanikantisassatadīṭṭhisahagato ca rāgo ettheva saṅgayhati. Tattha paṭhamo upapattibhavesu rāgo, dutiyo kammabhava, tatiyo bhavadiṭṭhisahagato. Dvāsāṭṭhividdhā dīṭṭhi **dīṭṭhisavo**. Dukkhadīsu catūsu saccesu, pubbante, aparante, pubbāparante, paṭiccasamuppādesu cāti aṭṭhasu thānesu aññānaṃ **avijjāsavo**.

4. Ottharivā haraṇato, ohananato vā heṭṭhā katvā hananato osīdāpanato “ogho” ti vuccati jalappavāho, ete ca satte ottharivā hanantā vaṭṭasmim satte osīdāpentā viya hontīti oghasadisatāya **oghā**, āsavāyeva panettha yathāvuttatṭhena “oghā” ti ca vuccantī.

5. Vaṭṭasmim, bhavayantake vā satte kammavipākena bhavantarādīhi, dukkhena vā satte yojentīti **yogā**, heṭṭhā vuttadhammāva.

6. Nāmākāyena rūpakāyaṃ, paccuppannākāyena vā anāgatakāyaṃ ganthenti duppamuñcaṃ veṭṭentīti **kāyaganthā**. Gosīlādīnā sīlena, vatena, tadubhayena ca suddhīti evaṃ parato asabhāvato āmasanaṃ **parāmāso**. “Idameva saccam, moghamañña” nti abhinivisanaṃ daḥhaggāho **idam saccābhiniveso**.

7. Maṇḍūkam pannago viya bhusaṃ daḥham ārammaṇaṃ ādiyantīti upādānāni. Kāmoyeva upādānaṃ, kāme upādiyatīti vā **kāmupādānaṃ**. “Iminā me sīlavatādīnā saṃsārasuddhī” ti evaṃ sīlavatādīnaṃ gahaṇaṃ **sīlabbatupādānaṃ**. Vadantī etenāti vādo, khandhehi byatirittābyatirittavasena vīsati parikkappitassa attano vādo attavādo. Soyeva upādānanti **attavādupādānaṃ**.

8. Jhānādivasena uppajjanakusalacittam nisedhenti tathā tassa uppajjītuṃ na dentīti **nīvaraṇāni**, paññācakkhuno vā āvaraṇaṭṭhena **nīvaraṇā**. Pañcasu kāmāgūnesu adhimattarāgasāṅkhāto kāmoyeva chandanatṭhena chando cāti kāmaccchando. Soyeva nīvaraṇanti **kāmaccchandanīvaraṇaṃ**. Byāpajjati vinassati etena cittanti byāpādo, “anattam me acarī” tyādinayappavattanavavidhaāghātavattupadaṭṭhānatāya navavidho, aṭṭhānakopena saha dasavidho vā doso, soyeva nīvaraṇanti **byāpādanīvaraṇaṃ**. Thinamiddhameva nīvaraṇaṃ **thinamiddhanīvaraṇaṃ**. Tathā **uddhaccakukkucanīvaraṇaṃ**. Kasmā panete bhinnadhammā dve dve ekanīvaraṇabhāvena vuttāti? Kiccāhārapaṭipakkhānaṃ samānabhāvato. Thinamiddhānañhi cittuppādassa layāpādanakiccaṃ samānaṃ, uddhaccakukkucānaṃ avūpasantabhāvākāraṇaṃ. Tathā purimānaṃ dvinnam tandivijambhitā āhāro, hetūyattho, pacchimānaṃ nātībyasanādivitakkaṇaṃ. Purimānañca dvinnam vīriyaṃ paṭipakkhabhūtaṃ, pacchimānaṃ samathoti, tenāhu porāṇā –

“Kiccāhāravipakkhānaṃ, ekattā ekamettha hi;
Katamuddhaccakukkucāṃ, thinamiddhañca tādīnā.

“Līnatāsantatā kiccaṃ, tandī nātīvitakkaṇaṃ;
Hetu vīriyasamathā, ime tesam virodhino” ti.

9. Appahīnatṭhena anu anu santāne sentīti **anusayā**, anurūpaṃ kāraṇaṃ labhitvā uppajjantīyattho. Appahīnā hi kilesā kāraṇalābhe sati uppajjanārāhā santāne anu anu sayitā viya hontīti tadavatthā “anusayā” ti vuccantī. Te pana nipariyāyato anāgatā kilesā, aṭṭapaccuppannāpi taṃsabhāvattā tathā vuccantī. Na hi kālabhedena dharmānaṃ sabhāvabhedo atthi, yadi appahīnatṭhena anusayā, nanu sabbepi kilesā appahīnā anusayā bhavēyyuntī? Na mayā appahīnatāmattena “anusayā” ti vadāma, atha kho appahīnatṭhena thāmagatā kilesā anusayāti. **Thāmagamañña** anaññasādhāraṇo kāmarāgādīnameva āveṇiko sabhāvoti alaṃ vivādena. Kāmarāgoyeva anusayo **kāmarāgānusayo**.

10. Saṃyojenti bandhanatīti **saṃyojanāni**.

12. Cittam kilissati upatappati, bādhīyati vā etehīti **kilesā**.

13. **Kāmabhavanāmenāti** kāmabhavasāṅkhātānaṃ ārammaṇānaṃ nāmena. **Tathāpavattanti** sīlabbatādīnaṃ parato āmasanādivasena pavattam.

14. Āsavā ca oghā ca yogā ca ganthā ca **vatthuto** dhammato vuttanayena tayo. **Tathā upādānā** duve vuttā taṇhādīṭṭhivasena. **Nīvaraṇā aṭṭha siyuṃ** thinamiddhauddhaccakukkucānaṃ visuṃ gahaṇato. **Anusayā chaḷeva hontī** kāmarāgabhavarāgānusayānaṃ taṇhāsabhāvena ekato gahitattā. **Nava saṃyojanā matā** ubhayattha vuttānaṃ taṇhāsabhāvānaṃ, dīṭṭhisabhāvānañca ekekaṃ sangahitattā. Kilesā pana suddhavasena, abhidhamavasena pi dasa. **Iti** evaṃ **pāpānaṃ** akusalānaṃ saṅgaho navadhā vutto. Ettha ca –

Navāṭṭhasaṅgahā lobha-dīṭṭhiyo sattaṅgahā;
Avijjā paṭigho pañca-saṅgaho catusaṅgahā;
Kaṅkhā tisaṅgahā mānuddhaccā thinam dvisaṅgaham.

Kukkuccamidhāhirikā-nottappissā nigūhanā;
Ekasaṅgahitā pāpā, iccevaṃ navasaṅgahā.

Akusalasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Missakasaṅgahavaṇṇanā

15. Hetūsu vattabbaṃ heṭṭhā vuttameva.

16. Ārammaṇaṃ upagantvā cintanasāṅkhātēna upanijjhāyanaṭṭhena yathārahaṃ paccanīkadhammajhāpanaṭṭhena ca jhānāni ca tāni aṅgāni ca samudītaṃ avayavabhāvena aṅgiyanti nāyantīti **jhānaṅgāni**. Avayavavinimuttassa ca samudāyassa bhāvepi senāgarathaṅgādayo viya visuṃ visuṃ

āṅgabhāvena vuccanti ekato hutvā jhānabhāvena. Domanassañcetha akusalajhānaṅgaṃ, sesāni kusalākusalābyākatajhānaṅgāni.

17. Sugatiduggatīnaṃ, nibbānassa ca abhikumhaṃ pāpanato maggā, tesam pathabhūtāni āṅgāni, maggassa vā aṭṭhaṅgikassa āṅgāni **maggāṅgāni**. Sammā aviparītatato passatīti **sammādiṭṭhi**. Sā pana “atthi dīna” ntyādivasena dasavidhā, pariññādikiccasasena catubbidhā vā. Sammā saṅkappenti etenāti **sammāsaṅkappo**. So nekkhammasaṅkappaabyāpādasāṅkappaavivimsāsaṅkappavasena tividho. Sammāvacādayo heṭṭhā vibhāvīva. Sammā vāyamanti etenāti **sammāvāyamo**. Sammā saranti etāyāti **sammāsati**. Imesaṃ pana bhedaṃ upari vakkhati. Sammā sāmañca ādhiyati etena cittanti **sammāsamādhi**, paṭhamajjhānādivasena pañcavidhā ekaggatā. Micchādiṭṭhiādayo duggatimaggatā maggaṅgāni.

18. Dassanādisu cakkhuvīññādiṭṭhi, yebhuyena tamsahitasantānappavattiyāṃ līṅgādīhi, jīvane jīvantehi kammajūpasampayuttadhammehi, manane jānane sampayuttadhammehi, sukhitādivhāve sukhitādiṭṭhi sahaajātehi, saddahanādisu saddahanādivasappavattehi teheva, “anaññātaṃ ñassāmi” ti pavattiyāṃ tathāpavattehi sahaajātehi, ājānane aññābhāvībhāve ca ājānādivasappavattehi sahaajātehi attānaṃ anuvattāpentā dhammā issaraṭṭhena indriyāni nāmāti āha “**cakkhundiya**” ntyādi. **Aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 219; visuddhi. 2.525) pana aparepi indaliṅgaṭṭhādayo indriyāṭṭhā vuttā. **Jīvitindriyanti** rūpārūpavasena duvidham jīvitindriyaṃ. “Anamatagge saṃsāre anaññātaṃ amataṃ padaṃ, catusaccadhammeva vā ñassāmi” ti evamajjhāsayena paṭipannassa indriyaṃ **anaññātaññassāmitindriyaṃ**. Ājānāti paṭhamamaggena diṭṭhamariyādaṃ anatikkamitvā jānāti indriyāñcāti **aññindriyaṃ**. Aññātvino cattāri saccāni paṭivijjhītvā tītassa arahato indriyaṃ **aññātavindriyaṃ**. Dhammasarūpavibhāvanatthañcetha paññindriyaggahaṇaṃ, puggalajjhāsayaikkavisesavibhāvanatthaṃ anaññātaññassāmitindriyādiṇaṃ gahaṇaṃ.

Ettha ca sattapaññattiyā visesanissayattā ajjhattikāyatanāni ādito vuttāni, manindriyaṃ pana ajjhattikāyatanabhāvasāmaññena etheva vattabbampi arūpindriyehi saha ekato dassanattam jīvitindriyānantaraṃ vuttaṃ, sāyaṃ paññatti imesaṃ vasena “itthi puriso” ti vibhāgaṃ gacchattīti dassanattam tadanantaraṃ bhāvadavayaṃ, tayime upādinnadhammā imassa vasena tiṭṭhantīti dassanattam tato paraṃ jīvitindriyaṃ, sattasaññito dhammapuñño pabandhavasena pavattamāno imāhi vedanāhi saṃkilissatīti dassanattam tato vedanāpañcakaṃ, tāhi pana visuddhikāmaṇaṃ vodānasambhāradassanattam tato saddhādipañcakaṃ, sambhūtvodānasambhārā ca imehi visujjhantīti visuddhipattā, niṭṭhitakiccā ca honṭīti dassanattam ante tīni vuttāni. Ettāvātā adhippetatthasiddhīti aññesaṃ aggaḥaṇanti idametesam anukkamena desanāya kāraṇanti almatippapañcena.

19. Asaddhiyakosajjapamādauddhaccaavijjāahirikaanottappasaṅkhātehi paṭipakkhadhammehi akampiyatṭhena, sampayuttadhammesu thirabhāvena ca saddhādīni satta **balāni**, ahirikānottappavayaṃ pana sampayuttadhammesu thirabhāveva.

20. Attādīnappavattīnaṃ patibhūtā dhammā **adhipati**. “Chandavato kiṃnāma na sijjhati” tyādikam hi pubbābhisaṅkhārūpanissayaṃ labhitvā uppajjamāne citte chandādayo dhurabhūtā sayam sampayuttadhamme sādhamānā hutvā pavattanti, te ca tesam vasena pavattanti, tena te attādīnānaṃ patibhāvena pavattanti. Aññesaṃ adhipatidhammānaṃ adhipatibhāvanivāraṇavasena issariyaṃ adhipatitā. Santesupi indriyantareso kevalam dassanādisu cakkhuvīññādiṭṭhi anuvattāpanamattam indriyatīti ayaṃ adhipatīndriyaṇaṃ viseso.

21. Ojaṭṭhamakarūpādayo āharantīti **āhārā**. Kabaḷikārāhāro hi ojaṭṭhamakarūpaṃ āharati, phassāhāro tisso vedanā, manosañcetanāhārasaṅkhātāṃ kusalākusalakammaṃ tīsu bhavesu paṭisandhiṃ. Viññānāhārasaṅkhātāṃ paṭisandhivīññānaṃ sahaajātanāmarūpeāharati, kiñcāpi sakasakapaccayuppanne āharantā aññepi atthi. Ajjhattikasantatiyā pana visesapaccayattā imeyeva cattāro “āhārā” ti vuttā.

Kabaḷikārāhārābhakkhānaṃhi sattānaṃ rūpakāyassa **kabaḷikārāhāro** visesapaccayo kammādijanitassapi tassa kabaḷikārāhārūpatthambhābalena dasavassādiṭṭhāpattisambhavato. Tathā hesa “dhāti viya kumārassa, upatthambhanakayantaṃ viya gehassā” ti vutto. **Phassopi** sukhādivatthubhūtaṃ ārammaṇaṃ phusantoyeva sukhādivedanāpavattanena sattānaṃ tītiyā paccayo hoti. **Manosañcetanā** kusalākusalakammavasena āyūhamānāyeva bhavamūlanipphādanato sattānaṃ tītiyā paccayo hoti. **Viññānaṃ** vijānanteva nāmarūpappavattanena sattānaṃ tītiyā paccayo hotīti evameteveva ajjhattasantānassa visesapaccayattā “āhārā” ti vuttā, phassādiṇaṃ dutiyādivhāvo desanākkamato, na uppattikkamato.

26. Pañcaviññānaṃ vitakkavirahena ārammaṇesu abhinipātāmatattā tesu vijjānānīpi upekkhāsukhadukkāni upanijjhānākārassa abhāvato jhānaṅgabhāvena na uddhaṭāni. “Vitakkapacchimakaṃ hi jhānaṅga” nti vuttaṃ. Dvīpañcaviññānaṃ odhātūtikasāntīraṇattikavasena soḷasacittesu vīriyābhāvato tattha vijjānānīpi samādhi balabhāvaṃ na gacchati. “Vīriyapacchimakaṃ bala” nti hi vuttaṃ. Tathā aṭṭhārasāhetukesu hetuvirahato maggaṅgāni na labbhanti. “Hetupacchimakaṃ maggaṅga” nti (dha. sa. aṭṭha. 438) hi vuttanti imamattam manasi nidhāyāha “**dvīpañcaviññānesū**” tyādi. Jhānaṅgāni na labbhantīti sambandho.

27. Adhimokkhavirahato vicikicchācittē ekaggatā cittatṭhitimattam, na pana micchāsāmaññādivasādhindriyasāmaññādivalavohāraṃ gacchattīti āha “**tathā vicikicchācittē**” tyādi.

28. **Dvīhetukatihetukaggahaṇena** ekahetukesu adhipatīnaṃ abhāvaṃ dasseti. **Javanesvevāti** avadhāraṇaṃ lokiyavīpākesu adhipatīnaṃ asambhavadassanattam. Na hi te chandādīni purakkhatvā pavattanti. Vīmaṃsādhipatīno dvīhetukajavanesu asambhāvato cittābhisaṅkhārūpanissayassa ca sambhāvanurūpato labbhānātaṃ sandhāyāha “**yathāsambhava**” nti. **Ekova labbhāti**, itarathā adhipatibhāvāyogato, teneva hi bhagavatā “hetu” hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ hetupaccayena paccayo” tyādinā (paṭṭhā. 1.1.1) hetupaccayaniddeve viya “adhipati adhipatisampayuttakāna” ntyādinā avatvā “chandādhipati chandasampayuttakāna” ntyādinā (paṭṭhā. 1.1.3) ekekādhipativaseneva adhipatipaccayo uddhaṭo.

29. **Vatthuto** dhammasasena hetudhammā cha, jhānaṅgāni **pañca** somanassadomanassupekkhānaṃ vedanāvasena ekato gahitattā, **maggāṅgā nava** micchāsāṅkappavāyāmasāmaññānaṃ vitakkavīriyacittēkaggatāsabhāvena sammāsaṅkappādīhi ekato gahitattā. **Indriyadhammā soḷasa** pañcannaṃ vedanindriyānaṃ vedanāsāmaññāna, tiṇṇaṃ lokuttarindriyānaṃ paññindriyassa ca ñānasāmaññāna ekato gahitattā, rūpārūpajīvitindriyānaṃ visum gahitattā, baladhammā pana yathāvuttanāyeneva nava tīritā, adhipatidhammā cattāro vuttā, āhārā tathā cattāro vuttatīti kusalādīhi tīhi samākīṇṇo tatoyeva **missakasaṅgaho** evamānāko saṅgaho sattadhā vutto. Ettha ca –

Pañcasaṅgahitā paññā, vāyāmekaggatā pana;
Catusaṅgahitā cittaṃ, sati ceva tisaṅgahā.

Saṅkappo vedanā saddhā, dukasaṅgahitā matā;
Ekekaṅgahā sesā, aṭṭhavīsati bhāsītā.

Missakasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bodhipakkhiyasaṅgahavaṇṇanā

30. Paṭṭhātīti paṭṭhānaṃ, asubhaggahaṇādivasena anupavisitvā kāyādiārammaṇe pavattatīyatho, satiyeva paṭṭhānaṃ **satipaṭṭhānaṃ**. Tam pana kāyavedanācittadhammesu asubhadukkāniccānāttākāraggaḥaṇavasena, subhasukhaniccaattasaññāvipallāsappahānavasena ca catubbidhanti vuttaṃ “**cattāro satipaṭṭhāna**” ti. Kucchitānaṃ kesādīnaṃ āyoti kāyo, sarīraṃ, assāpassāsānaṃ vā samūho kāyo, tassa anupassanā parikkammavasena,

vipassanāvāsena ca saraṇaṃ **kāyānupassanā**. Dukkhadukkhaviparīṇamadukkhasaṅkhāradukkhabhūtaṇaṃ vedanānaṃ vāsena anupassanā **vedanānupassanā**. Tathā sarāgamahaggatādivāsena sampayogabhūmibhedena bhinnasveva cittaṃ anupassanā **cittānupassanā**. Saññāsāṅkhārānaṃ dhammānaṃ bhinnalakkhaṇānaṃ vāsena anupassanā **dhammānupassanā**.

31. Sammā padahanti etenāti **sammappadhānaṃ**, vāyāmo. So ca kiccabhedena catubbidhoti āha “**cattāro sammappadhāna**”tyādi. Asubhmanasikārakammaṭṭhānūyujjanādivāsena vāyamaṇaṃ **vāyāmo**. **Bhīyyobhāvayāti** abhivuddhiyā.

32. Ijjhati adhiṭṭhānādikam etāyāhi iddhi, iddhividhaṇānaṃ iddhiyā pādo iddhipādo, chandoyeva iddhipādo **chandiddhipādo**.

35. Bujjhanti bodhi, āradbhavipassakato paṭṭhāyā yogāvācaro. Yāya vā so satiādikāyā dhammasāmaggiyā bujjhati saccāni pativijjhati, kilesaniddhāto vā vuttāti, kilesasaṅkocābhāvato vā maggaphalappattiyā vikasati, sā dhammasāmaggī bodhi, tassa bodhissa, tassā vā bodhiyā āngabhūtā kāraṇabhūtāti bojjhaṅga, te pana dhammavāsena sattavidhāti āha “**satisambojjhaṅgo**”tyādi. Satiyeva sundaro bojjhaṅgo, sundarassa vā bodhissa, sundarāya vā bodhiyā āngoti **satisambojjhaṅgo**. Dhamme vicināti upaparikkhatti **dhammavicayo**, vipassanāpaññā. **Upekkhāti** idha tatraṃajjhappuṭṭhā.

40. “Sattadhā tattha saṅgaho”ti vatvāna puna taṃ dassetuṃ “**saṅkappapassaddhi cā**”tyādi vuttam. Tattha **vīriyaṃ navatṭhānaṃ** sammappadhānacatukkavīriyiddhipādavīriyindriyavīriyabalasambojjhaṅgasammāvāyāmasena navakiccattā, **sati aṭṭhattānaṃ** satipaṭṭhānacatukkasatindriyasatibalasatisambojjhaṅgasammāsativāsena aṭṭhakiccattā. **Samādhi catuṭṭhāno** samādhindriyasamādhibalasamādhisambojjhaṅgasammāsādhivasena catukiccattā, **paññā pañcattānaṃ** vīmaṃsiddhipādapaññāindriyapaññābaladharmavicayasambojjhaṅgasammādiṭṭhivasena pañcaticcattā, **saddhā dviṭṭhānaṃ** saddhindriyasaddhābalavāsena dvikiccattā. Eso uttamānaṃ bodhipakkhiyabhāvena viṭṭhānaṃ sattaṃsa dhammānaṃ **pavaro** uttamo vibhāgo.

41. Lokuttare aṭṭhavidhepi sabbe sattaṃsa dhammā honti, saṅkappapītiyo na vā honti, dutiyajjhānīke saṅkappassa, catutthapañcamajjhānīke pītiyā ca asambhavato na honti vā, lokiyepi citte silavisuddhādi **chabbisuddhipavattiyam yathāyogam** taṃtaṃkiccassa anurūpavāsena keci katthaci visuṃ visuṃ honti, katthaci na vā honti.

Bodhipakkhiyasāṅgahavaṇṇanā niṭṭhita.

Sabbasaṅgahavaṇṇanā

42. Atītānāgatapaccuppannādibhedabhinnā te te sabhāgadhammā ekajjhaṃ rāsattāna **khandhā**. Tenāha bhagavā – “tadekajjhaṃ abhisamyūhitvā abhisāṅkhipitvā ayaṃ vuccati rūpakkhandho”tyādi (vibha. 2), te panete khandhā bhājanabhojanabyañjanabhaktakārabhuñjakavikappavāsena pañceva vuttāti āha “**rūpakkhandho**”tyādi. Rūpañhi vedanānisayattā bhājanatṭhāniyaṃ, vedanā bhuñjitabbattā bhojanatṭhāniyā, saññā vedanāsādālabhahetuttā byañjanatṭhāniyā, saṅkhārā abhisāṅkharāṇato bhaktakāratṭhāniyā, viññānaṃ upabhuñjakattā bhuñjakatṭhāniyaṃ. Ettavatā ca adhippetatthasiddhīti pañceva vuttā. Desanākkamepi idameva kāraṇaṃ yattha bhuñjati, yañca bhuñjati, yena ca bhuñjati, yo ca bhojako, yo ca bhuñjitā, tesam anukkamena dassetukāmatā.

43. Upādānaṇaṃ gocarā khandhā **upādānakkhandhā**, te pana upādānavisayabhāvena gahitā rūpādayo pañcevatī vuttam “**rūpupādānakkhandho**”tyādi. Sabbasabhāgadhammasāṅgahattham hi sāsavā, anāsavāpi dhammā avisesato “pañcakkhandhā”ti desitā. Vipassanābhūmisandassanatham pana sāsavāya “upādānakkhandhā”ti. Yathā panettha vedanādayo sāsavā, anāsavā ca, na evaṃ rūpaṃ, ekantakāmaṃvacarattā. Sabhāgarāsivāsena pana taṃ khandhesu desitā, upādāniyabhāvena, pana rāsivāsena ca upādānakkhandhesūti daṭṭhabbaṃ.

44. Āyatanti ettha taṃtaṃdvārārammaṇā cittaacetāsikā tena tena kiccena ghaṭṭenti vāyamaṇi, āyabhūte vā te dhamme etāni tanonti vitthārenti, āyatam vā saṃsāradukkhaṃ nayanti pavattenti, cakkhuvīññānādināṃ kāraṇabhūtanīti vā **āyatanāni**. Apica loke nivāsaākarasamosaraṇasañjātīṭṭhānaṃ “āyatana”nti vuccati, tasmā etepi taṃtaṃdvārīkānaṃ, taṃtadārammaṇānaṃ ca cakkhuvīññānādināṃ nivāsaṭṭhānatāya, tesameva ākiṇṇabhāvena pavattānaṃ ākaratṭhānatāya, dvārārammaṇato samosarantānaṃ samosaraṇatṭhānatāya, tattheva uppajantānaṃ sañjātīṭṭhānatāya ca āyatanāni. Tāni pana dvārabhūtanī ajjhattikāyatanāni cha, ārammaṇabhūtanī ca bahirāyatanāni chāti dvādasavidhānti āha “**cakkhāyatana**”tyādi. Cakkhu ca taṃ āyatanañcāti **cakkhāyatanaṃ**. Evaṃ sesesupi.

Ettha ajjhattikāyatanesu sanidassanasappaṭighārammaṇattā cakkhāyatanaṃ vibhūtanī taṃ paṭhamaṃ vuttam, tadanantaram anidassanasappaṭighārammaṇāni itarāni, tatthāpi asampattagāhakaśamaññena cakkhāyatanaṇantaram soṭāyatanaṃ vuttam, itaresu sṅghataram ārammaṇaggahaṇasamatthattā ghāṇāyatanaṃ paṭhamaṃ vuttam. Purato ṭhāpitamattassa hi bhojanādikassa gandho vātānusārena ghāṇe paṭihaññati, tadanantaram pana pedesavuttisāmaññena jivhāyatanaṃ vuttam, tato sabbatṭhānikam kāyāyatanaṃ, tato pañcannampi gocaraggahaṇasamattham manāyatanaṃ, yathāvuttānaṃ pana anukkamena tesam tesam ārammaṇāni rūpāyatanaṇāni vuttāni.

45. Attano sabhāvaṃ dhārentīti **dhātuyo**. Atha vā yathāsambhavaṃ anekappakāram saṃsāradukkhaṃ vidahanti, bhārahārehi viya ca bhāro sattehi dhīyanti dhāriyanti, avasavattanato dukkhavidhānamattameva cetā, sattehi ca saṃsāradukkhaṃ anuvīdhīyati etāhi, tathāvīhitaṇca etāsveva mīyati ṭhāpiyati, rasasāññādisarīrāvayavadhātuyo viya, haritālamasosilādiselāvayavadhātuyo viya ca ñeyyāvayavabhūtā cāti **dhātuyo**. Yathāhu –

“Vidhāti vidhānaṇca, dhīyate ca vidhīyate;
Etāya dhīyate ettha, iti vā dhātusammatā;
Sarīraselāvayava-dhātuyo viya dhātuyo”ti.

Tā pana manāyatanaṃ sattaviññānadhātuvāsena sattadhā bhinditvā avasesehi ekādasāyatanehi saha aṭṭhārasadhātū vuttāti āha “**cakkhudhātū**”tyādi. Kamakāraṇaṃ vuttanayena daṭṭhabbaṃ.

46. Ariyakarattā ariyāni, tacchabhāvato saccānīti **ariyasaccāni**. Imāni hi cattāro paṭipannake, cattāro phalaṭṭheti aṭṭhaariyapuggale sādheṇi asati saccappaṭivedhe tesam ariyabhāvānupagamanato, sati ca tasmim ekantena tabbhāvūpagamanato ca. Dukkhasamudayanirodhamaggānameva pana yathākkamaṃ bādhakattam pabhavattam nissaraṇattam niyyānikattam, nāññesaṃ, bādhakādibhāvoyeva ca dukkhādināṃ, na abādhakādibhāvo, tasmā aññatthabhāvataṭṭhāpītasāṅkhātēna lakkhaṇena etāni tacchāni. Tenāhu porāṇā –

“Bodhānurūpaṃ cattāro, chindante caturo male;
Khīnadose ca cattāro, sādheṇīariyapuggale.

“Aññattha bādhakattādi, na hi etehi labbhati;
Nābādhakattametesam, tacchānetānivetato”ti.

Ariyānaṃ vā saccāni tehi paṭivijjhitabbattā, ariyassa vā sammāsambuddhassa saccāni tena desitattāti **ariyasaccāni**. Tāni pana saṃkiliṭṭhāsāṃkiliṭṭhaphalāhetuvāsena catubbidhānīti āha “**cattāri ariyasaccāni**” tyādi. Tattha kucchittā, tucchattā ca **dukkhaṃ**. Kammādiṭṭhāpaccayasanniṭṭhāne dukkhupattinimitatāya samudayo samudeti etasmā dukkhanti katvā, dukkhassa samudayo **dukkhasamudayo**. Dukkhasa anuppādanirodho ettha, etenāti vā **dukkhanirodho**. Dukkhanirodhaṃ gacchati, paṭipajjanti ca taṃ etāyāti **dukkhanirodhagāminipaṭipadā**.

47. Cetasikānaṃ, soḷasasukhumarūpaṇaṃ, nibbānassa ca vasena ekūnasattati dhammā āyatanesu dhammāyatanāṃ, dhātūsu dhammadhātūti ca saṅkhaṃ gacchanti.

49. **Sesā cetasikāti** vedanāsaññāhi sesā paññāsa cetasikā. Kasmā pana vedanāsaññā viṣuṃ katāti? Vaṭṭadhammesu assādatadupakarānabhāvato. Tebhūmakadhammesu hi assādasappavattā vedanā, asubhe subhādisaññāvipallāsavasena ca tassā tadākārapavattīti tadupakarānabhūtā saññā, tasmā saṃsārassa padhānāhetutāya etā vinibhujjivā desitāti. Vuttañhetāṃ ācariyena –

“Vaṭṭadhammesu assādaṃ, tadassādūpasevaṇaṃ;
Vinibhujja nidassetuṃ, khandhadvayamudāhaṭa” nti. (nāma. pari. 649);

50. Nanu ca āyatanadhātūsu nibbānaṃ saṅgahitaṃ, khandhesu kasmā na saṅgahitanti āha “**bhedābhavenā**” tyādi. Atitādiḥbedabhinnānañhi rāsattthena khandhavohāroti nibbānaṃ bhedābhāvato khandhasaṅgahato **nissaṭaṃ**, vinimuttantayatto.

51. Channaṃ dvārānaṃ, channaṃ ārammaṇānaṃca bhedenā āyatanāni dvādasa bhavanti, channaṃ dvārānaṃ channaṃ ārammaṇānaṃ tadubhayaṃ nissāya uppannānaṃ tattakānameva viññānaṃ **pariyāyena** kamena dhātuyo aṭṭhārasa bhavanti.

52. Tisso bhūmiyo imassāti tibhūmaṃ, tibhūmaṃyeva **tebhūmakam**. Vattati ettha kammaṃ, tabbipāko cāti **vaṭṭaṃ**. **Taṇhāti** kāmatānāhādivasena tividhā, puna chaḷārammaṇavasena aṭṭhārasavidhā, atītānāgatapaccuppannavasena catupaññāsavidhā, ajjhattikabāhīrasasena aṭṭhasatappabhedā taṇhā. Kasmā pana aññesupī dukkhahētūsu santesu taṇhāyeva samudayoti vuttāti? Padhānakāraṇattā. Kammavicitatāhetubhāvena, hi kammaṣahāyabhāvūpagamanena ca dukkhavicitatākāraṇattā taṇhā dukkhassa viśesakāraṇanti. Maggo dukkhanirodhagāminipaṭipadānāmena vutto maggo lokuttaro matoti maggoti puna maggaggahaṇaṃ yojettabbaṃ.

53. **Maggayuttā** aṭṭhaṅgikavinimuttā sesā maggasampayuttā phassaḍayo **phalañceva** sasampayuttanti ete catūhi saccehi vinissatā viniggatā nippariyāyato, pariyāyato pana aññātvā vīndriyaniddesepe “maggāṅgaṃ maggāpariyāyāna” nti (dha. sa. 555) vuttatā phaladhammesu sammādiṭṭhādīnaṃ maggasacce, itaresaṅca maggaphalāsampayuttānaṃ saṅkhārādukkhasāmaññena dukkhasacce saṅgaho sakkā kātuṃ. Evañhi sati saccadesanāyapī sabbasaṅgāhikatā upapannā hoti. Kasmā panete khandhādayo bahū dhammā vuttāti? Bhagavatāpi tatheva desitattā. Bhagavatāpi kasmā tathā desitāti? Tividhasattānuggahassa adhippetattā. Nāmarūpatadubhayaṃsamūlhasasena hi tikkhanābhītikhamudindriyavasena, saṅkhittamajjhīmavīttāharucivasena ca tividhā sattā. Tesu nāmasammulhānaṃ khandhaggahaṇaṃ nāmassa tattha catudhā vibhāttatā, rūpasammulhānaṃ āyatanaggahaṇaṃ rūpassa tattha aḍḍhekādasadhā vibhāttatā, ubhayaṃmulhānaṃ dhātuggahaṇaṃ ubhayaṃsampi tattha vitthāro vibhāttatā, tathā tikkhindriyānaṃ, saṅkhittarucikānaṃca khandhaggahaṇantīti yojettabbaṃ. Taṃ panetaṃ tividhampi pavattinivattitadubhayaṃhetuvāsena diṭṭhameva upakārāvahaṃ. No aññāthāti saccaggahaṇanti daṭṭhabbaṃ.

Sabbasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Samuccayaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Paccayaparicchedavaṇṇanā

1. Idāni yathāvuttanāmarūpadhammānaṃ paṭiccasamuppādapatṭhānanayavasena paccaye dassetuṃ “**yesa**” ntyādi āradhāṃ. **Yesam** paccayehi saṅkhatattā **saṅkhatānaṃ** paccayuppannadhammānaṃ **ye** paccayadharmā **yathā** yenākāreṇa **paccayā** ṭṭhiyā, uppattiyā ca upakārakā, **taṃ vibhāgaṃ** tesam paccayuppannānaṃ, tesam paccayānaṃ, tassa ca paccayākārasa pabhedam **iha** imasmim samuccayasāṅgahānantare thāne **yathārahaṃ** taṃtaṃpaccayuppannadhamme sati taṃtaṃpaccayānaṃ taṃtaṃpaccayabhāvākāraṇurūpaṃ idāni pavakkhāmiti yojanā.

2. Tattha paccayasāmaggim paṭicca samaṃ gantvā phalaṇaṃ uppādo etasmāti **paṭiccasamuppādo**, paccayākāro. Nānappakārāni thānāni paccayā etthāyādīnā patṭhānaṃ, anantanayasamantapatṭhānamāhāpakaraṇaṃ, tattha desitanayo **patṭhānanayo**.

3. **Tatthāti** tesu dvīsu nāyesu. Tassa paccayadharmassa bhāvena bhavanasīlāsa bhāvo tabbhāvabhāvībhāvo, soyeva ākāramattaṃ, tena upalakkhito **tabbhāvabhāvībhāvākāramattopalakkhito**. Eteneva tadabhāvabhāvākāramattopalakkhitatāpi atthato dassitā hoti. Anvayaabyatirekavasena hi paccayalakkhaṇaṃ dassetabbaṃ. Tenāha bhagavā – “imasmim sati idaṃ hoti, imassuppādā idamuppajjati. Imasmim asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idam nirujjhatī” ti (ma. ni. 1.404, 406; saṃ. ni. 2.21; udā. 1, 2). Paṭicca phalaṃ eti etasmāti paccayo. Tiṭṭhati phalaṃ ettha tadāyattavuttitāyāti ṭṭhi, āhacca viśesetvā pavattā paccayasāṅkhatā thiti **āhaccapaccayaṭṭhiti**. Paṭiccasamuppādanayo hi tabbhāvabhāvībhāvākāramattaṃ upādāya pavattatā hetādiṭṭhāpaccayāniyamavisesam anapekkhitvā avisesatova pavattati, ayaṃ pana hetāditam paccayānaṃ tassa tassa dhammantarassa taṃtaṃpaccayabhāvasāmatthiyākāravisesam upādāya viśesetvā pavattoti āhaccapaccayaṭṭhitimārabha pavuccatīti. Keci pana “āhacca kaṇṭhatāluādisu paharivā vuttā thiti **āhaccapaccayaṭṭhiti**” ti vaṇṇenti. Taṃ pana savanamatteneva tesam avahasitabbavacanaṃ pakāseti. Na hi paṭiccasamuppādanayo, añño vā koci nayo kaṇṭhatāluādisu anāhacca desetuṃ sakkāti. **Vomissetvāti** patṭhānanayampi paṭiccasamuppādeyeva pakkhipitvā tabbhāvabhāvībhāvena hetādiṭṭhāpaccayavasena ca missetvā **ācariyā** saṅgahakārādayo **papañcenti** vitthārenti, mayaṃ pana viṣuṃ viṣuṃyeva dassayissāmātyadhīppāyo.

Paṭiccasamuppādanayavaṇṇanā

4. Na vijānānti avijjā, avindiyam vā kāyaduccarītādim vīndati paṭilabhati, vindiyam vā kāyasucarītādim na vīndati, veditabbaṃ vā catusaccādikam na vīdatam karoti, avijjāmaṇe vā javāpeti, vijjāmaṇe vā na javāpeti avijjā, catūsu ariyasaccesu pubbantādisu catūsu aññānassetam nāmaṃ. Avijjā eva paccayo **avijjāpaccayo**. Tato avijjāpaccayā saṅkhatamābhisaṅkharontīti **saṅkhārā**, kusalākusalakammāni. Te tividhā puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāro. Tatthakāmarūpāvacarā terasa kusalacetanā puññābhisaṅkhāro, dvādasa akusalacetanā apuññābhisaṅkhāro, catasso āruppacetanā āneñjābhisaṅkhāroti evametā ekūnatimsa cetanā saṅkhārā nāma. Paṭisandhivasena ekūnavīsatividhaṃ, pavattivasena dvattimsavidhaṃ vipākacittaṃ **viññānaṃ** nāma. Nāmaṅca rūpaṅca **nāmarūpaṃ**. Tattha nāmaṃ idha vedanādikkhāndhattayaṃ, rūpaṃ pana bhūtupādāyabhedato duvidhaṃ kammāsamūṭṭhānarūpaṃ, tadubhayaṃpi idha paṭisandhivīññānasahagatanti daṭṭhabbaṃ. **Nāmarūpāpaccayā**ti ettha nāmaṅca rūpaṅca nāmarūpaṅca nāmarūpanti sarūpekaseso veditabbo. Cakkhādīni cha ajjhattikāyatanāni, kesaṅci matena rūpādīni cha bāhirāyatanāni vā āyatanānaṃ nāma. Cha āyatanāni ca chaṭṭhāyatanānaṃ **saḷāyatanā**. Cakkhusamphassādivasena chadvāriko phasso **phasso** nāma. Sukhadukkhupekkhāvasena tividhā **vedanā**.

Kāmatanā bhavatanā vibhavanāti tividhā **taṅhā**. Chalārammanādivasena pana aṅghasatappabhedā honti kāmupādānādivasena cattāri upādānāni. Ettha ca dubbalā taṅhā taṅhā nāma, balavatī upādānaṃ. Asampattavisayapatthanā vā taṅhā tamasi corānaṃ hatthappasāraṇaṃ viya, sampattavisayaggahaṇaṃ upādānaṃ corānaṃ hatthappattassa gahaṇaṃ viya. Appicchatapaṭipakkhā taṅhā, santosappaṭipakkhaṃ upādānaṃ. Pariyesanadukkhamūlaṃ taṅhā, ārakhadukkhamūlaṃ upādānanti ayametesam viseso. Kammabhavo upapattibhavoti duvidho **bhavo**. Tattha paṭhamo bhavati etasmā phalanti bhavo, so kāmāvacarakusalākusalādivasena ekūnatimsavido. Dutīyo pana bhavati bhavo, so kāmabhavādivasena navavido. **Upādānapaccayā bhavoti** cettha upapattibhavopi adhippeto. **Bhavapaccayā jāṭīti** kammabhavova. So hi jāṭiyā paccayo hoti, na itaro. So hi paṭhamābhiniḅattakkhandhasabhāvo jāṭiyeva, na ca tadeva tassa kāraṇaṃ yuttaṃ. Tesam tesam sattānaṃ taṃtaṃgatiādiṣu attabhāvaṃpaṭilābho **jāti**. Tathānibhattassa ca attabhāvassa purāṇabhāvo **jarā**. Etasseva ekabhavaparicchinnaṃ pariyoṣānaṃ **marāṇaṃ**. Nātibyasanādihi puṭṭhassa cittasantāpo **soko**. Tasseva vacīpalāpo **paridevo**. Kāyikadukkhavedanā **dukkhaṃ**. Mānasikadukkhavedanā **domanassaṃ**. Nātibyasanādihi puṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito bhuso āyāso **upāyāso**.

Ettha ca satipi vatthārammanādiḅe paccayantare avijjādiḅekapaccayaggahaṇaṃ padhānabhāvato, pākāṭabhāvato cāti daṭṭhabbaṃ. Ettha ca avijjānusayiteyeva santāne saṅkhārānaṃ vipākadhammabhāvena pavattanaṭo avijjāpaccayāsāṅkhārāsambhavanti, viññāṇaṇca saṅkhārajanitaṃ hutvā bhavante paṭiṭṭhāti. Na hi janakābhāve tassuppatti siyā, tasmā saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ. Nāmarūpaṇca pubbaṅgamādiṭṭhānabhūtavīññāṇupathaddham paṭisandhipavattīsu paṭiṭṭhahatīti viññāṇapaccayānāmarūpaṃ, saḷāyatanaṇca nāmarūpanissayameva chabbidhappassassa dvārābhāvena yathārahaṃ pavattati, no aññathāti nāmarūpapaccayā saḷāyatanaṃ. Phasso ca saḷāyatanaṃ sambhaveyeva ārammaṇaṃ phusati. Na hi dvārābhāve tassuppatti siyāti saḷāyatanaṃ paccayā phasso. Iṭṭhāniṭṭhamajjhataṇca ārammaṇaṃ phusantoyeva vedanaṃ vedayati, no aññathāti phassapaccayā vedanā. Vedaniyeyu ca dhammesu assādānupassino vedanāhetukā taṅhā samuṭṭhāṭīti vedanāpaccayā taṅhā. Taṅhāsinehapipāsītīyeva ca upādāniyeyu dhammesu upādāya daḷḅabhāvāya saṃvattanti. Taṅhāya hi rūpādīni assādetvā assādetvā kāmesu pātabyataṃ āpajjanti taṅhā kāmupādānaṃ paccayo. Tathā rūpādībhedeḅadhitō “natthi dinna” ntyādīni micchādasanaṃ saṃsāraṭo muccitukāmo asuddhimagge suddhimaggaparāmāsaṃ khandhesu attattaniyagābhūtaṃ attavādādasanaḅvayāṇca gaṇhāti, tasmā diṭṭhupādānampi paccayoti taṅhāpaccayā upādānaṃ. Yathārahaṃ sampayogānusayavasena upādānapaṭiṭṭhīyeva sattā kammāyūhanāya saṃvattanti upādānaṃ bhavassa paccayo. Upapattibhavasāṅkhātā ca jāti kammabhavāhetukāyeva. Bijato ānkuro viya tattha tattha samupalabbhāṭīti bhavo jāṭiyā paccayo nāma. Sati ca jāṭiyā eva jarāmarāṇasambhavo. Na hi ajāṭānaṃ jarāmarāṇasambhavo hotīti jāti jarāmarāṇaṃ paccayoti evametesam tabbhāvabhāvībhāvo daṭṭhabbo.

Evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hotīti yathāvuttena paccayaparamparavidhinā, na pana issaranimmānādihi **etassa** vaṭṭasāṅkhātassa **kevalassa** sukhādihi asammissassa, sakalassa vā **dukkhakkhandhassa** dukkharāsissa na sukhasubhādiṇaṃ **samudayo** nibbatti hoti. **Ettha** imasmiṃ paccayasāṅghādhikāre.

5. Atati satataṃ gacchati pavattatīti **addhā**, kālo.

6. **Avijjāsāṅkhārā atīto addhā** atītabhavapariyāpanahetūnamevettha adhippetatā, addhāggahaṇena ca avijjādiṇaṃ dhammānameva gahaṇaṃ tabbinimuttassa kassaci kālassa anupalabbhanato. Niruddhānuppādā eva hi dhammā atītanāgatakālavasena uppādādikhaṇattayapariyāpanā ca paccuppannākālavasena voharīyanti. **Jāṭijarāmarāṇaṃ anāgato addhā** paccuppannahetuto anāgāte nibbattanato. **Majjhe paccuppanno addhā** atītahetuto idha nibbattanakaphalasabhāvattā, anāgataphalassa idha hetusabhāvattā ca majjhe viññāṇādiṇi aṭṭhaṅgāni paccuppanno addhā.

8. Nanu sokaparidevādayopi aṅghabhāvena vattabbāti āha “**sokādivacana**” ntyādi. Sokādivacanaṃ jāṭiyā nissandassa amukhyaphalamattassa nidassanaṃ, na pana viṣuṃ aṅgadassanantayatto.

9. **Taṅhupādānabhavāpi gahitā honṭīti** kilesabhāvasāmaññato avijjāggahaṇena taṅhupādānāni, kammabhavasāmaññato saṅkhāraggahaṇena kammabhavo gahito. Tathā taṅhupādānabhavaggahaṇena ca avijjāsāṅkhārā gahitāti sambandho. Etthāpi vuttanayena tesam gahaṇena tesam saṅgaho daṭṭhabbo, viññāṇanāmarūpasalāyatanaṃphassavedanānaṃ jāṭijarābhāṅgāya jāṭijarāmarāṇanti ca vuttāti āha “**jāṭijarāmarāṇaggahaṇenā**” ntyādi.

10. **Atīte hetavo pañcāti** sarūpato vuttānaṃ dvinnāṃ avijjāsāṅkhārānaṃ, saṅgahasena gahitānaṃ tiṇṇaṃ taṅhupādānabhāvānaṇca vasena paccuppannalassa paccayā atītabhave nibbattā hetavo paṇca, **idāni phalapaṇcakanti** atītahetupaccayā idha paccuppanne nibbattaṃ viññāṇādīphalapaṇcakam. **Idāni hetavo pañcāti** sarūpato vuttānaṃ taṅhādiṇaṃ tiṇṇaṃ, saṅgahato laddhānaṃ avijjāsāṅkhārānaṃ dvinnāṇca vasena āyatim phalassa paccayā idāni hetavo paṇca. **Āyatim phalapaṇcakanti** jāṭijarāmarāṇaggahaṇena vuttaṃ paccuppannahetupaccayā anāgāte nibbattanakaviññāṇādīphalapaṇcakanti evaṃ vīsati atītādiṣu tattha tattha ākīriyanti **ākārā**.

Atītahetūnaṃ, idāni phalapaṇcakassa ca antarā eko sandhī, idāni phalapaṇcakassa, idāni hetūnaṇca antarā eko, idāni hetūnaṃ, āyatim phalassa ca antarā ekoti evaṃ tisandhī. Vuttaṇhetam – “sāṅkhāraviññāṇānamantarā eko, vedanātaṅhānamantarā eko, bhavajāṭīnamantarā eko sandhī” ti. Ettha hi hetutophalassa avicchedappavattibhāvato hetuphalasambandhabhūto paṭhamo sandhī, tathā tatiyo, dutiyo pana phalato hetuno avicchedappavattibhāvato phalāhetusambandhabhūto. Phalabhūtopi hi dhammo aññassa hetusabhāvassa dhammassa paccayoti. Sāṅkhiyanti ettha avijjādayo, viññāṇādayo cāti saṅkhepo, atītaṇhetu, etarahi vipāko, etarahi hetu āyatim vipākoti cattāro saṅkhepāti **catusāṅkhepā**.

11. **Kammabhavasāṅkhāto bhavekadesoti** ettha āyatim paṭisandhiyā paccayacetanā bhavo nāma, purimakammabhavasmiṃ idha paṭisandhiyā paccayacetanā saṅkhārāti veditabbā. **Avasesā cāti** viññāṇādīpaṇcakajāṭijarāmarāṇavasena sattavidhā paccuppannalavalasena vuttadhammā. **Upapattibhavasāṅkhāto bhavekadesoti** pana anāgatapariyāpanā veditabbā. Bhava-saddena kammabhavassapi vuccamānattā bhavekadesa-saddo vutto.

12. Pubbantassa avijjā mūlaṃ. Aparantassa taṅhā mūlanti āha **avijjātaṅhāvasena dve mūlāni**’ti.

13. **Tesameva** avijjātaṅhāsāṅkhātānaṃ vaṭṭamūlānaṃ **nirodhena** anuppādadharmatāpattiyā saccappaṭivedhato siddhāya appavattiyā vaṭṭam nirujjhati. **Abhiṅghaso** abhikkhaṇaṃ **jarāmarāṇasāṅkhātāya mucchāya pīṭitānaṃ** sattānaṃ sokādisamappitānaṃ kāmāsavādiāsavānaṃ samuppādato puna avijjā ca pavattati. “Āsavasamudayā avijjāsamudayo” ti (ma. ni. 1.103) hi vuttaṃ. Etena avijjāyapi paccayo dassito hoti, itarathā paṭiccasamuppādacakkaṃ abaddhaṃ siyāti. **Iccevaṃ** vuttanayena **ābaddhaṃ** avicchinnāṃ **anādikam** ādirahitaṃ tibhūmakapariyāpanattā **tebhūmakam** kilesakammavipākavasena tivattābhūtaṃ **paṭiccasamuppādoti paṭṭhapesi** pañṅapesi **mahāmuni** sammāsambuddho.

Paṭiccasamuppādanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭṭhānanayavaṇṇanā

14. Evaṃ paṭiccasamuppādanayaṃ vibhāgato dassetvā idāni paṭṭhānanayaṃ dassetuṃ “**hetupaccayo**” ntyādi vuttaṃ. Tattha hinoti paṭiṭṭhāti etenāti hetu. Anekathattā dhātusaddānaṃ hi-saddo idha paṭiṭṭhatthoti daṭṭhabbo. Hinoti vā etena kammanidānabhūtena uddham ojaṃ abhiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṃ phalaṃ gacchati pavattati vuddhim virūlhim āpajjatiṭi hetu. Hetu ca so paccayo cāti **hetupaccayo**. Hetu hutvā paccayo, hetubhāvena paccayoti vuttaṃ hoti. Mūlatṭhena hetu, upakāratṭhena paccayoti saṅkhepato mūlatṭhena upakārako dhammo hetupaccayo. So pana pavatte cittasamuṭṭhānaṃ, paṭisandhiyaṃ kammāsamuṭṭhānaṇca rūpaṇaṃ ubhayattha sampayuttānaṃ nāmadhammānaṇca rukkhasa mūlāni viya

suppatiṭṭhitabhāvasādhanaśāṅkhātāmūlaṭṭhena upakārakā cha dhammāti daṭṭhabbam.

Ālambiyati dubbalena viya daṇḍādikam cittacetāsikehi gayhatī **ārammaṇam**. Cittacetāsikā hi yaṃ yaṃ dhammam ārabha pavattanti, te te dhammā tesam tesam dhammānaṃ ārammaṇapaccayo nāma. Na hi so dhammo atthi, yo cittacetāsikānaṃ ārammaṇapaccayabhāvaṃ na gaccheyya. Attādhīnappavattīnaṃ patibhūto paccayo **adhipatipaccayo**.

Na vijjati paccayuppanna saha antaram etassa paccayassāti **anantarapaccayo**. Saṅghānābhāvena suṭṭhu anantarapaccayo **samanantarapaccayo**. Attano attano antaram anurūpacittupādajananasamatto purimapurimaniruddho dhammo “anantarapaccayo”, “samanantarapaccayo” ti ca vuccati. Byañjanamatteneva hi nesam viseso. Atthato pana ubhayampi samanantaraniroddhassevādhivacanam. Na hi tesam atthato bhedo upalabbhati. Yaṃ pana keci vadanti “atthānantaratāya anantarapaccayo, kālānantaratāya samanantarapaccayo” ti, taṃ “nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanam phalasaṃpattiyā samanantarapaccayena paccayo” tyādīhi (paṭṭhā. 1.1.417) virujjhati. Nevasaññānāsaññāyatanam hi sattāhādīkalam niruddham phalasaṃpattiyā samanantarapaccayo, tasmā abhinivesam akatvā byañjanamattovettha nānākaraṇam paccetabbam, na atthato. Pubbadhammanirodhassa hi pacchājātaḍḍhamuppādanassa ca antarābhāvena uppādanasamatthāya nirodho anantarapaccayatā, “idamito uddham, idaṃ heṭṭhā, idaṃ samantato” ti attanā ekattam upanetvā viya suṭṭhu anantarabhāvena uppādetum samattham hutvā nirodho samanantarapaccayatāti evaṃ byañjanamattova bhedo. Nirodhapaccayassapi hi nevasaññānāsaññāyatanassa asaññūpattiyā purimassa ca cūticittassa kālantarepi uppajantānaṃ phalapaṭisaṅghānaṃ antarā samānāyatiyena arūpadhammena byavadhānābhāvato bhinnajātikānaṃ rūpadhammaṇam byavadhānākarāṇe asamatthāyā niranteruppādane ekattam upanetvā viya uppādane ca samatthāti atthīti tesampi anantarāsamanantarapaccayatā labbhati, tasmā dhammato avisesepi tathā tathā bujjanakānaṃ vevēyānaṃ vasena upasaggaṭṭhavisēsamatthova bhedo paccetabboti.

Attano anuppattiyā saḥuppannānampi anuppattito pakāsassa paḍīpo viya saḥuppannānaṃ saḥuppadābhāvena paccayo **sahajātapaccayo**, arūpino catukkhandhā, cattāro mahābhūtā, paṭisaṅghikkhaṇe vatthuvipākā ca dhammā.

Aññamaññaṃ upatthambhayaṃnānaṃ tidaṇḍam viya attano upakārakadhammānaṃ upatthambhakabhāvena paccayo **aññamaññapaccayo**. Aññamaññātavāseneva ca upakārakatā aññamaññapaccayatā, na saḥajātamattenāti ayametesam dvinnam viseso. Tathā hi saḥajātapaccayabhāvīyeva koci aññamaññapaccayo na hoti cittajarūpānaṃ saḥajātapaccayabhāvīno nāmassa upādārūpānaṃ saḥajātapaccayabhāvīnaṃ mahābhūtānaṃca aññamaññapaccayabhāvassa anuddhaṭṭā. Yadi hi saḥajātabhāvene attano upakārakānaṃ upakārakatā aññamaññapaccayatā siyā, tadā saḥajātaññamaññapaccayehi samānehi bhavitabbanti.

Cittakamassa paṭo viya saḥajātanāmarūpānaṃ nissayabhūtā catukkhandhā, tarupabbatādīnaṃ pathavī viya ādhāraṇatoyeva saḥajātarūpasattaviññānadhātūnaṃ yathākkamaṃ nissayā bhūtarūpaṃ, vatthu cāti ime **nissayapaccayo** nāma nissiyati nissitakehīti katvā, balavabhāvena nissayo paccayo **upanissayapaccayo** upa-saddassa atisaṃyotakatā, tassa pana bhedaṃ vakkhati.

Cha vatthūni, cha ārammaṇāni cāti ime paccayuppannato paṭhamam uppajitvā pavattamānābhāvena upakārako **purejātapaccayo**. Pacchājātapaccaye asati santānaṭṭhitubhāvaṃ āgacchantassa kāyassa upatthambhanābhāvena upakārakā pacchājātā cittacetāsikā dhammā **pacchājātapaccayo**. So gijjhapotakasārīnaṃ āhārāsā cetanā viya daṭṭhabbo.

Purimapurimaparicitagantho viya uttarauttaraganthassa kusalādhībhāvena attasādisassa pagunabalavabhāvavisiṭṭhaattasamānāyatiyāgāhaṇam āsevanam, tena paccayā saḥajātyadhammānaṃ saḥajātyadhammāva **āsevanapaccayo**. Bhinnajātikā hi bhinnajātikēhi āsevanapagūṇena pagunabalavabhāvavisiṭṭham kusalādhībhāvasaṅkhātām attano gatiṃ gāhāpetum na sakkonti, na ca sayam tato gaṇhanti, te pana anantarātītāni lokiyakusalākusalāni ceva anāvajanakiriyājanāni cāti daṭṭhabbam. Cittappayogasaṅkhātakiriyābhāvena saḥajātānaṃ nānākkhaṇikānaṃ vipākānaṃ, kaṭattārūpānaṃca upakārīka cetanā **kammappaccayo**.

Attano nirussāhasantabhāvena saḥajātanāmarūpānaṃ nirussāhasantabhāvāya upakārakā vipākacittacetāsikā **vipākappaccayo**. Te hi payogena asādhētabhāvaṃ kammassa kaṭattā nipphajjamaṇamattato nirussāhasantabhāvā honti, na kilesavūpasamasantabhāvā. Tathā santabhāvatoyeva hi bhavaṅgādayo dubbhīṇeyyā. Abhinīpātasampañcchanasāntiraṇamattā pana vipākā dubbhīṇeyyāva. Javanappavattiyāva nesam rūpādiggahitā viññāyati.

Rūpārūpānaṃ upatthambhakattena upakārakā cattāro āhārā **āhārapaccayo**. Satipi hi janakabhāve upatthambhakattameva āhārassa padhānakkiccam. Janayantopi āhāro avicchedavasena upatthambhento va janēti upatthambhakabhāvo va āhārabhāvo. Tesu tesu kiccesu paccayuppannadhammehi attānaṃ anuvattāpanasaṅkhātādhīpatiyāṭṭhena paccayo **indriyapaccayo**.

Ārammaṇūpanijjhānalakkaṇūpanijjhānavasena upagantvā ārammaṇanijjhānakā vitakkādayo **jhānapaccayo**. Sugatīto puññato, duggahito pāpato vā niyyānaṭṭhena upakārakā sammādiṭṭhādayo **maggappaccayo**.

Paramatthato bhinnāpi ekībhāvagatā viya ekuppādādhībhāvasaṅkhātasampayogalakkaṇena upakārakā nāmadhammā va **sampayuttapaccayo**. Aññamaññasambandhatāya yuttāpi samānā vippayuttabhāvena viśamsaṭṭhatāya nānattupagamanena upakārakā vatthucittacetāsikā **vippayuttapaccayo**.

Paccuppannasabhāvasaṅkhātēna atthibhāvena tādisasēva dhammassa upatthambhakattena upakārakā “saḥajātam purejāta” ntyādīnā vakkhamānadhammā **atthipaccayo**. Satipi hi janakatte ṭṭhiyāmyeva sātisayo atthipaccayānaṃ byāpāroti upatthambhakatāva tesam gahitā. Ekasmim phassādisamudāye pavattamāne dutiyassa abhāvato attano ṭṭhiyā okāsam alabhattānaṃ anantaramuppajjamaṇakacittacetāsikānaṃ okāsādanavasena upakārakā anantaraniroddhā cittacetāsikā **natthipaccayo**.

Attano sabhāvāvīgamanena appavattamānānaṃ vīgatabhāvena upakārakāyeva dhammā **vīgatappaccayo**. Nirodhānupagamanavasena upakārakā atthipaccayā va **avīgatappaccayo**. Sasabhāvātāmmattena upakārakatā atthipaccayatā, nirodhānupagamanavasena upakārakatā vīgatappaccayatāti paccayatāviseso nesam dhammāvisesepi daṭṭhabbo. Dhammānaṃhi samatthāṭṭhisēsam sabbākārena ṇatvā bhagavatā catuvīsātipaccayā desitāti bhagavati saddhāya “evaṃ visesā ete dhammā” ti sutamayaññaṇam uppādetvā cintābhāvanāmayāñānehi tadabhisamayāya yogo karaṇīyo. Avisesepi hi dhammasāmaggiyassa tathā tathā vinetabbapuggalānaṃ vasena heṭṭhā vuttopi paccayo puna pakārentena vuccati ahetukadukam vatvāpi hetuvippayuttadukam viyāti daṭṭhabbam.

15. Nāmaṃ catukkhandhasaṅkhātām nāmaṃ tādisasēva **nāmassa chadhā** chahākārehi paccayo hoti, tadeva **nāmarūpīnaṃ** samuditānaṃ **pañcadhā** paccayo hoti, **rūpassa puna** bhūtopādāyābhedassa **ekadhā** paccayo hoti, rūpaṇa nāmassa ekadhā paccayo, paññattināmarūpīni nāmassa **dvidhā** dvippakārā paccayā honti, **dvayam** pana nāmarūpadvayam samuditam **dvayassa** tādisasēva nāmarūpadvayassa **navadhā** paccayo ceti evam paccayā chabbidhā ṭṭhitā.

16. Vipākabyākatam kammavasena vipākabhāvappattam kammavegakkhittapatitam viya hutvā pavattamānaṃ attano sabhāvaṃ gāhetvā paribhāvetvā neva aññaṃ pavatteti, na ca purimavipākānubhāvaṃ gāhetvā uppajjati. “Na maggapaccayā āsevane eka” nti (paṭṭhā. 1.1.221) vacanato ca ahetukakiriyesu hasituppādasēva āsevanātauddharāṇena āvajjanadvayam āsevanapaccayo na hoti, tasmā javanāneva āsevanapaccayabhāvaṃ gacchantīti āha “**purimāni**

javanāni”tyādi. Avisesavacanepettha lokiyakusalākusalābyākatajavanāneva daṭṭhabbāni lokuttarajavanānaṃ āsevanabhāvassa anuddhaṭṭā.

Evañca katvā vuttaṃ **paṭṭhānaṭṭhakathāyaṃ** (paṭṭhā. aṭṭha. 1.12) “lokuttaro pana āsevanapaccayo nāma natthi”ti. Tattha hi kusalaṃ bhinnajātikassa purecarattā na tena āsevanagūṇaṃ gaṇhāpeti, phalacittāni ca javanavasena uppajjamānāni vipākābyākate vuttanayena āsevanāṃ na gaṇhanti, na ca aññaṃ gāhāpeti. Yampi “āsevanavinimuttāṃ javanāṃ natthi”ti **ācariyadharmapālatharena** vuttaṃ, tampi yebhuyyavasena vuttanti viññāyati. Itarathā ācariyassa asamapekkhitābhīdhāyakkattappaṅgaṃ siyā. Maggo pana gotrabhuto āsevanāṃ na gaṇhānti natthi bhūmiādivasena nānājatītiya anadhippetā. Tatthā hi vuttaṃ **paṭṭhāne** “gotrabhu maggassa āsevanapaccayena paccayo, vodānaṃ maggassa āsevanapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.426). Ekuppādādicatubbidhasampayogalakkaṇābhāvato sahuppannānampi rūpadhammānaṃ sampayuttapaccayātā natthi vuttaṃ “**cittacetāsikā dhammā aññaṃañña**”nti.

17. Hetujhānaṃmaggaṅgāni sahajātānaṃ nāma rūpānanti tayopete paṭisandhiyaṃ kammamuṭṭhānaṃ, pavattiyaṃ cittaṃmuṭṭhānaṃ rūpānaṃ, ubhayattha sahajātānaṃ nāmānaṃca hetūpaccayena paccayā honti. “Sahajātarūpanti hi sabbattha paṭisandhiyaṃ kammamuṭṭhānaṃ, pavattiyaṃ cittaṃmuṭṭhānaṃ”nti vakkhati. **Sahajātā cetanāti** antamaso cakkhuvīññādihipi sahajātacetanā. **Sahajātānaṃ nāma rūpānanti** sabbāpi cetanā nāmānaṃ, paṭisandhisahagatā cetanā kammamuṭṭhānarūpānaṃ, pavattiyaṃ rūpasamuṭṭhāpakaccitasahagatā cetanā cittaṃmuṭṭhānarūpānaṃ. **Nānakkhaṇikā cetanāti** vipākakkhaṇato nānakkhaṇe aṭṭabhavādīsu nibbattā kusalākusalacetanā. **Nāmarūpānanti** ubhayatthāpi nāmarūpānaṃ. **Vipākakkhandhāti** paṭisandhivīññādikā vipākā arūpakkhādhā. Kammamuṭṭhānampi hi rūpaṃ vipākavohāraṃ na labhati arūpadhammabhāvena, sārāmaṇabhāvena ca kammāsadesu arūpadhammesveva vipāka-saddassa niruḷḷattā.

18. Purejātassa imassa kāyassāti paccayadhammato pure uppannaṃ imassa rūpakāyassa. Kathaṃ pana paccayuppannaṃ pure nibbattiyaṃ pacchājātassa paccayātī? Nanu vuttaṃ “pacchājātapaccaye asati santānaṭṭhitetukabhāvaṃ āgacchantassā”ti, tasmā santānapavattassa hetubhāvupatthambhāve imassa byāparoti na koci virodho.

19. Paṭisandhiyaṃ cakkhādivatthūnaṃ asambhavato, sati ca sambhave taṃtamviññānaṃ paccayabhāvānupagamanato, hadayavattuno ca paṭisandhivīññānaṃ sahuppannaṃ purejātakatābhāvato vuttaṃ “**chavattūni pavattiya**”nti. “**Pañcārāmaṇāni pañcaviññānavatthiya**”ti ca idaṃ ārammaṇapurejātānidese āgataṃ sandhāya vuttaṃ. **Pañhāvāre** pana “sekkhā vā puthujjānā vā cakkhūṃ aniccato dukkhato anatto vipassanti”tyādinā (paṭṭhā. 1.1.424) avisesena paccuppannacakkhādīnampi gahitattā dhammārammaṇampi ārammaṇapurejātaṃ manovīññānavatthiyaṃ labbhati. Atthato hetuṃ siddhaṃ, yaṃ paccuppannadhammārammaṇaṃ gahetvā manodvārikavīthi pavattati, taṃ tassa ārammaṇapurejātaṃ hotīti.

22. Pakatiyā eva paccayantararāhitaṃ attano sabhāveṇeva upanissayo **pakatūpanissayo**. Ārammaṇānantarehi asammisso puthageva koci upanissayoti vuttaṃ hoti. Atha vā pakato upanissayo **pakatūpanissayo**. **Pakatoti** cettha pa-kāro upasaggo, so attano phalassa uppādanasamattabhāvena santāne nipphādītābhāvaṃ, āsevītābhāvaṃca dīpeti, tasmā attano santāne nipphanno rāgādi, saddhādi, upasevito vā utubhojanādi pakatūpanissayo. Tatthā ceva niddisati.

23. Garukatanti garuṃ katvā paccavekkhitā. Tatthā hi “dānaṃ datvā sīlaṃ samādiyitvā uposathakammaṃ katvā taṃ garuṃ katvā paccavekkhati”tyādinā (paṭṭhā. 1.1.413) dānasīlauposathakammaṃpubbekatasuciṅṅajhānagotrābhuvodānamaggādīni garuṃ katvā paccavekkhāvasena assa niddeso pavatto.

24. “Purimā purimā kusalā khandhā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kusalānaṃ khandhānaṃ upanissayapaccayena paccayo”tyādinā (paṭṭhā. 1.1.423) nayena anantarapaccayena saddhiṃ nānattaṃ akatvā anantarūpanissayassa āgatattā vuttaṃ “**anantarāniruddhā**”tyādi. Evaṃ santepi attano anantaraṃ anurūpacituppādavasena anantarapaccayo, balavakāraṇavasena anantarūpanissayapaccayoti ayametesāṃ viseso.

25. Yathārahaṃ ajjhātānaṃ bahiddhā ca rāgādayo...pe... senāsaṇācāti yojanā. Rāgādayo hi ajjhattaṃ nipphādītā, puggalādayo bahiddhā sevītā. Tatthā hi vuttaṃ ācariyena –

“Rāgasaddhādayo dhammā, ajjhattamanuvāsītā;
Sattasāṅkhārādhammā ca, bahiddhōpanisevitā”ti. (nāma. pari. 827);

Atha vā ajjhātānaṃ bahiddhā ca kusalādidhammānanti yathāṭṭhitavaseneva yojanā attano hi rāgādayo ca attano kusalādidhammānaṃ kalyāṇamittassa saddhādike nissāya kusalaṃ karontānaṃ paresaṅga nissayā honti.

Tattha kāmarāgādayo nissāya kāmabhavādīsu nibbattanattaṃ, rāgādivūpasamattaṃca dānasīlauposathajjhānābhīññāvīpassanāmaggabhāvanā, rāgādihetukā ca uparūparirāgādayo hontīti yathārahaṃ daṭṭhabbānaṃ. Yaṃ yañhi nissāya yassa yassa sambhavo, taṃ taṃ tassa tassa pakatūpanissayo hoti. Paccayamaḥāpadeso hesa, yadidaṃ “upanissayapaccayo”ti vuttaṃ. Tatthā cāha “**bahudhā hoti pakatūpanissayo**”ti. **Saddhādayoti** silasutacāgapañña. Attano saddhādikañhi upanissāya attano dānasīlādayo, tathā kalyāṇamittānaṃ saddhādayo upanissāya paresaṅga dānasīlādayo hontīti pākāmetam. **Sukhaṃ dukkhanti** kāyikaṃ sukhaṃ dukkhaṃ. **Puggaloti** kalyāṇamittādiṭṭhā. **Bhojananti** sappāyādibhojanaṃ, **utuṃ** tādīsava.

27. “Adhipati...pe... paccayā hontī”ti saṅkhepena vuttamatthaṃ vitthāretuṃ “**tattha garukatamārammaṇa**”ntyādi vuttaṃ. **Garukatamārammaṇanti** paccavekkhānaṃsādādinā garukataṃ ārammaṇaṃ. Tañhi jhānamaggaphalavipassanānibbānādiḥhedam paccavekkhānaṃsādādimaggaphalādiḥhedam attādīne karotīti ārammaṇādhipati nāma. Garukatābbatāmettena ārammaṇādhipati. Garukatopi balavakāraṇatthēna ārammaṇūpanissayoti ayametesāṃ viseso. **Sahajātā...pe... nāmarūpānanti** chandacittavīriyavīmaṃsānaṃ, vasena catubbidhōpi sahajātādhipati yathārahaṃ sahajātānāmarūpānaṃ pavattiyaṃyeva sahajātādhipativasena paccayo.

28. Rūpadhammassa arūpadhammaṃ pati sahajātapaccayātā paṭisandhiyaṃ vatthūvasena vuttāti āha “**vatthuvipākā aññaṃañña**”nti –

30. Yasmā pana aññaṃaññupatthambhanavaseneva aññaṃaññapaccayātā, na sahajātāmatattoti pavattiyaṃ rūpaṃ nāmānaṃ aññaṃaññapaccayo na hoti, tasmā vuttaṃ “**cittacetāsikā dhammā aññaṃañña**”nti. Tatthā upādārūpāni ca bhūtarūpānaṃ aññaṃaññapaccayā na hontīti vuttaṃ “**mahābhūtā aññaṃañña**”nti.

31. Nanu ca “arūpino āhārā sahajātānaṃ nāmarūpāna”nti vuttaṃ, evañca sati asaṅṅānaṃ sahajātāhārassa asambhavato “sabbhe sattā āhārāṭṭhitikā”ti kathamidaṃ nīyatīti? Vuccate – manosañcetanāhāravasappavattassa kammaṃ, taṃsahagatānampi vā sesāhārānaṃ kammūpanissayapaccayehi paccayattapariyāyaṃ gahetvā sabbasattānaṃ āhārāṭṭhitikatā vuttā, na āhārāpaccayabhāvato.

32. “Pañca pasādā”tyādisu nanu itthindriyapurisindriyā na gahitāti? Saccaṃ na gahitā. Yādiṃ tesāṃ līṅgādīhi anuvattanīyatā atthi, sā pana na paccayabhāvato. Yathā hi jīvītāhārā yesāṃ paccayā honti, tesāṃ anupālakā upatthambhākā atthi, avigatāpaccayabhūtā ca honti, na evaṃ itthipurisabhāvā līṅgānaṃ kenaci upakārena upakāra honti. Kevalaṃ pana yathāsakeheva kammādiṭṭhāpaccayehi pavattānaṃ līṅgānaṃ yathā itthādiggaṇaṃ paccayabhāvato hoti, tato aññānākārena taṃ-sahitasantāne appavattito līṅgādīhi anuvattanīyatā, indriyatā ca nesāṃ vuccati, tasmā na tesāṃ

indriyapaccayabhāvo vutto.

33. Yesaṃ nāmaṇaṃ cakkhādānaṃ abbhantarato nikkhamantānaṃ viya pavattānaṃ, yesaṃ rūpānaṃ nāmasannissayena uppajjānānaṃ sampayogāsāṅkā hoti, tesameva vippayuttapaccayatā. Rūpānaṃ pana rūpehi sāsāṅkā natthi. Vatthusannissayena jāyantānaṃ visayabhāvamattam ārammaṇanti tenāpi tesam sampayogāsāṅkā natthīti yesam sampayogāsāṅkā atthi, tesameva vippayuttapaccayatāpi vuttāti āha “**okkantikkhaṇe vatthu**”tyādi.

34. **Sabbathā** sabbākarena yathārahaṃ nāmasasena vuttam tividham sahaajātam, duvidham purejātam, ekavidham pacchājātaṇca paccayaajātam, āhāresu kabaḷikāro āhāro, rūpajīvitindriyanti ayaṃ pañcavidhopi atthipaccayo, avigatapaccayo ca hoti. Paccuppannasabhāvena atthibhāvena tādisasava dhammassa upatthambhakattā atthibhāvabhāvena anupakārakānameva atthibhāvena upakārakattā atthipaccayabhāvoti natthi nibbānassa sabbadā bhāvino atthipaccayatā, avigatapaccayatā ca. Uppādādiyuttānaṃ vā natthibhāvopakārakatāvīruddho, vigatabhāvopakārakatāvīruddho ca upakārakabhāvo atthipaccayatādikāti na tassa tappaccayatappasaṅgo. Rūpajīvitindriyañcettha oḷā viya ṭhitikkhaṇeva upakārakattā sahaajātapaccayesu na gayhatīti visum vuttam.

35. Idāni sabbepi paccayā saṅkhepatopi catudhāyevāti dassetuṃ “**ārammaṇū...pe... gacchanti**”ti vuttam. Na hi so koci paccayo atthi, yo cittacetasi kānaṃ ārammanabhāvaṃ na gaccheyya, sakasakapaccayuppannaṃ ca upanissayabhāvaṃ na gacchati, kammahetukattā ca lokappavattiyā phalahetūpacārasena sabbepi kammabhāvaṃ nātivattanti, te ca paramatthato lokasammutivasena ca vijjānāyevāti sabbepi catūsu samodhānaṃ gacchanti.

36. Idāni yaṃ vuttam tattha tattha “sahaajātarūpa”nti, tam sabbam na avisesato daṭṭhabbanti dassetuṃ “**sahaajātarūpa**”tyādi vuttam. Paṭisandhiyaṅhi cittasamuṭṭhānarūpabhāvato pavattiyam kammamuṭṭhānānaṃ cittaacetasi kehi sahuṃpattinīyamābhāvato sahaajātarūpanti sabbatthāpi pavatte cittasamuṭṭhānaṃ rūpānaṃ, paṭisandhiyam kaṭattārūpasāṅkhātakammajārūpānaṃ vasena duvidham hoti. Kammassa katattā nibbattamānāni rūpāni **kaṭattārūpāni**.

37. Iti evaṃ vuttanayena **sambhavā** yathāsambhavaṃ **tekalikā** anantarasamanantaraāsevananattvivigatavasena pañcannaṃ atītakālikānaṃ, kammappaccayassa atītavattamānavasena dvikālikassa, ārammanaadhīpatiupanissayapaccayānaṃ tikālikānaṃ, itaresam pannaṃrasannaṃ paccuppannakālikānaṃ vasena kālattayavanto, nibbānapaññattivasena kālavimuttā ca, cakkhādirāgādisaddhādivasena ajjhātikā ca, puggalautubhojanādivasena tato bahiddhā ca, paccayuppannabhāvena saṅkhatā ca, **kathā** tappaṭipakkhabhāvena asaṅkhatā ca dhammā paññattināmarūpānaṃ vasena saṅkhepatopi tividhā ṭhitā sabbathā **paṭṭhāne** anantanayasamantapaṭṭhāne pakaraṇe catuvīsatisaṅkhatā paccayā nāmāti yojanā.

38. **Tatthāti** tesu paññattināmarūpesu.

Paṭṭhānanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paññattibhedavaṇṇanā

39. Vacanīyavācakahedā duvidhā paññattīti vuttam “**paññāpiyattā**”tyādi. **Paññāpiyattāti** tena tena pakārena nāpetabbattā, iminā rūpādīdhammānaṃ samūhasantānādiavathāvisesādiḥhedā sammutisaccabhūtā upādāpaññattisaṅkhatā atthapaññattī vuttā. Sā hi nāmapaññattiyā paññāpiyati. **Paññāpanatoti** pakārehi atthapaññattiyā nāpanato. Iminā hi paññāpetīti “paññattī”ti laddhanāmānaṃ atthānaṃ abhidhānasāṅkhatā nāmapaññattī vuttā.

40. **Bhūtapariṇāmākāramupādāyati** pathavādikānaṃ mahābhūtānaṃ pabandhavasena pavattamānaṃ patthataṣaṅghatādiākārena pariṇāmākāram pariṇātabhāvasaṅkhatā upādāyā nissayam katvā. **Tathā tathāti** bhūmādivasena. **Bhūmipabbatādikāti** bhūmipabbatarukkhādikā santānapaññattī. **Sambhārasannivesakāraṇanti** dārumattikātāntānaṃ sambhāraṇam upakaraṇānaṃ sannivesakāraṇam racanādivisiṭṭhatamtaṃsaṅghānādiākāram. **Rathasakaḷādikāti** rathasakataḷāgamaḷapaṭādikā samūhapaññattī. **Candāvattaṇādikanti** candimasūriyanakkhattānaṃ sineruṃ padakkhiṇavasena udayādiāvattaṇākaṇam. **Disakalādikāti** puratthimadisādikā disāpaññattī, pubbaṅghādikā kālapaṅghattī, masotuvesakhamāsādikā tamtamnānavisiṭṭhā māsādiḥhedāti ca. **Asamphuṭṭhākāraṇanti** tamtamrūpakalāpehi asamphuṭṭham susirādiākāram. **Kūpaguhādikā** ti kūpaguhachiddādikā ākāsapaññattī. **Tamtamabhūtanimitanti** pathavīkasiṇāditamtamabhūtanimitam. **Bhāvanāvisesanti** parikammādivhedam bhāvanāya pabandhavesam. **Kasiṇanimitādikāti** kasiṇasubhanimitādivhedā yogīnaṃ upaṭṭhitā uggahapaṭibhāgādivhedā nimittapaññattī. **Evamādivpabbhedāti** kasiṇuggahātimākāsiṇirodhakasiṇādivhedā ca. **Atthacchāyākāraṇanti** paramatthadhammassa chāyākārena paṭibhāgākārena.

41. **Nāmanākamamādināmenāti** nāmaṃ nāmakammaṃ nāmadheyyam nirutti byañjanaṃ abhilāpoti imehi chahi nāmehi. Tattha atthesu namatīti **nāmaṃ**. Tam anvattharuḷhīvasena duvidham, sāmāññaguṇakiriyaḍicchāvasena catubbidham. Nāmaṃ **nāmakammaṃ**. Tathā **nāmadheyyam**. Akkharadvāreṇa attham nīharitvā utti kathanam **nirutti**, attham byañjayatīti **byañjanaṃ**. Abhilāpatīti **abhilāpo**, saddagataakkharasannivesakkamo. Sā panāyamaṃ nāmapaññattī vijjānānavijjānānadubhayasamyogavasena chabbidhā hotīti dassetuṃ “**vijjānāpaññattī**”tyādi vuttam, **etāya paññāpentīti** “rūpavedanā”tyādinā pakāsentī.

42. **Ubhinnanti** vijjānānavijjānānaṃ dvinnam. Pañcābhīṇā, āsavakkhayañānanti cha abhiññā assāti **chaḷabhiñño**. Ettha ca abhiññānaṃ vijjānānattā, tappaṭilābhino puggalassa avijjānānattā ca ayaṃ **vijjānānena avijjānānāpaññattī** nāma. Tathā itthiyā avijjānānattā, saddassa ca vijjānānattā itthisaddoti **avijjānānena vijjānānāpaññattī**. Pasādacakkhuno, tannissitaviññānassa ca vijjānānattā cakkhuvīññānanti **vijjānānena vijjānānāpaññattī**. Rañño ca puttassa ca sammutisaccabhūtattā rājaputtoti **avijjānānena avijjānānāpaññattī**.

43. **Vacīghosānusāreṇanti** bhūmipabbatarūpavedanādivacīmayasaddassa anusāreṇa anugamanena anussaraṇena ārammaṇakaraṇena pavattāya **sotaviññānavīthiyā** pavattīto anantaram uppannaṃ manodvārasa nāmacintānākārapavattassa manodvārikaviññānasantānassa “idamīdisassa atthassa nāma”nti pubbeyaḃ gahitasāṅketopanisayassa **gocara** ārammaṇabhūtā **tato** nāmaggaḃanato paraṃ **yassa** sammutiparamatthavisayāya nāmapaññattiyā **anusāreṇa** anugamanena **atthā** sammutiparamatthabhedā viññāyanti, **sāyam** bhūmipabbatarūpavedanādikā paññāpetabbatthapaññāpikā **lokasaṅketena nimitā** lokavohāreṇa siddhā, manodvāraggaḃhitā akkharāvalibhūtā **paññattī viññeyyā** paññāpanato paññattisaṅkhatā nāmapaññattīti viññeyyā.

Ettha ca sotaviññānavīthiyā anantarabhāvinim manodvārikavīthimpi sotaviññānavīthiggaḃaneneva saṅghetvā “sotaviññānavīthiyā”ti vuttam. Ghaṭṭādisaddāni suṇantassa ekamekaṃ saddam ārabba paccuppannāttīārammaṇavasena dve dve javanāvārā, buddhiyā gahitanāmapaññattibhūtam akkharāvalimārabba ekoti evaṃ sotaviññānavīthiyā anantarāya atītasaddārammaṇāya javanāvīthiyā anantaram nāmapaññattiyā gahaṇam, tato paraṃ atthāvabodhoti ācariyā.

Paññattibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅghavaṇṇanāya

Paccayaparichedavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Kammatṭhānaparicchedavaṇṇanā

1. Ito paccayaniddesato paraṃ nīvaraṇānaṃ samanaṭṭhena **samathasāṅkhātānaṃ**, aniccādivividhākārato dassanaṭṭhena **vipassanāsāṅkhātānaṃ** dvinnaṃ **bhāvanānaṃ** duvidhampi **kammatṭhānaṃ** duvidhabhāvanākammassa pavattiṭṭhānatāya kammatṭhānabhūtamārammaṇaṃ uttaruttarayogakammassa padaṭṭhānatāya kammatṭhānabhūtaṃ bhāvanāvīthiṃca **yathākkamaṃ** samathavipassanānukkamena pavakkhāmīti yojanā.

Samathakammatṭhānaṃ

Caritabhedavaṇṇanā

3. Rāgo va caritā pakatīti **rāgacaritā**. Evaṃ **dosacaritā**dayopi. **Caritasaṅgahoti** mūlacaritavasena puggalasaṅgaho, saṃsaggavasena pana tesaṭṭhi caritā honti. Vuttaṅhi –

“Rāgādike tike satta, satta saddhādike tike;
Ekadvitīkamūlamhi, missato sattasattaka”nti.

Ettha hi rāgacaritā dosacaritā mohacaritā rāgadosacaritā rāgamohacaritā dosamohacaritā rāgadosamohacaritāti evaṃ rāgādike tike sattakamekaṃ. Tathā saddhācaritā buddhicaritā vitakkacaritā saddhābuddhicaritā saddhābuddhivittakacaritā buddhivittakacaritā saddhābuddhivittakacaritāti saddhādikepi tike ekanti evaṃ dve tike amissetvā cuddasa caritā honti. Rāgādike pana ekadvitīkamūlavasena saddhādīkena saha yojite rāgasaddhācaritā rāgabuddhicaritā rāgavittakacaritā rāgasaddhābuddhicaritā rāgasaddhāvittakacaritā rāgabuddhivittakacaritā rāgasaddhābuddhivittakacaritāti rāgamūlanaye ekaṃ sattakaṃ, tathā ‘dosasaddhācaritā dosabuddhicaritā dosavittakacaritā’ tyādinā dosamūlanayepi ekaṃ, ‘mohasaddhācaritā’ tyādinā mohamūlanayepi ekanti evaṃ ekamūlanaye sattakattayaṃ hoti. Yathā cettha, evaṃ dvimūlanayepi ‘rāgadosasaddhācaritā rāgadosabuddhicaritā rāgadosavittakacaritā’ tyādinā sattakattayaṃ. Timūlanaye pana ‘rāgadosamohasaddhācaritā’ tyādinā ekaṃ sattakanti evaṃ missato sattasattakavasena ekūnapaññasa caritā honti. Iti imā ekūnapaññasa, purimā ca cuddasāti tesaṭṭhi caritā daṭṭhabbā. Keci pana dīṭṭhiyā saddhim ‘catusaṭṭhi’ti vaṇṇenti.

Caritabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhāvanābhedavaṇṇanā

4. Bhāvanāya paṭisaṅkhārakammabhūta, ādikammabhūta vā pubbhāgabhāvanā **parikkammabhāvanā** nāma. Nīvaraṇavikkhambhanato paṭṭhāya gotrabhūpariyosānā kāmāvacarabhāvanā **upacārabhāvanā** nāma. Appanāya samīpacaritā gāmūpacārādayo viya. Mahaggaṭṭhāpattā **appanābhāvanā** nāma appanāsāṅkhātavitakkapamukhattā. Sampayuttadhammehi ārammaṇe appento viya pavattatīti vitakko **appanā**. Tathā hi so ‘appanā byappanā’ti (dha. sa. 7) niddiṭṭho. Tappamukhatāvasena pana sabbepi mahaggaṭṭhānuttarajhānadhammā ‘appanā’ti vuccanti.

Bhāvanābhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nimittabhedavaṇṇanā

5. Parikkammassa nimittāṃ ārammaṇatīti **parikkamanimittāṃ**, kasiṇamaṅḍalādi. Tadeva cakkhunā dīṭṭhaṃ viya manasā uggahettabbaṃ nimittāṃ, uggahantassa vā nimittanti **uggahanimittāṃ**. Tappaṭibhāgaṃ vaṇṇādikasiṇadosarahitaṃ nimittāṃ upacārappanānaṃ ārammaṇatīti **paṭibhāganimittāṃ**.

6. Pathavīyeva kasiṇaṃ ekadesa aṭṭhatvā anantassa pharitabbatāya sakalattṭhenaṭi **pathavīkasiṇaṃ**, kasiṇamaṅḍalaṃ. Paṭibhāganimittāṃ, tadārammaṇaṃca jhānaṃ ‘pathavīkasiṇa’nti vuccati. Tathā **āpokasiṇā**disupi. Tattha pathavādīni cattāri bhūtakasiṇāni. Nīlādīni cattāri vaṇṇakasiṇāni, paricchinnaṅkāso ākāsakasiṇaṃ, candādiāloko ālokakasiṇanti daṭṭhabbaṃ.

7. Uddhaṃ dhumātaṃ sūnaṃ chavasarīraṃ uddhumātaṃ, tadeva kucchitattṭhena **uddhumātakaṃ**. Evaṃ sesesupi. Setarattādīnā vimissitaṃ yebhuyyena nīlavannaṃ chavasarīraṃ **vinīlakaṃ** visesato nīlakanti katvā. Vissavantapubbakaṃ **vipubbakaṃ**. Majjhe dvidhā chinnaṃ **vicchiddakaṃ**. Soṇasiṅgālādīhi vividhākārena khāyitaṃ **vikkhāyitakaṃ**. Soṇasiṅgālādīhi vividhenākārena khaṇḍitvā tattha tattha khittaṃ **vikkhittakaṃ**. Kākapadādiākārena satthena hanitvā vividhaṃ khittaṃ **hatavikkhittakaṃ**. Lohitapaggharaṇakaṃ **lohitakaṃ**. Kimikulapaggharaṇakaṃ **puḷavakaṃ**. Antamaso ekampi aṭṭhi **aṭṭhikaṃ**.

8. Anu anu saraṇaṃ anussati, arahatādiḥhaguṇārammaṇā anussati **buddhānussati**. Svakkhātādiḥhaguṇārammaṇā anussati **dhammānussati**. Suppaṭipannatādisaṃghaguṇārammaṇā anussati **saṃghānussati**. Akhaṇḍatādīnā suparisuddhassa attano sīlaguṇassa anussaraṇaṃ **sīlānussati**. Vigatamalamaccheratādivasena attano cāganussaraṇaṃ **cāganussati**. ‘‘Yehi saddhādīhi samannāgatā devā devattaṃ gatā, tādisā guṇā mayi santi’’ti evaṃ devatā sakkhiṭṭhāne thapetvā attano saddhādiguṇānussaraṇaṃ **devatānussati**. Sabbadukkūpasamabhūtaṃ nibbānassa guṇānussaraṇaṃ **upamānussati**. Jīvitindriyupacchedabhūtaṃ maraṇassa anussaraṇaṃ **marāṇānussati**. Kesādikāyakoṭṭhāse gatā pavattā sati **kāyagatāsati**. Ānaṅca apānaṅca ānāpānaṃ, assāsapassāsā, tadārammaṇā sati **ānāpānassati**.

9. Mijjati siniyatīti **mettā**, mittesu bhavāti vā **mettā**, sā sattānaṃ hitasukhūpasamāharaṇalakkhaṇā. Paradukkūhāpanayanakāmatālakkaṇā karuṇā. Parasampattipamodalakkhaṇā muditā. Itṭhāniṭṭhesu majjhatakkārapavattīlakkaṇā upekkhā. Appamaṇasattārammaṇatā **appamaṇā**. Uttamavīhārahāvato, uttamānaṃ vā vīhārahāvato **brahmavīhāro**.

10. Gamanapariyesanaparibhogādiḥhaguṇāvasena kabalīkārahāre paṭikūlanti pavattā saṅgā **āhāre paṭikūlasaṅgā**.

11. Pathavīdhātuādīnaṃ catunnaṃ dhātūnaṃ salakkhaṇato kesādisasambhārādito ca vavattānaṃ **catudhātuvavattānaṃ**.

12. Arūpe ārammaṇe pavattā **aruppā**.

Nimittabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sappāyabhedavaṇṇanā

13. Idāni tassa tassa puggalassa caritānukūlakammatṭhānaṃ dassetuṃ ‘‘**caritāsu panā**’’tyādimāha. Rāgo va caritaṃ pakati etassāti **rāgacarito**, rāgabahuḷo puggalo, rāgassa ujjuvipaccanīkabhāvato asubhakammatṭhānaṃ tassa sappāyaṃ. **Ānāpānaṃ mohacaritassa, vitakkacaritassa ca sappāyaṃ** buddhivīsayabhāvena mohappaṭipakkhattā, vitakkasandhāvanassa nivārakattā ca. **Cha buddhānussatiādayo saddhācaritassa sappāyā**

saddhāvuddhietubhāvato.

17. **Maraṇapapasamaññāvavattānāni buddhacaritassa sappāyāni** gambhīrabhāvato buddhiyā eva visayattā.

18. **Sesānīti** catubbidhabhūtakasiṇāākāsaalokakasiṇāārūppacatukkavasena dasavidhāni. **Tatthāpīti** tesu dasasu kammaṭṭhānesu. **Puthulaṃ mohacaritassa sappāyaṃ** sambādhe okāse cittaṃsa bhīyyosomattāya sammuyhanato. **Khuddakaṃ vitakkacaritassa sappāyaṃ** mahantārammaṇassa vitakkasandhāvanapaccayattā. Ujuvipaccanīkato ceva atisappāyatāya cetam vuttam. Rāgādīnaṃ pana avikkhambhikā, saddhādīnaṃ vā anupakārikā kasiṇādībhāvanā nāma natthi.

Sappāyabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhāvanābhedaṇṇanā

19. **Sabbatthāpīti** cattāṭṭsakammaṭṭhānesupi **natthi appanā**, buddhaguṇādīnaṃ paramatthabhāvato, anekavidhattā, ekassapi gambhīrabhāvato ca. **Buddhānussatiādīsu** dasasu kammaṭṭhānesu appanāvasena samādhissa paṭiṭṭhātum asakkuneyyattā appanābhāvaṃ appatvā samādhī upacārabhāvena paṭiṭṭhātī. Lokuttarasamādhī, pana dutiyacatuttāruppasamādhī ca sabhāvadhammepi bhāvanāvisesavasena appanaṃ pāpuṇātī. Visuddhibhāvanānukkamavasena hi lokuttaro appanaṃ pāpuṇātī. Ārammaṇasamatikkamabhāvanāvasena āruppasamādhī. Appanāppattasseva hi catuttājjhānasamādhīno ārammaṇasamatikkamanamattam hoti.

21. Pañcapi jhānāni etesamatthi, tattha niyuttāntī vā **pañcakajjhānikāni**.

22. Asubhābhāvanāya paṭikūlārammaṇattā caṇḍasoṭāya nadiyā arittabalena nāvā viya vitakkabaleneva tattha cittaṃ pavattatīti asubhakammaṭṭhāne avitakkajjhānāsambhavato “**paṭhamajjhānikā**”ti vuttam.

23. Mettākaraṇāmudittānaṃ domanassasahagatabyāpādavihiṃsānabhiraṭṭīnaṃ pahāyakattā domanassapaṭipakkhena somanasseneva sahatatā yuttāti “**mettādayo tayo catukkajjhānikā**”ti vuttā.

24. “Sabbe sattā sukhītā hontu, dukkhā muccantu, laddhasukhasampattito mā vigacchantū”ti mettādivasappavattabyāpāratayam pahāya kammassakatādasanena sattesu majjhāttākārapavattabhāvanānibhattāya tatra majjhāttupekkhāya balavattarattā upekkhābrahmavīhārassa sukhasahagatāsambhavato “**upekkhā pañcamajjhānikā**”ti vuttā.

Bhāvanābhedaṇṇanā niṭṭhitā.

Gocarabhedavaṇṇanā

26. **Yathārahanti** taṃtaṃārammaṇānurūpato. Kassaci ārammaṇassa aparibhattatāya “**pariyāyena**”ti vuttam.

27. Kasiṇāsubhakoṭṭhāsānāpānassatisveva hi paribhāvanimittasambhavoti.

28. **Pathavīmaṇḍalādīsu nimittam uggaṇhantassāti** ādimhi tāva catupārisuddhisīlaṃ visodhetvā dasavidham palibodham upacchinditvā piyagarubhāvanīyādīguṇasamannāgataṃ kalyāṇamittam upasaṅkamitvā attano cariyānukūlam kammaṭṭhānaṃ gahetvā aṭṭhārasavidham ananurūpavīhāram pahāya pañcaṅgasamannāgate anurūpavīhāre viharantassa kesanaḥharaṇādīkuddakapalibodhupacchedam katvā kasiṇāmaṇḍalādīni purato katvā ānāpānakoṭṭhāsādīsu cittaṃ ṭhapetvā nisīditvā “pathavī pathavī”tyādīnaṃ taṃtaṃbhāvanānukkamena pathavīkasiṇādīsu taṃtaṃārammaṇesū nimittam uggaṇhantassa. Ayamettha saṅkhepo. Vitthārato pana bhāvanā **visuddhimaggato** (visuddhi. 1.54 ādayo) gahetabbā. Duvidhampi hi bhāvanāvīdhānaṃ idha ācariyena atisaṅkhepatō vuttam, tadatthadassanattaṃca vitthāranāyē āhāriyamāne atippapañco siyātī mayampi taṃ na vitthāressāma. **Yadā pana taṃ nimittam cittaṃ samuggahitanti** evam pavattānupubbabhāvanāvasena yadā taṃ parikkamanimittam cittaṃ sammā uggaṇhanti hoti. **Manodvārassa āpāthamāgātanti** cakkhum nimmitvā, aññattha gantvā vā manasi karontassa kasiṇāmaṇḍaladassameva hutvā manodvārikajavanānaṃ āpāthamā gataṃ hoti.

29. **Samādhīyattīti** visesato cittaḥagatāpattiyā samāhitā hoti.

30. Cittaṃsamādhānavasena puggalopi samāhitoyevātī vuttam “**fathā samāhitassā**”ti. **Tappaṭibhāgānti** uggaṇhanimittasādisam, tatoyeva hi taṃ “paṭibhāganimittā”nti vuccati. Taṃ pana uggaṇhanimittato atiparisuddham hoti. **Vatthudhammavimuccitanti** paramatthadhammato vimuttam, vatthudhammato vā kasiṇāmaṇḍalagatakasīṇadosato vinimuttam. Bhāvanāya nibhattatā **bhāvanāmayam**. **Samappitanti** suṭṭhu appitam.

31. **Tato paṭṭhāyātīti** paṭibhāganimittupattito paṭṭhāya.

33. Pañcasu jhānaṅgesu ekekārammaṇe uppannāvajjanānantaram catupañcājavānakatipayabhavaṅgato paramā agantvā aparāparam jhānaṅāvajjanasamatthāta **āvajjanavasitā** nāma. Samāpajjitukāmatānantaram katipayabhavaṅgato paramā agantvā uppannāvajjanānantaram samāpajjitum samatthāta **samāpajjanavasitā** nāma. Setu viya sīghasoṭāya nadiyā ogham bhavaṅgavegam upacchinditvā yathāparicchinakālam jhānaṃ ṭhapetum samatthāta bhavaṅgapātato rakkhaṇayogyatā **adhīṭṭhānavasitā** nāma. Yathā paricchinakālam anātikamitvā jhānato vuṭṭhānasamatthāta **vuṭṭhānavasitā** nāma. Atha vā yathāparicchinakālatō uddham gantum adatvā ṭhapanasamatthāta **adhīṭṭhānavasitā** nāma. Yathāparicchinakālatō anto avuṭṭhahitvā yathākālavaseneva vuṭṭhānasamatthāta **vuṭṭhānavasitā** nāmātī amatippapañcena. Paccavekkhānavasitā pana āvajjanavasitāya eva siddhā. Āvajjanānantarajavanāneva hi paccavekkhānavānāni nāma. **Vitakkādiolārikaṅgam pahāyātīti** dutiyajjhānādīhi vitakkādiolārikaṅgaṃ jhānakkhane anuppādāya. **Padahatoti** parikkammaṃ karontassa. Tassa pana upacārabhāvanā nipphannā nāma hoti vitakkādīsu nīkativikkhambhanato paṭṭhāyātī daṭṭhabbam. **Yathārahanti** taṃtaṃjhanīkasiṇādīārammaṇānurūpam.

36. Ākāsakasiṇassa ugghātetum asakkuneyyattā vuttam “**ākāsavajjitesū**”ti. **Kasiṇānti** kasiṇāpaṭibhāganimittam. **Ugghātetvātīti** amanasikārasena uddharitvā. **Anantavasena parikkammaṃ karontassāti** “anantaṃ ākāsaṃ, anantaṃ ākāsa”nti ākāsaṃ ārabha parikkammaṃ karontassa, na pana kevalam “anantaṃ ananta”nti. Evam viññānañcāyatanepi. “Ananta”nti avatvāpi “ākāso ākāso (visuddhi. 1.276), viññānaṃ viññāna”nti (visuddhi. 1.281) manasi kātum vaṭṭatīti ācariyā.

39. “**Santametam, paṇṭameta**”nti **parikkammaṃ karontassāti** abhāvamattārammaṇatāya “etaṃ santam, etaṃ paṇṭa”nti bhāventassa.

40. **Avasesesu cāti** kasiṇādīhi saha appanāvahakammaṭṭhānato avasesesu buddhānussatiādīsu aṭṭhasu, saññāvavattāhānesu cāti dasasu kammaṭṭhānesu.

Parikammaṃ katvāti “so bhagavā itipi arahamaṃ, itipi sammāsambuddho” tyādinā (visuddhi. 1.124) vuttavidhānena parikammaṃ katvā. **Sadhukamuggahitē** buddhādiguṇaninnapoṇapabbhāracittatāvasesa sutthū uggahite. **Parikammañca samādhīyatīti** parikammabhāvanā samāhitā nipphajjati. **Upacāro ca sampajjati** nīvaranāni vikkhambhento upacārasamādhī ca uppajjati.

41. Abhiññāvasena pavattamānanti abhivisesato jānanaṭṭhena abhiññāsañkāhātaṃ iddhividhādipañcalokiyābhiññāvasena pavattamānaṃ, **abhiññāpādakapañcamajjhānā vuṭṭhahitvāti** kasiṇānulomādīhi cuddasahākārehi (visuddhi. 2.365) cittaṃ paridamētvā abhiññārahakkhamaṃ katvā upekkhekaggatāvogato anurūpattā ca rūpāvacaarpañcamajjhānameva abhiññānaṃ pādakaṃ paṭiṭṭhābhūtaṃ pathavādikasiṇāraṃmaṇaṃ pañcamajjhānaṃ, taṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya. **Adhiṭṭheyyādikaṃāvajjetvāti** iddhividhāññassa parikammakāle adhiṭṭhātaḃbaṃ vikubbanīyaṃ satādikāṃ komārarūpādikāṃ, dībbasotassa parikammakāle thūlasukhumabhedāṃ saddaṃ, cetopariyaññassa parikammakāle parassa hadayaṅgatavañnadassanena sarāgādībhedaṃ cittaṃ, pubbenivāsānussatiññassa parikammamasame purimabhavesu cuticittādībhedaṃ pubbe nivutthakkhandhaṃ, dībbacakkhussa parikammamasame obhāsapharitaṭṭhānagataṃ rūpaṃ vā āvajjetvā.

Parikammaṃ karontassāti “sataṃ homi, sahasaṃ homi” tyādinā parikammaṃ karontassa. **Rūpādīsūti** parikammavisayabhūtesu rūpāpādakajjhānasaddaparacittapubbenivutthakkhandhādībhedesu āraṃmaṇesu. Ettha hi iddhividhāññassa tāva pādakajjhānaṃ, kāyo, rūpādīadhiṭṭhāne rūpādīni cāti cha āraṃmaṇāni. Tattha pādakajjhānaṃ aṭṭameva, kāyo paccuppanno, itaraṃ paccuppannānaṅgataṃ vā. Dībbasotassa pana saddoyeva, so ca kho paccuppanno. Paracittavijānanāya pana aṭṭe sattadivasesu, anāgate sattadivasesu ca pavattaṃ parittādisu yaṃ kiñci tikālikaṃ cittaṃeva āraṃmaṇaṃ hotīti **mahaāṭṭhakathācariyā** (visuddhi. 2.416; dha. sa. aṭṭha. 1434).

Saṅgahakārā pana “cattāropi khandhā” ti (dha. sa. aṭṭha. 1434) vadanti, kathaṃ panassā paccuppannacittāraṃmaṇatā, nanu ca āvajjanāya gahīteveva iddhicittassa āraṃmaṇaṃ hoti, āvajjanāya ca paccuppannacittamāraṃmaṇaṃ katvā nirujjhamānāya taṃsamakāleveva parassa cittaṃpi nirujjhatīti āvajjanajavanānaṃ kālavasena ekāraṃmaṇatā na siyā, maggaphalavīthito aññattha āvajjanajavanānaṃ kathañca nānāraṃmaṇatā na adhippetāti? **Aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.416; dha. sa. aṭṭha. 1434) tāva santatiaddhāpaccuppannāraṃmaṇatā yojitā. **Ānandācariyo** (dha. sa. mūlaṭī. 1434) thoka visadisāṃ pana bhaṇatī “pādakajjhānato vuṭṭhāya paccuppannādivibhāgaṃ akatvā kevalaṃ ‘imassa cittaṃ jānāmi’ ceva parikammaṃ katvā punapī pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya aviseseneva cittaṃ āvajjetvā tinnaṃ, catunnaṃ vā parikammānaṃ anantaraṃ cetopariyaññena parassa cittaṃ paṭivijjhati rūpaṃ viya dībbacakkhūnā. Pacchā kāmāvacaracittena sarāgādīvavattānampi karotī nīlādīvavattānaṃ viya. Tāni ca sabbāni abhimukhībhūtacittāraṃmaṇāneva, anīṭṭhe ca ṭhāne nānāraṃmaṇatādosō natthi abhinākarappavattīti” ti. Pubbenivāsānussatiññassa pubbe nivutthakkhandhā, khandhapaṭṭibaddhāni ca nāmagottāni, nibbānañca āraṃmaṇaṃ hoti, dībbacakkhussa pana rūpameva paccuppannanti ayametesam āraṃmaṇavibhāgo. **Yathārahamaṃpetīti** taṃtaṃparikammānūrūpato appeti.

42. Idāni āraṃmaṇānaṃ bhedenā abhiññābhedaṃ dassetuṃ “iddhividhā” tyādimāha. Adhiṭṭhānādi iddhippabhedo etissāti **iddhividhā**. Dībbānaṃ sotasadisatāya, dībbavīhārasannissitatāya ca dībbañca taṃ sotañcāti **dībbasotaṃ**. Paresaṃ cittaṃ viññāyati etāyāti **paracittavijānanā**. Attano santāne nivutthavasena ceva gocaraniṅgavasena ca pubbe aṭṭabhavesu khandhādīnaṃ anussaraṇaṃ **pubbenivāsānussati**. Vuttanayena dībbañca taṃ cakkhu cāti **dībbacakkhu**. “Cutūpapātañāna” nti pana dībbacakkhumeva vuccati. Yathākkammūpagaññānaṅgataṃsaññānīpi dībbacakkhuvasesena ijjhanti. Na hi tesam viṣuṃ parikammaṃ atthi. Tattha anāgatāṃsaññassa tāva anāgate sattadivasato paraṃ pavattanaṃ citta cetasiṃkaṃ dutiyadivasato paṭṭhāya pavattanaṃkañca yaṃ kiñci āraṃmaṇaṃ hoti. Tañhi savisāye sabbāññūtaññānatikanti. Yathā kammūpagaññassa pana kusalākusalasankhātā cetanā, cattāropi vā khandhā āraṃmaṇanti daṭṭhabbaṃ.

Gocaravasena bhedo **gocarabhedo**.

Gocarabhedavaññanā niṭṭhitā.

Samathakammaṭṭhānavaññanā niṭṭhitā.

Vipassanākkammaṭṭhānaṃ

Visuddhibhedavaññanā

43. Aniccādivasena vividhākāreṇa passatīti vipassanā, aniccānupassanādīkā bhāvanāpaññā. Tassā kammaṭṭhānaṃ, sāyeva vā kammaṭṭhānanti vipassanākkammaṭṭhānaṃ. Tasmīṃ **vipassanākkammaṭṭhāne** sattavidhena visuddhisāṅgahoti sambandho.

44. Aniccatāyeva lakkaṇaṃ lakkhitaḃbaṃ, lakkhīyati anenāti vā aniccalakkaṇaṃ. Udayavayaṃpaṭīpīlānasankhātadukkhabhāvo va lakkaṇanti **dukkhalakkaṇaṃ**. Paraparikkappitassa attano abhāvo anattatā, tadeva lakkaṇanti **anattalakkaṇaṃ**.

45. Tiṇṇaṃ lakkaṇānaṃ anu anu passanā aniccānupassanādīkā.

46. Khandhādīnaṃ kalāpato sammāsanavasappavattaṃ ṇānaṃ sammāsaññānaṃ. Uppādbhaṅgānupassanāvasappavattaññānaṃ **udayabbayaññānaṃ**. Udayaṃ muccitvā vaye pavattaṃ ṇānaṃ **bhaṅgaññānaṃ**. Sañkhārānaṃ bhayato anupassanāvasena pavattaṃ ṇānaṃ **bhayaññānaṃ**, diṭṭhabhayānaṃ ādīnavato pekkhaṇavasena pavattaṃ ṇānaṃ **ādīnavaññānaṃ**, diṭṭhādīnavesu nibbindanavasappavattaṃ ṇānaṃ **nibbidāññānaṃ**. Nibbinditvā sañkhārehi muccitukamyatāvasena pavattaṃ ṇānaṃ **muccitukamyatāññānaṃ**. Muccanassa upāyasampaṭīpādanatthaṃ puna sañkhārānaṃ pariggahavasappavattaṃ ṇānaṃ **paṭisañkhāññānaṃ**. Paṭisañkhātadhammesu bhāyanandīvāvajjanavasena ājjhupekkhitvā pavattaṃ ṇānaṃ **sañkhārupekkhāññānaṃ**. Purimānaṃ navannaṃ kiccānipphattīyā, upari ca sattatīṃsāya bodhipakkhīyadhammānaṃ anukūlaṃ ṇānaṃ **anulomaññānaṃ**.

47. Attasuññatāya suññato. Saṃyojanādīhi vimuccanattṭhena **vimokkho**. Niccanimittādīno abhāvato **animitto**. Pañihitassa taṃhāpañihissa abhāvato **appañihito**.

49. Yo naṃ pāti, taṃ mokkheti apāyādīhi dukkhehīti pātīmokkhaṃ, tadeva kāyaduccarītādīhi saṃvaraṇato saṃvaro, samādhānopadhāranatṭhena sīlañcāti pātīmokkhasaṃvarasīlaṃ. Manacchatṭhānaṃ indriyānaṃ rūpādīsū saṃvaraṇavasena pavattaṃ sīlaṃ **indriyasaṃvarasīlaṃ**. Micchājīva vivājjanena ājīvassa parisuddhivasappavattaṃ **ājīvaṃparisuddhisīlaṃ**. Paccāye sannissitaṃ tesāṃ idamatthikatāya paccavekkhaṇasīlaṃ **paccayasannissitasīlaṃ**. Catubbidhattā desanāsaṃvarapariyēṭṭhipaccavekkhaṇavasena, parisuddhattā ca **catupārisuddhisīlaṃ** nāma.

50. Cittavisuddhi nāma cittassa vinīvaraṇabhāvāpādanavasena visodhanato, cittasīsenā niddiṭṭhattā, visuddhattā cāti vā katvā.

51. “Dhammānaṃ sāmāññasabhāvo lakkaṇaṃ, kiccāsaṃpattīyo raso, upaṭṭhānākāro, phalañca paccupaṭṭhāna” nti evaṃ vuttānaṃ lakkaṇādīnaṃ “phusānalakkaṇo phasso, kakkhalalakkaṇaṃ pathavī” tyādinā vitthārato, “nāmalakkaṇaṃ nāmaṃ, ruppānalakkaṇaṃ rūpa” ntyādinā sañkhepato ca pariggāho paccattalakkaṇādivasena paricchijja gahaṇaṃ dukkhasaccavattānaṃ **diṭṭhivisuddhi nāma “nāmarūpato attā natthī” ti dassanato diṭṭhi ca**

attadīṭṭhimalavisodhanato visuddhi cāti katvā.

52. Paccayapariggahoti nāmañca rūpañca paṭisandhiyaṃ tāva avijjātanhāpādānakammahetuvaseṇa nibbattati. Pavattiyāñca rūpaṃ kammaccittautūhārapaccayavasena, nāmañca cakkhurūpādiniṣṣayārammaṇādipaccayavasena, viśesato ca yonisomanasikārādicatucakkasampattiyā kusalaṃ, tabbipariyāyena akusalaṃ, kusalākusalavasena vipāko bhavaṅgādivaseṇa āvajjanaṃ, khīṇāsavasantānavaseṇa kiriyajjanaṃ, āvajjanañca uppajjati evaṃ sādāraṇāsādāraṇavasena tīsu addhāsu nāmarūpappavattiyā paccakkhādisiddhassa kammāpaccayassa pariggaṇhanaṃ samudayasaccassa vavattānaṃ **kaṅkhāvitarāṇavisuddhi nāma** “āhosim nu kho ahamatītamaddhāna”ntyādikāya (ma. ni. 1.18; sam. ni. 2.20) soḷasavidhāya, “sattharikaṅkhatī”tyādikāya (dha. sa. 1123; vibha. 915) atṭhavidhāya ca kaṅkhāya vitarāṇato atikkamanato kaṅkhāvitarāṇā, ahetukavisamahetudīṭṭhimalavisodhanato visuddhi cāti katvā.

53. Tato paccayapariggahato paraṃ **tathāpariggahitesu** paccattalakkhaṇādivavattānavaseṇa, paccayavavattānavaseṇa ca pariggahitesu lokuttaravajjesu tibhūmipariyāpannesu nāmarūpesu **atīdātibhedabhīnesu khandhādinayamārabha** pañcakkhandhachadvārachāḷārammaṇachadvārappavattadhammādivaseṇa āgataṃ khandhādinayaṃ ārabha **kalāpavasena** piṇḍavasena **saṅkhipitvā** yaṃ atīte jātam rūpaṃ, taṃ atīteva niruddhaṃ. Yaṃ anāgate bhāvi rūpaṃ, tampi tattheva nirujjhissati. Yaṃ paccuppannaṃ, taṃ anāgataṃ appatvā ettheva nirujjhati, tathā ajjhataḥādivasukhumaḷārikahīnaṇāṇāpārūpādayo. Tasmā “**aniccaṃ** attādivaseṇa na iccaṃ anupagantabbaṃ **khayaṭṭhena** khayagamanato, **dukkhaṃ bhayaṭṭhena** bhayakarattā, **anattā asāraḷaṭṭhena** attasārādivahāvenā”ti ca “cakkhuṃ aniccaṃ...pe... mano. Rūpaṃ...pe... dhammā. Cakkhuvīññāṇaṃ...pe... manovīññāṇaṃ aniccaṃ dukkhaṃ anattā”tyādinā (paṭi. ma. 1.48) atīdādiaddhāvasena, atīdādisantānavaseṇa, atīdādikhaṇavasena ca **sammasanañāṇena** hutvābhāvādayabbayaṭṭhāṇānaavasavattānākārasaṅkhatālakkaṇattayasammasanavasappavattena kalāpasammasanañāṇena lakkhaṇattayaṃ **sammasantassa** parimajjantassa.

Sammasanañāṇe pana uppane puna **tesveva** saṅkhāresu “avijjāsamudayā rūpasamudayo, taṇhākammaāhārasamudayā rūpasamudayo, tathā avijjānīrodhā rūpanīrodho, taṇhākammaāhāranīrodhā rūpanīrodho”ti (paṭi. ma. 1.50) evaṃ rūpakkhandhe vedanāsāññāsāññāhārakkhandhesu pi āhāraṃ apanetvā “phassasamudayā phassanīrodhā”ti ca evaṃ phassaṃ pakkhipitvā, viññāṇakkhandhe “nāmarūpasamudayā nāmarūpanīrodhā”ti nāmarūpaṃ pakkhipitvā paccayasamudayavasena, paccayanīrodhavasena ca, paccaye anāmasitvā paccuppannakkhandhesu nibbatīlakkaṇamattassa, vipariṇāmalakkhaṇamattassa ca dassanena khaṇavasena cāti ekekasmim khandhe **paccayavasena** catudhā, **khaṇavasena** ekadhā cāti pañcadhā udayaṃ, pañcadhā vāyanti dasadasaudayabbayadassanavasena samapaññāsākārehi **udayabbayañāṇena udayabbayaṃ samanupassantassa** āradhāvīpassakassa yogino vipassanācittasamuṭṭhāno sarīrato niccharaṇakālokaśaṅkhāto **obhāso**, vipassanācittasahajātā khuddikādivaṇḍavīdhā (dha. sa. atṭha. 1 dhimmuddeśavāra jhānaṅgārasīvaṇṇā) **pīṭi**, tathā kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā kāyacittavasena duvidhā **passaddhi**, balavasaddhindriyasāññāto **adhimmokkha**, sammappadhānakiccasādhako vīriyasambojjhaṅgasāññāto **paggaḷo**, atipaṇitaṃ **sukhaṃ**, indavissatṭhāvajirasadisam tilakkhaṇāvīpassanābhūtaṃ **ñāṇaṃ**, satipaṭṭhānabhūtaṃ cirakatādivasaraṇasamattā upaṭṭhānasāññāto sati, samappavattāvīpassanāśahajātā upekkhāsambojjhaṅgabhūtaṃ tatraṃajjhātupekkhā, manodvāre āvajjhanupekkhā cāti duvidhāpi **upekkhā**, obhāsādivo uppannesu “na vata me ito pubbe evarūpo obhāso uppannapubbo”tyādinā (visuddhi. 2.733) nayena tattha ālayaṃ kurumānā sukhumatānā rūpanīkanti cāti obhāsādivo dasasu vipassanupakkilesesu uppannesu “na vata me ito pubbe evarūpā obhāsādayo uppannapubbā addhā maggappattosmi, phalappattosmī”ti (visuddhi. 2.733) aggaḷevā “ime obhāsādayo taṇhādīṭṭhīmānavatthutāya na maggo, atha kho vipassanupakkilesā eva, tabbinimuttaṃ pana vīthipaṭipannaṃ vipassanāñāṇaṃ maggo”ti evaṃ maggāmaggalakkhaṇassa vavattānaṃ nicchayaṇaṃ maggāmagassa jānāto, dassanato, amagge maggasāññāya visodhanato ca **maggāmaggañāṇadassanavisuddhi nāma**.

54. Yāvānulomāti yāva saccānulomañāṇā. **Nava vipassanāñāṇānti** (visuddhi. 2.737 ādayo) khandhānaṃ udayaṇca vāyāñca jānākaṃ **udayabbayañāṇaṃ**, udayaṃ muñcitvā bhaṅgamattānupekkhakaṃ **bhaṅgañāṇaṃ**, bhaṅgavasena upaṭṭhitānaṃ sīhādīnaṃ viya bhāyitabākāraṇupekkhakaṃ **bhayañāṇaṃ**, tathānupekkhitānaṃ ādittagharassa viya ādinavākāraṇupekkhakaṃ **ādmavañāṇaṃ**, diṭṭhādīnavesu nibbidanavasena pavattaṃ **nibbidāñāṇaṃ**, jālādito macchādikaṃ viya tehi tebhūmakadhammehi muccitukāmatāvasena pavattaṃ **muccitukamayañāṇaṃ**, muccanupāyasapādanatthaṃ diṭṭhādīnavesu pi samuddasakuṇi viya punappunaṃ sammasanavasappattaṃ **paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ**, cattabharīyo puriso viya diṭṭhādīnavesu tesu saṅkhāresu upekkhanākārapavattaṃ **saṅkhārupekkhāñāṇaṃ**, aniccādivilakkhaṇāvīpassanāyā heṭṭhā pavattānaṃ upaṭṭhannaṃ vipassanāñāṇaṃ, uddhaṃ maggakkhaṇe adhigantabbānaṃ sattatīmaśobdhipakkhiyadhammānaṃca anulomato maggavīthiyaṃ gotrabhūto pubbe pavattaṃ saccānulomikāñānasāññāṇaṃ navamaṃ **anulomañāṇānti** imāni navañāniñāṇādivīpassanāñāṇaṃ paṭipadābhāvato tilakkhaṇājānānaṭṭhena, paccakkhato dassanaṭṭhena, paṭipakkhato visuddhattā ca **paṭipadāñāṇadassanavisuddhi nāma**.

55. Vipassanāya paripāko **vipassanāparipāko**, saṅkhārupekkhāñāṇaṃ. Taṃ **āgamma** paṭicca. Idāni **appanā uppajjissati** “idāni appanāsāññāto lokuttaramaggo uppajjissati”ti vattabakkhaṇe. **Yaṃ kiñcīti** saṅkhārupekkhāya gahitesu tīsu ekaṃ yaṃ kiñcīti.

56. Vipassanāya matthakappattiyā **sikhāpattā**. Anulomañāṇasahitāyā **sānulomā**. Sā eva saṅkhāresu udāsīnattā **saṅkhārupekkhā**. Yathānurūpaṃ apāyādito, saṅkhāranimittato ca vuṭṭhāhanato vuṭṭhānasāññāṇaṃ maggaṃ gacchati **vuṭṭhanagāmiṇi**.

57. Abhisambhontanti pāpuṇantaṃ.

58. Parijānanti “ettakaṃ dukkhaṃ, na ito unādhika”nti paricchijja jānāto. **Sacchikarontoti** ārammaṇakaraṇavasena paccakkhaṃ karonto. **Maggasaccaṃ bhāvanāvasenāti** maggasaccasāññāṇaṃ sampayuttamaggasāññāṇaṃ catutthasaccassa saḷāṇādivīpassāyā hutvā vaddhanavasena. Ekassevañāṇassa saccānulomikāñānasāññāṇaṃ padīpādīnaṃ vaṭṭidādivīpassādivīpassanato, “yo, bhikkhave, dukkhaṃ passaṭi”tyādi (sam. ni. 5.1100; visuddhi. 2.839) āgamato ca sampaṭicchitabbaṃ.

59. Dve tīpi phalacittāni pavattitvāti maggupattiyā anurūpato dve vā tīpi vā phalacittāni apanītaggimhi ṭhāne unhattanibbāpanatthāya ghaṭehi abhiññāmanānamudakaṃ viya samucchinnakilesepi santāne darathapaṭipassambhākaṇi hutvā pavattitvā, tesam pavattiyāti vuttam hoti. **Paccavekkhaṇāñāṇānti** maggaphalādivīpassāyāni kāmvācarañāṇāni, yāni sandhāya “vimuttasmiṃ vimuttamitiñāṇaṃ hoti”ti (mahāva. 23) vuttam.

60. Idāni paccavekkhaṇāya bhūmim dassetuṃ “**maggam phalañcā**”tyādi vuttam. Tattha “imināva vatāhaṃ maggena āgato”ti **maggam paccavekkhati**. Tato “ayaṃ nāma me ānisamso laddho”ti tassa **phalaṃ**, tato “ayaṃ nāma me dhammo ārammaṇato sacchikato”ti **nibbānañca paṇḍito paccavekkhati**. Tato “ime nāma me kilesā pahīnā”ti **pahīne kilese**, “ime nāma avasiṭṭhā”ti avasiṭṭhakilese paccavekkhati vā, na vā. Koci sekkho paccavekkhati, koci na paccavekkhati. Tattha kāmacārotyadhīppāyo. Tathā hi mahānāmo sakko “ko su nāma me dhammo ajjhataṃ appahīno”ti (ma. ni. 1.175; visuddhi. 2.812) appahīne kilese pucchi. Araḷato pana avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṃ natthi sabbakilesānaṃ pahīnattā, tasmā tīnaṃ sekkhānaṃ pannaṇasa arāhato cattarīti ekinavīsati paccavekkhanañāṇānti datṭhabbaṃ.

Chabbisuddhikamenāti (visuddhi. 2.662 ādayo) sīlacittavisuddhīnaṃ vasena mūlabhūtaṇaṃ dvīnaṃ, diṭṭhivisuddhīdīnaṃ vasena sarīrabhūtaṇaṃ catunnānti eṭṭasaṃ channaṃ visuddhīnaṃ kamena. Catunnaṃ saccānaṃ jānāto, paccakkhakarāṇato, kilesamalehi visuddhattā ca **ñāṇadassanavisuddhi nāma**.

Etthāti vipassanākammaṭṭhāne.

Visuddhibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vimokkhabhedavaṇṇanā

61. **Tattha** tasmim uddese. Saṅkhāresu “yo attābhivesso kammassa kāraḷo phalassa ca vedako eso me attā”ti evaṃ abhiniveso daḷhaggāho, taṃ muñcantī “anattā”ti pavattā anupassanāva attasuññatākārānupassanato **suññātānupassanā nāma vimokkhamukhaṃ** paṭipakkhato vimuttivasena vimokkhasaṅkhātassa lokuttaram maggaphalassa dvāraṃ hoti.

62. Saṅkhāresu “anicca”nti pavattā anupassanā anicce “nicca”nti (a. ni. 4.49; paṭi. ma. 1.236; vibha. 939) pavattam saññācittadiṭṭhivipallāsasaṅkhātāṃ **vipallāsanimittam muñcantī** pajahantī vipallāsanimittarahitākārānupassanato **animittānupassanā nāma** vimokkhamukhaṃ hotīti sambandho.

63. “Dukka”nti pavattānupassanā saṅkhāresu “etaṃ mama, etaṃ sukha”ntyādinā nayena pavattam kāmabhavataṇhāsaṅkhātāṃ **taṇhāpaṇidhiṃ** taṇhāpatthanam **muñcantī** dukkhākārādanena pariccejantī paṇidhirahitākārānupassanato **appaṇihitānupassanā nāma**.

64. **Tasmāti** yasmā etasaṃ tissannaṃ etāni tīṇi nāmāni, tasmā yadi vuṭṭhānagāminivipassanā anattato vipassati. **Maggo suññato nāma vimokkho hoti** āgamanavasena laddhanāmatā.

66. **Vipassanāgamanavasenāti** vipassanāsaṅkhātāgamanavasena. Āgacchati etena maggo, phalañcāti vipassanāmaggo idha **āgamaṇam** nāma.

67. **Yathāvuttanayenāti** pubbe vuttaanattānupassanādivasena. **Yathāsakaṃ phalamuppajjamānampīti** yathā laddhamaggassa phalabhūtam attano attano phalam uppajjamānampī maggāgamanavasena alabhitvā vipassanāgamanavaseneva tīṇi nāmāni labhati phalasaṃpattikāle tadā maggappavattābhāvena tassa dvārabhāvāyogato. **Ārammaṇavasenāti** sabbasaṅkhārasuññatattā, saṅkhāranimittarahitattā, taṇhāpaṇidhirahitattā ca suññātanimittappaṇihitānāmavantaṃ nibbānaṃ ārabha pavattattā tassa vasena. **Sarasavasenāti** rāgādisuññatattā, rūpanimittādiārammaṇarahitattā, kilesapaṇidhirahitattā attano guṇavasena. **Sabbatthāti** maggavīthiyam, phalasaṃpattivīthiyañca. **Sabbesampīti** maggassa, phalassapi.

Vimokkhabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Puggalabhedavaṇṇanā

68. Sattakkhattuṃ sattuva vāresu kāmasugatiyaṃ paṭisaṅhiggahaṇam paramaṃ etassāti **sattakkhattuparamo** na pana aṭṭhamādikāmahavagāmiyadhīppāyo. Yaṃ sandhāya vuttaṃ “na te bhavaṃ aṭṭhamādiyaṃ”ti (khu. pā. 6.9; su. ni. 232; netti. 115). Rūpārūpasugatibhavaṃ pana sattavāro parampi gacchatī ācariyā.

69. **Rāgadosamohānanti** mohaggahaṇam rāgādosekaṭṭhamohaṃ sandhāyāti daṭṭhabbaṃ.

70. Khīṇā cattāro āsavā etassāti **khīṇāsavo**. Dakkhīṇārahesu aggattā **aggadakkhiṇeyyo**.

Puggalabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Samāpattibhedavaṇṇanā

72. **Sabbesampīti** catunnampi ariyapuggalānaṃ.

73. Cīttacetasikānaṃ appavattisaṅkhātassa nirodhassa samāpatti **nirodhasamāpatti**, diṭṭheva dhamme cīttanirodham patvā viharaṇam. **Anāgāmiñācāti** kāmarūpabhavaṭṭhānaṃ aṭṭhasamāpattilābhīnameva anāgāmiṇam, tathā khīṇāsavānañca. **Tatthāti** nirodhasamāpattiyam. **Yāva ākiñcaññāyatanaṃ gantvāti** evaṃ samathavipassanānaṃ yuganaddhabhāvāpādanavasena yāva ākiñcaññāyatanaṃ, tāva gantvā. **Adhiṭṭheyādīkanti** kāyapaṭibaddham ṭhapetvā visum visum ṭhapitācīvarādi-parikkhārahādīnaṃ aggiādinā avināsanādhiṭṭhānaṃ, saṃghapaṭimānanasatthupakkosanaṃ puretaram vuṭṭhānaṃ, sattāhabbhantare āyusaṅkhārappavattilokananti catubbidham adhiṭṭhānādīkaṃ pubbakiccaṃ katvā.

Samāpattibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vipassanākammaṭṭhānavaṇṇanā niṭṭhitā.

Uyyojanavaṇṇanā

75. **Paṭipattirasassādanti** jhānasukhaphalasukhādibhedam samathavipassanāpaṭipattirasassādam.

Iti abhidhammatthavibhāvinīyā nāma abhidhammatthasaṅghavaṇṇanāya

Kammaṭṭhānaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nigamanavaṇṇanā

(Ka) cārītena kulācārena sobhite visālakule udayo nibbatti yassa, tena, kammādivisayāya saddhāya abhivuddho parisuddho ca dānasīlādiguṇānaṃ udayo yassa, tena, **nam pavhayaena** nampanāmakena, **parānukampaṃ** sāsane sukhatarānaparipācanalakkhaṇam parānuggahaṃ, **paṇidhāya** patthetvā yaṃ pakaraṇam **patthitaṃ** abhiyācītam, taṃ ettāvataṃ pariniṭṭhitanti yojanā.

(Kha) **tena** pakaraṇappasutena vipulena puññaena paññāvādātena ariyamaggapaññāparisuddhena sīlādiguṇena sobhitā. Tatoyeva lajjino bhikkhū, dhaññaṃ adhiyāsabhūtam, **uditoditaṃ** accantappasiddham, **mūlasomaṃ** nāma vihāram, puññavibhavaṃ udayasaṅkhātāya maṅgalatthāya āyukantaṃ maññantu, tattha nivāsino bhikkhū idisā hontūyadhīppāyo.

Nigamanavaṇṇanā niṭṭhitā.

Niṭṭhitā cāyaṃ abhidhammatthavibhāvinī nāma.

Abhidhammatthasaṅgahaṭṭikā.

Nigamanakathā

1. Ramme **pulatthinagare** nagarādhirāje,
Raññā **parakkamabhujena** mahābhujena;
Kārāpīte vasati **jetavane** vihāre;
Yo rammahammiyavarūpavanābhirāme.
2. Sampannaṣṭlādamasāmyamatositehi,
Sammānito vasigaṇehi guṇākarehi;
Patto munindavacanādisu nekagantha-
Jātesu cācariyatam mahitam vidūhi.
3. Nāṇānubhāvamiha yassa ca sūcayantī,
Sampaññanā ca vinayaṭṭhakathādikānaṃ;
Sāratthadīpanimukhā madhurattasāra-
Sandīpanena sujanaṃ paritosayantī.
4. Tassānukampamavalambiya **sāriputta-**
Ttherassa thāmagatasāraguṇākaraṣṣa;
Yo nekaganthavisayaṃ paṭutaṃ alattham,
Tassesa ñāṇavibhavo vibhavekahetu.
5. Sohametassa saṃsuddha-vāyāmassānubhāvato;
Addhāsāsanadāyādo, hessaṃ metteyyasatthuno.
6. Jotayantaṃ tadā tassa, sāsaṇaṃ suddhamāsaṃ;
Passeyyaṃ sakkareyyaṇca, garuṃ me sārīsambhavaṃ.
7. Dinehi catuvīsēhi, ṭīkāyaṃ niṭṭhitā yathā;
Tathā kalyānaṣaṅkappā, siṅghaṃ sijjhantu paṇinanti.

Iti bhadantasāriputtamahātherassa sissena racitā

Abhidhammatthavibhāvinī nāma

Abhidhammatthasaṅgahaṭṭikā niṭṭhitā.